

Open Research Online

The Open University's repository of research publications and other research outputs

Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja [Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested]

Book

How to cite:

Byford, Jovan (2011). Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja [Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested]. Belgrade: Beogradski centar za ljudska prava.

For guidance on citations see [FAQs](#).

© 2011 Jovan Byford

Version: Version of Record

Link(s) to article on publisher's website:

http://www.fondacija-boell.eu/downloads/Staro_sajmiste_-_Jovan_Bajford_72_dpi.pdf

Copyright and Moral Rights for the articles on this site are retained by the individual authors and/or other copyright owners. For more information on Open Research Online's data [policy](#) on reuse of materials please consult the policies page.

oro.open.ac.uk

Jovan Bajford

STARO SAJMIŠTE

Mesto sećanja,
zaborava i sporenja

Jovan Bajford
STARO SAJMIŠTE
Mesto sećanja, zaborava i sporenja

Autorska prava ©
Jovan Bajford

Izdavač

Beogradski centar za ljudska prava
Beogradska 54, Beograd,
Tel/fax. (011) 308 5328, 344 7121
e-mail: bgcentar@bgcentar.org.rs
www.bgcentar.org.rs

Za izdavača

Dr Vesna Petrović

Urednica

Jovana Zorić

Lektura i korektura

Branka Dimitrijević

Koncept i dizajn omota knjige

Milica Tomić

Autor fotografije

Armin Linke

Jovan Bajford

STARO SAJMIŠTE

Mesto sećanja, zaborava i sporenja

Beograd
2011.

Beogradski centar za ljudska prava zahvaljuje
Fondaciji Hajnrih Bel za pomoć pri objavljivanju ove knjige.

Stavovi izraženi u ovoj knjizi ne predstavljaju nužno stavove
Fondacije Hajnrih Bel.

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG
JUGOISTOČNA EVROPA

Sadržaj

Predgovor izdavača	7
Zahvalnost	9
Glava 1 – Uvod	11
Glava 2 – Od „ogledala materijalne kulture“ do koncentracionog logora: Beogradsko sajmište 1937–1944.	21
Glava 3 – „Mučilište naroda Jugoslavije“ – Državna komisija za ratne zločine o logoru na Sajmištu	54
Glava 4 – Od glavnog štaba omladinskih brigada do umetničke kolonije: Staro sajmište od 1948. do 1960....	66
Glava 5 – Prvi koraci ka memorijalizaciji Sajmišta: Od obeležavanja grobnica do prve spomen ploče	85
Glava 6 – Stazama „novog revolucionarnog angažovanja“: Sajmište kao antifašistički spomenik (1984–1990).....	111
Glava 7 – Od mesta stradanja Jugoslovena do simbola srpskog mučeništva: Sajmište kao „Srpski Jad Vašem“ ...	135
Glava 8 – Simbol stradanja u okupiranoj Srbiji i genocida u NDH: Sajmište između ranih devedesetih i 2005. godine.....	162
Glava 9 – Staro sajmište danas i u budućnosti.....	192
Indeks	222

Predgovor izdavača

Beogradski centar za ljudska prava ima veliko zadovoljstvo da, kao prvi izdavač, objavi još jednu knjigu Jovana Bajforda. Rođeni Beograđanin, Bajford je međunarodno cenjeni socijalni psiholog, i vanredni profesor na katedri za društvene nauke Otvorenog univerziteta (Open University) u Velikoj Britaniji. Njegovim istraživačkim radom dominira želja da se bavi pitanjima od velikog interesa za kulturu sećanja, za suočavanje s prošlošću i za ideološke korene nacionalnih i verskih sukoba u našem delu Evrope, kao i za uticaj široko rasprostranjenih predrasuda na političku i društvenu sudbinu nacionalnih zajednica i država.

U knjizi koja je pred nama Bajford ispituje predmet koji pruža mogućnost za svestranu analizu, između ostalog i zato što je simboličan u mnogo kom smislu, kao što se i iz naslova i podnaslova može naslutiti.

Deo atara grada Beograda na severnoj obali Save, koji je do 1918. godine pripadao Austrougarskoj, a kasnije Jugoslaviji pod svim njenim zvaničnim imenima, da bi za vreme Drugog svetskog rata bio pod faktičkom kontrolom od nacista stvorene marionetske „Nezavisne Države Hrvatske“, danas je na prostoru Novog Beograda. Ovaj je isprva bio velika socijalistička spavaonica dok je sada sve izraženija težnja da bude moderan komercijalni centar. Pred sam Drugi svetski rat tu je podignuto ambiciozno sajmište da bi poslužilo kao mesto za održavanje velikog sajma uzoraka od 1937. godine. Paviljoni toga izložbenog prostora bili su izazov za mlade i moderne beogradske arhitekate. Tako se stvorio prepoznatljivi kompleks koji je oličavao želju građanstva i tadašnjih preduzetnika da se pridruže najvažnijim tokovima svetske kulture i privrede. Ovaj je značaj, nažalost, Beogradsko sajmište (koje se sada kako topos naziva Staro sajmi-

šte) zadržalo vrlo kratko. Odmah po dolasku okupacionih snaga nacističke Nemačke Sajmište je steklo surovo drugačiju namenu i poslužilo kao glavni logor za uništenje srpskih i jugoslovenskih Jevreja. Pored broja ubijenih, u jezovitom sećanju ostaje i način na koji su oni lišavani života, „usavršen“ upravo na Sajmištu. Bio je to poznati kamion– dušegupka, vozilo čiji su se izduvni gasovi vraćali u tovarni odeljak i gušili logoraše koji su u njemu navodno prevoženi na neko drugo mesto.

Jevrejima su se kasnije pridružili i ljudi drugih vera i nacionalnosti, tako da je logor postao mesto stradanja svih antifašista i ljudi nepodobnih da žive u nacističkom poretku.

To nije kraj priče o simbolici Starog sajmišta, jer posle oslobođenja i okončanja Drugog svetskog rata počinje njegova nova sudbina, koja Bajforda posebno zanima i kojom se on prvi sistematski bavi. Isprva nastaje i traje neka vrsta jagme oko toga čiji će to spomenik biti, tj. ko su bili glavni stradalnici na tom strašnom mestu. Konačno na scenu stupaju oni koji bi prostor Starog sajmišta na vrlo upečatljivom i prestižnom mestu (ili, kako se to sada kaže, „lokaciji“) hteli da iskoriste u duhu neke savremenosti koja je lišena sećanja, u smislu na poseban način shvaćenog liberalnog kapitalizma. Naravno, ni ovakve naoko nepristrasne i dezideologizirane ideje ne idu bez ideoloških primisli, među kojima je i ona da Sajmištu treba vratiti značaj koji je imalo 1940. godine, kao da se posle toga na ovom stratištu nije ništa drugo desilo. Svakome je jasno da sadašnjost utiče na tumačenje prošlosti, ali nije dobro kada istorijska istina počne da zavisi od prolaznih moda i političkih raspoloženja.

Čitalac će, siguran sam, utvrditi da se Jovan Bajford svim ovim, ovde samo naznačenim, pitanjima bavi veoma temeljno, proučivši ogromnu dokumentaciju. Tako je stvorio osnovu za razmišljanje o načinima obeležavanja ljudskog stradanja kojima bi se odala dostojna pažnja žrtvama, podsećalo na iskustva koja se ne smeju ponoviti i doprinelo stvaranju simboličkih prostora na kojima se mogu sresti ružna prošlost i, nadajmo se, bolja budućnost.

Zahvalnost

Ova knjiga je rezultat projekta koji je istraživao kulturu sećanja na Holokaust u Srbiji, za koji je sredstva obezbedila Britanska akademija (British Academy, Small Grant SG-45101, 2007–2008). Zahvaljujem se Britanskoj akademiji na ukazanom poverenju i finansijskoj podršci.

Tokom istraživanja posleratne sudbine Sajmišta uspostavio sam kontakte s predstavnicima brojnih institucija kao i pojedincima koji su mi velikodušno izlazili u susret i time pomogli radu na ovoj knjizi. Među njima su Vojislava Radovanović, Branika Džidić i Milica Mihailović iz Jevrejskog istorijskog muzeja, Milena Radojčić i Evica Micković iz Istorijskog arhiva Beograda, Svetlana Gavrilović iz Narodne biblioteke Srbije, Dejan Ristić iz Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Nada Živković iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Marta Vukotić-Lazar i Žaklina Gligorijević iz Urbanističkog zavoda Beograda, Mileta Kečina iz Programskog arhiva RTS-a, zatim Luci Petrović, Darko Tatić, Mihajlo Mitrović, Veran Matić, Aca Singer, Aleksandar Nećak, Aleksandar Lebl, Željko Ožegović, i drugi. Svima se najsrdačnije zahvaljujem na otvorenosti i predusretljivosti i istovremeno izvinjavam onima koje sam možda izostavio. Zahvaljujem i mojim naučnim saradnicima Jovanu Niciću i Tamari Tomišić na pomoći pri prikupljanju materijala za knjigu.

Duboku zahvalnost dugujem i saradnicima iz Beogradskog centra za ljudska prava na zalaganju da ova knjiga postane dostupna javnosti, kao i Fondaciji Hajnrih Bel (Heinrich Böll), koja je obezbedila sredstva za njeno štampanje.

Konačno veliko hvala mojoj porodici, pre svih supruzi Sabini Mihelj, na podršci, strpljenju i ljubavi.

Iako je mnogo ljudi doprinelo da ova knjiga bude napisana i objavljena, odgovornost za u njoj iznete stavove, kao i za eventualne propuste, isključivo je moja.

Oktober 2011.

Jovan Bajford
Lafboro, Velika Britanija

Glava 1

Uvod

Od 1941. do 1944. godine, u koncentracionom logoru na Sajmištu u Beogradu stradalo je blizu 20.000 ljudi. Smešten u paviljonima Beogradskog sajma, na levoj obali Save, logor Sajmište bio je najveći kazamat koji su za vreme Drugog svetskog rata stvorile okupatorske vlasti u Srbiji, ali i jedan od prvih nacističkih logora u Evropi namenjen masovnoj internaciji Jevreja. Između decembra 1941. i marta 1942. u *Judenlager Semlin* – kako je u to vreme glasio formalni naziv logora na Sajmištu – dovedeno je oko 7.000 Jevreja, uglavnom žena, dece i starih osoba, gotovo polovina predratne jevrejske populacije dela Srbije koji se 1941. našao pod neposrednom okupacijom Nemačkog rajha. U proleće 1942, za svega šest nedelja, gotovo svi su sistematski ubijeni upotrebom smrtonosnog gasnog kamiona. Ubrzo zatim, Srbija je proglašena za „Judenrein“ – očišćenu od Jevreja – a Sajmište je pretvoreno u *Anhaltelager*, prihvatni logor za političke zatvorenike, zarobljene partizane i prinudne radnike. Od leta 1942. do raspuštanja logora u julu 1944. godine, oko 32.000 zatočenika (većinom Srba) dovedeno je u *Anhaltelager*. Od ovog broja, oko trećine je stradalo u samom logoru, najčešće od gladi i bolesti, ili su ih ubili stražari i pripadnici logorske uprave. Ostali su, nakon kraćeg zadržavanja na Sajmištu, transportovani u radne logore širom Trećeg rajha, uglavnom u Nemačkoj i Norveškoj.¹

Uprkos značaju koji mu je, kao mestu nezapamćene patnje i stradanja, morao pripasti, logor Sajmište je u posleratnom periodu zauzimao marginalno mesto u društvenom sećanju. Ni u socijalističkoj Jugoslaviji, a ni kasnije, nadležne institucije nisu na odgovarajući način odale počast žrtvama ovog logora niti su

1 O istoriji logora na Sajmištu biće više reči u narednoj glavi.

sačuvale dostojnu uspomenu na njih. Ovaj nemaran odnos zadržao se sve do danas. Najveće pojedinačno mesto Holokausta u Srbiji ni šezdeset pet godina posle oslobođenja nije adekvatno uređeno ili obeleženo. Nekoliko preostalih zgrada nekadašnjeg logora već decenijama propada, a celokupni kompleks Starog sajmišta danas opstaje kao zapušteno i osiromašeno naselje s nekoliko stotina porodica, koje neretko o sopstvenom trošku održavaju oronule zgrade i neasfaltirane staze. U njihovom susjedstvu se već decenijama nalazi nekoliko umetničkih ateljea, ali i niz poslovnih objekata – autoservisi, prodavnice, magacini i radionice – zatim jedna srednja škola, turistička agencija, knjižara, restoran, čak i manji scenski prostor u kome se, uprkos sve češćim protestima iz zemlje i inostranstva, već desetak godina organizuju rok koncerti, boks mečevi, pozorišne predstave i igranke. Većina Beograđana koja svakodnevno prelazi Savu nije ni svesna da se među rastinjem pored današnjeg Brankovog mosta, na novobeogradskoj strani, nalaze zgrade nekadašnjeg logora, a na to da Sajmište uopšte predstavlja mesto sećanja danas jedino upućuju dva zapuštena i delimično oštećena spomen obeležja, jedno iz osamdesetih, drugo iz devedesetih, koja opstaju kao relikti neuspešnih i, kao što ćemo kasnije videti, krajnje problematičnih pokušaja memorijalizacije tokom prethodnih decenija.

Ova knjiga, nastala kao rezultat višegodišnjeg istraživačkog projekta autora, predstavlja pokušaj da se – u godini kada se obeležava 70. godišnjica od osnivanja logora – prvi put predstavi sve ono što se događalo na Starom sajmištu od 1944. godine do danas, i ukaže na neke od uzroka kontinuiranog višedecenijskog nemara prema ovom istorijski važnom mestu. Posleratna sudbina Starog sajmišta do sada nije bila predmet sistematske naučne obrade i uglavnom je nepoznata široj javnosti. Iz većine napisa u štampi i elektronskim medijima poslednjih godina stiče se utisak da se nakon završetka Drugog svetskog rata na Sajmištu nije dešavalo ništa, odnosno da je ovo mesto jednostavno prepušteno zaboravu. Period posle 1944. uglavnom se svodi na nekoliko pojedinačnih događaja, kao što su dolazak omladinskih brigada na Sajmište 1948, formiranje umetničke kolonije pedesetih

godina, proglašenje Sajmišta za kulturno dobro u leto 1987, ili otkrivanje spomenika 1995. godine. Međutim, kao što ćemo videti, novija istorija Starog sajmišta je znatno složenija i otvara mnoge zanimljive, do danas nedovoljno obrađene teme, koje se tiču ne samo sudbine ovog mesta, već i odnosa, najpre jugoslovenskog a kasnije srbijanskog društva, prema Drugom svetskom ratu, žrtvama nacističkih logora i Holokaustu. Na primer, malo je poznato da je prva inicijativa za izgradnju spomen obeležja na Sajmištu pokrenuta 1960. godine. Ali zašto tek tada, ako se zna da je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora još 1946. godine Sajmište okarakterisala kao važno „mučilište naroda Jugoslavije“? Gde su sahranjene žrtve logora Sajmište i jesu li su ta mesta ikada obeležena? Zbog čega je prva spomen ploča na Sajmištu postavljena tek 1974. godine, i zašto je kasnije uklonjena? Zašto je osamdesetih godina, posle Titove smrti, upravo Sajmište promovisano u mesto za održavanje centralne komemoracije Dana pobeđe nad fašizmom u Beogradu? Kako je i zašto, devedesetih godina prošlog veka, Sajmište uklopljeno u tada dominantnu priču o stradanju u Jasenovcu i postalo mesto na kome je trebalo da se obeležava pre svega genocid u NDH? Zbog čega nijedna inicijativa za uređenje Sajmišta pokrenuta u poslednjih pedeset godina nije sprovedena do kraja? Kakva je bila uloga Sajmišta u posleratnoj kulturi sećanja na Holokaust? Šta Sajmište simbolizuje danas i kakav je odnos srpskog društva i države prema ovom mestu patnje i stradanja?

U narednim poglavljima, gde će se pokušati da dâ odgovor na ova i mnoga druga pitanja, analiziraće se posleratna istorija Starog sajmišta iz dva podjednako važna ugla. Prvi se odnosi na Sajmište kao *fizički* prostor. Reč je o dvadesetak hektara zemljišta na levoj obali Save, između Brankovog i Starog savskog mosta, odnosno današnjem Bloku 17 Novog Beograda. Pre rata, kao i u vreme kada se tamo nalazio logor, Beogradsko sajmište je bilo na obodu prestonice, omeđeno s jedne strane rekam, a s druge močvarom koja je razdvajala Beograd i Zemun. Posle rata, s izgradnjom Novog Beograda, Staro sajmište se našlo u samom centru grada, u delu savskog priobalja koje spaja njegov stari i

novi deo. Stoga ne treba da čudi što su se za budućnost ovog prostora tokom čitavog posleratnog perioda zanimali stručnjaci iz oblasti urbanizma, arhitekture i prostornog planiranja, ali i gradski i državni zvaničnici, koji su njegovo uređenje posmatrali (i još uvek ga posmatraju) pre svega iz perspektive urbanističkog i privrednog razvoja prestonice. S druge strane, šezdesetih godina prošlog veka Sajmište je prepoznato kao važan *simbolički* prostor i istorijski značajno mesto. Njegova tragična sudbina tada je postala predmet zvaničnog, institucionalizovanog, mada ne uvek previše masovnog ili javnog prisećanja. Kao što ćemo videti, sudbina Starog sajmišta nakon 1944. bila je u znatnoj meri određena ukrštanjem ova dva ugla gledanja – odnosno sporom, ali i nastojanjima da se pronađe kompromisno rešenje između onih koji su se zalagali da Sajmište postane memorijalno mesto, i onih drugih koji su ovom prostoru predvideli drugačiju, pre svega praktičnu namenu.

Staro sajmište: urbani prostor i mesto sećanja

Ono što novijoj istoriji Sajmišta daje dodatni nivo složenosti jeste to što čak ni među onima koji su se prethodnih decenija zalagali da se Sajmište pretvori u memorijalni centar ili spomen park nije postojala saglasnost o tome šta treba da bude glavni objekat sećanja na tom mestu. Tokom proteklih šest i po

decenija, a naročito od kasnih osamdesetih, Staro sajmište je bilo predmet interesovanja različitih društveno-političkih organizacija, interesnih grupa, pojedinaca i javnih institucija, koji su na različite načine, i u skladu sa sopstvenim naхоđenjem, svetonazorima i potrebama konkretnog istorijskog i političkog trenutka, tumačili prošlost Sajmišta, i shodno tome razmatrali njegov budući izgled i namenu. Tako je za jedne Sajmište predstavljalo simbol „revolucionarne istorije Beograda“, otpora fašizmu i stradanja jugoslovenskih naroda, za druge mesto Holokausta, dok su treći u Sajmištu videli idealnu lokaciju za obeležavanje stradanja Srba, Jevreja i Roma u ustaškoj NDH. U najnovije vreme sve češće se pojavljuju oni koji potenciraju važnost predratne istorije Sajmišta, prepoznajući u paviljonima Beogradskog sajma biser jugoslovenske arhitekture tridesetih godina dvadesetog veka i simbol preduzetništva tadašnje beogradske privredne elite. Prema tome, Sajmište je tokom čitavog posleratnog perioda predstavljalo predmet sporenja ne samo po pitanju da li ono treba da bude (isključivo) mesto sećanja, već i u smislu šta je to što je uopšte vredno prisećanja.

Debate o Sajmištu kao delu urbane matrice Beograda i mestu sećanja, koje su vođene proteklih decenija i kojima se bavi ova knjiga, važne su jer sačinjavaju ideološki i polemički kontekst u okviru kojeg se danas razmatra pitanje budućeg uređenja Sajmišta. U većini inicijativa koje su iznesene u javnost poslednjih godina, ma koliko one pretendovale da budu nove i originalne, vidljiv je jasan trag svega onog što se dešavalo na Sajmištu, i u vezi s njim, od kraja Drugog svetskog rata do danas. Jedna od posledica ovog često previđanog kontinuiteta u sećanju jeste to da većina novih inicijativa deli sa starim brojne mane i propuste. Prema tome, bolje razumevanje posleratne istorije Sajmišta, kao i jasniji uvid u greške iz prošlosti i razloge zbog kojih one nisu nikada prevaziđene, ne samo da umanjuju izgled da se greške ponove, već i jasno ukazuju na potrebu da se konačno izađe iz okvira postojećih, duboko uvreženih uverenja, može se čak reći i zabluda, o tome šta je ili šta bi trebalo da bude Staro sajmište, i pronade realno rešenje uređenja ovog prostora, koje će biti dostojno žrtava koje su tamo stradale.

Značajna tema o kojoj će svakako biti reči u ovoj knjizi, a za koju je vezan jedan od najvećih propusta gotovo svih dosadašnjih pokušaja memorijalizacije Sajmišta, jeste način na koji se sistematski prenebregavao status ovog logora kao mesta Holokausta. U socijalističkoj Jugoslaviji, naglasak na heroizmu partizana i zajedničkom stradanju svih jugoslovenskih naroda, koji je dominirao sećanjem na Sajmište, bacio je u zasenak specifičnost sudbine Jevreja pod nacizmom. U post-jugoslovenskom periodu, isticanje zajedničkog mučeništva Srba, Jevreja i Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – teme koju je nacionalistička elita u Srbiji rutinski instrumentalizovala i zloupotrebljavala – ali i potenciranje, od strane Miloševićevog režima, u to vreme politički funkcionalnog motiva otpora Srba stranom zavojevaču, takođe su odvrćali pažnju javnosti od tragične sudbine Jevreja u Srbiji. Sve ovo naravno ne znači da je, tokom proteklih šest i po decenija, stradanje Jevreja na Sajmištu bilo potpuno zaboravljeno ili ignorisano, mada je, na žalost, bilo i takvih slučajeva. Kao što ćemo videti, uništenje Jevreja je bilo evocirano kao sastavni deo istorije logora, ali nikada na način koji bi Sajmište obeležio kao mesto ne samo „nacističkog terora“ i represivne politike okupatora prema učesnicima narodnooslobodilačke borbe i civilnom stanovništvu (uključujući i Jevreje) već i, sasvim specifično, kao mesto Holokausta. Drugim rečima, činjenica da su Jevreji bili ne samo *prve* žrtve Sajmišta, već i *jedina* kategorija zatočenika ovog logora (i jedina zajednica u okupiranoj Srbiji) koja je stradala kao žrtva proračunatog i totalnog uništenja – nikada nije bila na zadovoljavajući način priznata. Odnos prema stradanju Jevreja na Sajmištu, koji ćemo analizirati u narednim glavama, na dramatičan način ilustruje u kojoj meri je u Srbiji tokom čitavog posleratnog perioda bila odsutna svest o Holokaustu kao posebnom istorijskom događaju, i jedinstvenom primeru ljudskog stradanja koji je sam po sebi vredan pažnje i poštovanja.

U narednim poglavljima događaji na Sajmištu od 1944. godine do danas biće predstavljeni hronološkim redom. Druga

glava priprema teren za podrobniju analizu sećanja na Sajmište u posleratnom periodu pregledom istorije ovog prostora od 1937, kada je svečano otvoren prvi Beogradski sajam, do oslobođenja Beograda u oktobru 1944. Najveći deo glave posvećen je povesti logora Sajmište, uz poseban osvrt na razlike koje su postojale između *Judenlagera* – logora za Jevreje, i *Anhaltelagera* – prihvatanog logora za ratne zarobljenike, taoce i prinudne radnike.

Treća glava bavi se istraživanjem zločina počinjenih na Sajmištu koje je tokom 1945. godine sprovela Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Istraga državne komisije je važna jer su njeni nalazi postavili širi okvir za interpretaciju istorije logora Sajmište narednih decenija. Takođe, brojne zablude o broju žrtava logora i lokaciji masovnih grobnica gde su one sahranjene, koje su obeležile sećanje na Sajmište tokom čitavog posleratnog perioda, potiču iz zaključaka ove, kako će se ispostaviti, prilično površne i nepotpune istrage.

Četvrta glava nudi pregled događaja na Sajmištu od 1944. do 1960, odnosno od oslobođenja Srbije do trenutka kada je pokrenuta prva inicijativa za obeležavanje Sajmišta kao mesta stradanja. Ovaj period mogao bi se nazvati vremenom zaborava. Transformacija koju je Sajmište doživelo krajem četrdesetih, kada su tamo stigle omladinske brigade uključene u izgradnju Novog Beograda, različiti planovi uređenja Sajmišta u okviru ambicioznog urbanističkog projekta prelaska Beograda preko reke, kao i stvaranje umetničke kolonije početkom pedesetih, bili su propraćeni potpunim potiskivanjem tragične istorije ovog mesta. U ovoj glavi pokušaćemo da proniknemo u uzroke ovog kolektivnog i sistematskog zaborava, i proučimo njegovu funkciju u kontekstu izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji posle rata.

Peta glava bavi se početnom fazom memorijalizacije Sajmišta, i obuhvata period od 1960, kada je osnovano prvo udruženje bivših zatočenika ovog logora, do 1974, kada je na Sajmištu otkrivena prva spomen ploča. U ovoj glavi ukazaćemo na razlo-

ge zbog kojih je baš šezdesetih godina došlo do porasta interesovanja jugoslovenskog društva i relevantnih društveno-političkih organizacija za obeležavanje koncentracionih logora, ali i na činjenicu da su, još tada, inicijative za memorijalizaciju Sajmišta uvek bile podređene praktičnim interesima nadležnih institucija i planovima za uređenje priobalnog dela Beograda u okviru urbanističkog razvoja prestonice. Ovo je trend koji se, kako će se pokazati, zadržao do današnjih dana.

Šesta glava bavi se periodom osamdesetih kada je Sajmište, nakon smrti Josipa Broza Tita, odjednom dobilo na značaju, a sve u kontekstu obnove „revolucionarnog angažovanja“ za koju se smatralo da je neophodna jugoslovenskom društvu. U to vreme javljaju se prve inicijative da se Sajmište u potpunosti pretvori u memorijalni centar i postane jedan od centralnih mesta sećanja na Drugi svetski rat u Beogradu. Istovremeno, međutim, Sajmište se prepoznaje i kao vredno građevinsko zemljište, deo potencijalno lukrativnog Savskog amfiteatra, za koji je tadašnja vladajuća elita imala ambiciozne planove, koji nisu imali mnogo veze s kolektivnim sećanjem na stradanja u Drugom svetskom ratu.

U Sedmoj glavi obrađuje se period kasnih osamdesetih i ranih devedesetih, kada je Sajmište, i kao objekat sećanja i kao fizički prostor, zapalo za oko nadolazećoj nacionalističkoj eliti u Srbiji. Istorija logora je za kratko vreme asimilirana u sve rasprostranjeniji nacionalistički diskurs kojim je dominirao motiv Jasenovca, a Staro sajmište je „odabrano“ za lokaciju budućeg Muzeja žrtava genocida, posvećenog pre svega stradanju u NDH. Analizirajući transformaciju Sajmišta od instrumenta „revolucionarnog angažovanja“ do mesta budućeg „srpskog Jad Vašema“, ova glava ukazuje i na malo poznatu činjenicu da je Sajmište početkom devedesetih bilo poprište borbe između srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su, i jedni i drugi, vešto manipulirali Sajmištem i njegovom istorijom a sve u kontekstu međusobnih optužbi za genocidnost, učešće u Holokaustu, i antisemitizam. Tragovi ovog „rata sećanja“ vidljivi su, na žalost, i dan danas, i u Srbiji i u Hrvatskoj.

U Osmoj glavi razmatraju se razdoblje devedesetih i prve godine nakon petooktobarskih promena. Okosnicu ove glave čini analiza centralnog događaja na Sajmištu u periodu pod Miloševićem: otkrivanje veleplepnog spomenika, rad vajara Miodraga Popovića, u aprilu 1995. Kao što ćemo videti, u vreme podizanja spomenika, a i kasnije, Sajmište je imalo dvojnuk funkciju: ono je istovremeno bilo mesto sećanja i na otpor i stradanja u okupiranoj Srbiji, i na genocid u NDH. Sećanje na Sajmište u tom periodu sastojalo se iz niza često kontradiktornih predstava o logoru i njegovom simboličkom značenju, koje su se oslanjale i na tradiciju kulta narodnooslobodilačke borbe iz vremena socijalističke Jugoslavije, i na motiv srpskog mučeništva koji je tada promovisala nacionalistička elita. Ideje i motivi iz obe kulture sećanja godinama su se selektivno i strateški evocirali na ceremonijama pred spomenikom na Sajmištu, u zavisnosti od potrebe političkog trenutka i konkretnog memorijalnog konteksta.

U poslednjoj, devetoj glavi obrađuje se niz predloga za uređenje Sajmišta predstavljenih javnosti od 2006. godine. Ono što je posebno zanimljivo u vezi s ovim inicijativama jeste sve jači naglasak na značaju predratne i posleratne istorije Sajmišta. Mada se poslednjih godina sve više insistira na potrebi da se ovaj prostor adekvatno obeleži kao mesto stradanja, objekat sećanja na Sajmištu, po svemu sudeći, više nije samo logor, već sve češće i predratno Beogradsko sajmište kao značajno mesto u istoriji urbanog razvoja Beograda, i umetnička kolonija iz pedesetih godina, kojoj se pripisuje važna uloga u rađanju savremene srpske umetnosti. Mada ova interpretacija nije nova – podela istorije Sajmišta na tri podjednako značajne faze datira iz osamdesetih i čini okosnicu Detaljnog urbanističkog plana uređenja Starog sajmišta iz 1992 – nema sumnje da se danas suočavamo s postepenim ali sve učestalijim udaljavanjem od logora kao glavnog fokusa sećanja. Jedan od uzroka ovog trenda potražićemo u potrebi da se opravda i legitimizuje postepena komercijalizacija i privatizacija Sajmišta, u kojoj mnogi vide le-

gitiman izvor sredstava za obnovu ovog decenijama zapuštenog prostora. U samom zaključku poslednje glave ukazaćemo na nedostatke ovakvog pristupa, i ponuditi niz argumenata u priilog tezi da posle šest decenija propuštenih prilika, neispunjenih obećanja, polemika i zloupotreba, Sajmište mora postati memorijal posvećen isključivo žrtvama koje su tamo stradale između 1941. i 1944. I što je još važnije, ovo spomen mesto mora se koncipirati tako da adekvatno uvaži jedinstvenost sudbine jevrejskih zatočenika na Sajmištu, i tako, po prvi put od kraja Drugog svetskog rata, uključiti Holokaust u matični tok istorijskog pamćenja u Srbiji.

Od „ogledala materijalne kulture“ do koncentracionog logora: Beogradsko sajmište 1937–1944.

Po završetku Prvog svetskog rata, Beograd je, prvi put u svojoj novijoj istoriji, prestao da bude pogranični grad. Peskovito, močvarno prostranstvo na levoj obali Save između Beograda i Zemuna, vidljivo iz samog centra grada i s kalemegdanske tvrđave, više nije označavalo istočnu granicu Austrougarske monarhije. U jesen 1918. godine ovaj prostor, na kome se danas nalaze blokovi Novog Beograda, postao je deo novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Stvaranjem nove države južnoslovenskih naroda nastali su uslovi za sistematičnije planiranje urbanog razvoja Beograda, uključujući i njegov „prelazak“ preko reke, sa „šumadijske“ na „sremsku“ stranu Save. Već 1923. godine usvojen je Generalni urbanistički plan za Beograd, koji je predviđao širenje prestonice prema severozapadu. Ovaj čin mnogi su u to vreme smatrali simboličnim, u smislu iskoraka Srbije s istoka na zapad, sa zaostalost Balkana u razvijenu i naprednu Evropu.²

Vremenom je neophodnost širenja Beograda preko Save postajala sve izvesnija. Godine 1927. otvoren je aerodrom u Zemunu s kog je ubrzo počeo da se odvija civilni avio saobraćaj. Početkom tridesetih doneta je odluka da se počne s izgradnjom velelepnoг Mosta kralja Aleksandra, prvog drumskog prelaza preko Save u Beogradu. Neposredno nakon što je most pušten u promet 1934. godine, na levoj obali počela su da niču imanja

2 Maksimović, Branko, „Grad odmora, sporta i razonode na levoj obali Save“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XXIV, 1977, str. 312.

s privatnim kućama, koje su građene uglavnom bez dozvole.³ U isto vreme, na obodima Zemuna prema Beogradu počela je izgradnja stambene četvrti koja je nagoveštavala buduće povezivanje dva grada. S takvim razvojem događaja, najavljivano isušivanje močvarnog terena na levoj obali Save i planska gradnja na tom prostoru više se nije mogla odlagati. U proleće 1937. godine, pet godina nakon što je javnosti predstavljena revidirana skica regulacije leve obale Save (rad arhitekta Đorda Kovaljevskog), na zemljištu uz novi most nikle su prve veće građevinske strukture – izložbeni paviljoni Beogradskog sajmišta.

Inicijativa da se u Beogradu izgradi „jedan sajam međunarodnog karaktera koji bi mogao poslužiti kao novo stecište poslovnog sveta istoka i zapada“, pokrenuta je još 1923. godine, kada je osnovano Društvo za zemaljske izložbe s namerom da Beograd afirmiše kao poslovni centar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, prvi konkretni potezi na realizaciji ove ideje načinjeni su tek jedanaest godina kasnije.⁴ Obnavljajući ideju da Beogradu podare sajam, inicijatori ovog projekta (koji su svoje udruženje preimenovali u Društvo za priređivanje sajma i izložbi u Beogradu) bili su motivisani željom da prestonicu izvu-ku iz „začmalog privrednog stanja“, i da ekonomski razvoj dovedu na nivo koji odgovara njenom „izvanrednom“ geografskom položaju.⁵ U sajmovima (koji su se te decenije redovno održavali u gradovima širom zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država, ali i u Zagrebu i Ljubljani), inicijatori izgradnje Beogradskog sajmišta uočili su priliku da se postigne „najbrža, najlakša, najpotpunija i najjevtinija orijentacija o svemu onome što jednog privrednika može interesovati kao poslovnog čoveka“. Verovalo se da će vremenom Beogradski sajam stati „uz bok velikih i renomiranih međunarodnih sajmova“, da će u jugoslovensku prestonicu dovesti sve ono što je moderno i savremeno, a istovre-

3 Čukić, Milorad i Kokotović, Slobodan, *Novi Beograd: Prošlost, revolucija, izgradnja*, Beograd, Književne novine, 1981, str. 29–35.

4 Sekulić, Aleksandar, „Prvi Beogradski sajam između prvog i drugog svet-skog rata“, *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, knj. IV, 1957, str. 587.

5 „Temelji beogradskog sajmišta juče su svečano osvećeni“, *Politika*, 7. jun 1937, str. 6.

meno je staviti na privrednu i turističku mapu Evrope.⁶ Izgradnja Sajma je, po rečima Milana Stojanovića, predsednika Društva za priređivanje sajma i izložbi, trebalo da predstavlja prekretnicu u istoriji Beograda: glavni grad „velike i moćne Kraljevine Jugoslavije“, koji je bio „mučenički u prošlosti“, izgradnjom sajmišta pohitaće ka svetlijoj budućnosti, koju će obeležiti ekonomski razvoj i prosperitet.⁷

Kao moguća lokacija za izgradnju budućeg sajma sredinom tridesetih spominjale su se Topčiderska zvezda, Donji grad na Kalemegdanu, plac u blizini hipodroma i teren na levoj obali Save, pored novoizgrađenog mosta. Odluka da se Sajmište gradi na obali reke bila je riskantna: u zvaničnim dokumentima iz tog vremena, ovaj peskovit predeo je najčešće nazivan „inundacionim područjem Zemuna“ na kome se smatralo da nije bezbedno graditi. Međutim, Društvo za priređivanje sajma i izložbi u Beogradu je prihvatilo izazov, nakon što mu je Beogradska opština, u decembru 1935. godine, besplatno ustupila oko 363.000 m² zemlje na toj lokaciji. Udruženje je na sebe preuzelo zadatak da uz finansijsku pomoć Opštinske štedionice, Založnog zavoda grada Beograda i drugih, što državnih što privatnih institucija i fondova, naspe i isuš i ovaj teren a potom na njemu sagradi Beogradsko sajmište.⁸

U proleće 1937, nakon što su završeni pripremni radovi na 126.000 m² zemljišta, postavljen je (i osveštan) kamen temeljac, čime je započeta prva faza gradnje. U narednih šest meseci završeno je pet velikih paviljona (takozvanih „Jugoslovenskih paviljona“, ukupne površine oko 13.500 m²), centralna kula i četiri međunarodna paviljona: Italijanski, Mađarski, Rumunski i Čehoslovački. Kao deo prve faze, izgrađen je i paviljon koji je finansirala zadužbina poznatog beogradskog veletrgovca Nikole Spasića (1838–1916), koji je po njemu i dobio ime, zatim ne-

6 *Ibid.*

7 „U ime Nj. V. Kralja Petra II Kraljevski Namesnik Dr. Radenko Stanković proglasio je juče u podne da je prvi Beogradski sajam otpočeo“, *Politika*, 12 septembar 1937, str. 5.

8 Vukotić-Lazar, Marta, „Staro beogradsko sajmište: Osnivanje i izgradnja“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. LI, 2004, str. 143–168.

Beogradsko Sajmište u vreme izgradnje

koliko manjih zgrada u kojima je bila smeštena uprava sajma. Postavljeno je 13.500 kvadratnih metara puta, 4.750 kvadratnih metara staza, a zasađeno je i 1.200 različitih sadnica.

Nacrt projekta Beogradskog sajmišta uradili su trojica mladih arhitekata Tehničke direkcije beogradske opštine Rajko Tatić, Milivoj Tričković i Đorđe Lukić. Njima je poveren ovaj projekat nakon neuspešnog jugoslovenskog konkursa, koji je poništen nakon što je prvu nagradu dobio rad u čiju izradu je bio uključen predsednik žirija.⁹ Tatić, Tričković i Lukić su sajmište koncipirali kao jednu arhitektonsku celinu, jedan mali grad – „grad trgovine“. Paviljoni su raspoređeni oko prostornog trga kojim dominira visoka kula, izgrađena na preseku ortogonalno postavljenih, dijagonalnih osovina kompleksa. Kula

9 Sekulić, Aleksandar, „Prvi Beogradski sajam između prvog i drugog svet-skog rata“, *op. cit.*, str. 590.

i posle završetka druge faze radova 1938. godine

je predstavljala centralni motiv, „vidljiv s najudaljenijih tačaka grada“, pogotovo noću kada je celo Sajmište bilo jarko osvetljeno. Objekti sajmišta, izgrađeni u stilu moderne predratne arhitekture, činili su jednu skladnu, planski izgrađenu, urbanističku kompoziciju, prvu te vrste u predratnom Beogradu.¹⁰ Autori nacrtali projektovani su i pet najvećih jugoslovenskih paviljona, Spasićev paviljon i kula su bili rad Aleksandra Sekulića (arhitekta koji je između 1938. i 1941. bio tehnički direktor Sajma) dok su o konkretnom izgledu nacionalnih paviljona odlučivale zemlje koje su ih finansirale.¹¹

10 *Ibid.*, videti i Bojović, Branko, „Urbanizam estetike ili urbanizam nužde“ u Darko Tatić (ur.), *Beogradsko staro sajmište 3+1*, Beograd: Urbanistički zavod Beograda, 2008.

11 O detaljima vezanim za autore projekata međunarodnih paviljona vidi Vukotić-Lazar Marta i Đokić Jasmina, „Ciljevi i kriterijumi rekonstrukcije Starog beogradskog sajmišta“, *Info – Urbanistički zavod Beograda*, Specijalno izda-

Prva faza gradnje završena je do otvaranja Prvog beogradskog sajma, 11. septembra 1937. Druga faza, okončana 1938, obuhvatala je nastanak Turskog i Ribarskog paviljona. Iste godine završen je i paviljon holandskog proizvođača elektronike „Filips“, dok je u jesen 1939. izgrađen veliki „Paviljon nemačkog Rajha“, smešten u zapadnom delu kompleksa. Bilo je nagoveštaja da će nacionalne paviljone graditi i Francuska, Bugarska i Grčka (Francuska je čak zakupila zemljište) ali se to nije ostvarilo, iako su ove zemlje narednih godina bile prisutne na sajmu, u iznajmljenom prostoru. Godine 1940. započeti su radovi i na novom, šestom Jugoslovenskom paviljonu koji je bio predviđen pre svega za koncerte i druge muzičke sadržaje, ali su prekinuti izbijanjem Drugog svetskog rata.

*Beogradsko sajmište u vreme otvaranja
prvog jesenjeg sajma, 1937. godine*

Otvaranje Prvog beogradskog sajma u jesen 1937. privuklo je veliku pažnju javnosti, i svakako je predstavljalo jedan od najznačajnijih događaja u gradu te godine. U Jugoslovenskim

nje povodom 70 godišnjice od otvaranja prvog Beogradskog sajma uzoraka, 2007, str. 10–24. (<http://www.urbel.com/documents/spec-02-2.pdf>)

paviljonima, koji su zamišljeni kao „ogledalo naše materijalne kulture i blagostanja našeg naroda“, izlagala su se najveća dostignuća domaće tekstilne, stolarske i metalurške industrije, zatim poljoprivrede, voćarstva i vinogradarstva. Slične sadržaje posetiocima su priredile i strane delegacije, što u paviljonima svojih država što u iznajmljenom prostoru. Ovakvi „sajmovi uzoraka“, koji su obično trajali desetak dana, održavali su se sve do 1940. godine, dva puta godišnje, u proleće i u jesen. Osim redovnih sajмова, organizovane su i specijalizovane izložbe poput Sajma automobila (u proleće 1938. i 1939) na kojima su najpoznatiji svetski proizvođači izlagali najnovije modele svojih vozila, zatim velika vazduhoplovna izložba koja je održana u maju i junu 1938, sajam turizma, pa čak i festival narodnih pesama i igara.

Blistavo beli paviljoni Beogradskog sajmišta, udaljeni svega oko kilometar od centra grada, brzo su postali popularno odredište za stanovnike prestonice. Pored toga što je doveo strane investitore i proizvođače u Jugoslaviju, i što su izložbe koji su tu organizovane bile namenjene pre svega poslovnom svetu, sajmište je obezbedilo bogatu zabavu za širu publiku. U ponudi je bilo svega – od restorana, preko prodajnih štandova i ulične zabave, do kulturnih događaja, kao sto su koncerti klasične muzike i umetničke izložbe. Dešavalo se da sajam dnevno poseti i po nekoliko desetina hiljada posetilaca. Među njima je bilo nezadovoljnika koji su se žalili na gužvu, na zagušljivost u neprovetrenim paviljonima, i na činjenicu da se mnogi posetioci ne pridržavaju reda. Stoga su upozoravali na opasnost da bi se Beogradsko sajmište, simbol urbanog razvoja, moglo pretvoriti u obično seosko „vašarište“.¹² Pa ipak, popularnost Sajmišta među radoznalim građanima, željnim zabave i novih iskustava ne iznenađuje. Tamo su izlagani raznorazni novi izumi koje stanovnici Jugoslavije do tada nisu imali prilike da vide uživo, poput najnovijih aparata za domaćinstvo, fabričkih mašina, vozova i automobilskih motora, zatim odeća, parfemi i kozmetika. U septembru 1938, kompanija „Filips“ emitovala je prvi televizijski program na Balkanu iz svog paviljona na Beogradskom saj-

12 „Već prvog dana posle otvaranja, vidi se da je drugi beogradski sajam dosad najuspešniji“, *Politika*, 12. septembar 1938, str. 7.

mištu. Iste godine, kao deo vazduhoplovne izložbe, čehoslovački proizvođač automobila „Škoda“ konstruisao je 74 metara visok čelični padobranski toranj, najviši u Evropi u to vreme. Toranj je korišćen za obuku padobranaca iz svih delova bivše Jugoslavije, a dvadesetpetogodišnja Katarina Matanović iz Zagreba vežbala je na Škodinom tornju pre nego što je skokom iznad Zemuna postala prva žena padobranac u Jugoslaviji.¹³

Kao što ćemo videti kasnije u knjizi, Beogradsko sajmište se danas često predstavlja kao biser predratne jugoslovenske arhitekture i kao simbol industrijskog napretka i preduzetničkog duha jugoslovenskog društva tridesetih godina dvadesetog veka.¹⁴ Međutim, u ovakvim predstavama o Sajmištu nedostaje adekvatno prepoznavanje političkog konteksta u kome je ono nastalo, a koje je ostavilo traga kako na njegov izgled tako i na funkciju u godinama pre početka Drugog svetskog rata. Naime, Sajmište nije bilo samo mesto za zabavu i trgovinu, već je služilo i politici. Sredinom tridesetih, za vreme vlade Milana Stojadinovića (1935–1939), Jugoslavija se, u pogledu spoljne politike i ekonomije, sve više okretala nacističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji. Već u vreme otvaranja prvog Beogradskog sajma, u jesen 1937. godine, Nemačka je bila glavni trgovinski partner Jugoslavije, dok je izvoz u Francusku, na primer, spao na deseti deo onoga iz 1930. Narednih godina, skoro pola jugoslovenskog uvoza dolazilo je iz Nemačke.¹⁵ Rastući uticaj Trećeg rajha i Italije bio je očigledan na Sajmištu. Vlade obe države koristile su svoje nacionalne paviljone za promociju načela nacističkog i fašističkog režima i demonstraciju svoje ekonomske dominacije. Nacističke zastave bile su istaknute ispred Nemačkog paviljona, čija je unutrašnjost takođe bila ukrašena kukastim krstovima i drugim nacionalsocijalističkim obeležjima. Izgradnju ovog

13 Za vreme Drugog svetskog rata, Matanovićeva je bila oficijelni pilot Ante Vokića, Ministra oružanih snaga NDH. Nakon oslobođenja joj je od strane novih vlasti oduzeta pilotska licenca.

14 Videti na primer Tatić, Darko, „Restauracija urbanističkog kompleksa Staro sajmište u Beogradu“, *Izgradnja*, 57, br. 3, str. 82–87.

15 Đokić, Dejan, „‘Leader’ or ‘Devil’? Milan Stojadinović, Prime Minister of Yugoslavia (1935–39), and His Ideology“, u Haynes, Rebecca, i Rady, Martyn (ur.), *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, London, I.B.Tauris, 2011, str. 163.

paviljona nadgledao je Propagandni savet nemačke privrede, koji je nastojao da proširi uticaj Rajha među „neutralnim zemljama“.¹⁶ Italijanski paviljon bio je pod pokroviteljstvom Narodnog fašističkog instituta, a među eksponatima osim poljoprivrednih mašina, odeće i parfema, bila je izložena i ratna oprema, poput protivavionskih mitraljeza.¹⁷

Štaviše, nemačka ekspanzija u Evropi direktno je uticala na izgled Beogradskog sajma. Nakon što je Nemačka napala Čehoslovačku 1939, ime Češkog paviljona je tiho, i bez ikakve reakcije javnosti, promenjeno u Paviljon češko-moravskog protektorata.¹⁸ Italija je iste godine dobila dozvolu za gradnju drugog, većeg paviljona, čija bi veličina odražavala njenu rastuću vojnu i političku moć u regionu, uključujući i u Jugoslaviji.

*Sajmište u službi politike:
nacistička Nemačka na Beogradskom sajmu*

-
- 16 „Beogradski jesenji sajam svečano je otvoren“, *Politika*, 15. oktobar 1939, str. 15.
- 17 Ignjatović, Aleksandar i Manojlović – Pintar, Olga, „Staro sajmište i sećanje na Drugi svetski rat“, *Helsinška povelja*, br. 117, mart – april 2008, str. 33–35.
- 18 U jesen 1940, na sajmu je prvi put izlagala i „Slovačka Republika“, vidi „Naročitu pažnju našeg sveta ovog puta privlači izložba Kraljevine Grčke“, *Politika*, 10. septembar 1940, str. 7.

Od 1939. Italija i Nemačka su, može se slobodno reći, dominirale na Beogradskom sajmu. Medijski izveštaji sa Sajmišta pridavali su poseban značaj izložbama u Nemačkom i Italijanskom paviljonu, često iskazujući neskriveno divljenje prema ekonomskoj moći i „kulturnom bogatstvu“ ovih zemalja.¹⁹ O uticaju Nemačke u to vreme govori i činjenica da je poslednja izložba na Sajmištu u jesen 1940. godine bila posvećena „novoj nemačkoj arhitekturi“. Ovu izložbu je, prema pisanju *Politike*, organizovao „generalni inspektor javnih radova prestonice Rajha g. profesor Albert Šper, prema direktivama ministra spoljnih poslova Rajha g. fon Ribentropa i ministra propagande g. Gebelsa“.²⁰ Beograd je bio prvi grad van granica Trećeg rajha u kome je upriličena ova promocija nacističke arhitekture. O utisku koji je ovaj događaj ostavio na vladajuću elitu u Beogradu svedoči i to što je upravo u vreme njenog održavanja obelodanjeno da će naredni veliki građevinski projekat u Beogradu – uređenje Donjeg grada na Kalemegdanu i izgradnja sportskog stadiona – biti poveren Verneru Marhu (Werner March), vodećem nemačkom arhitekti koji je projektovao Olimpijski stadion u Berlinu iz 1936. godine.²¹

Otrpilike u isto vreme, u neposrednoj blizini sajamskih paviljona niklo je jedno sasvim neobično naselje, čiji je nastanak takođe bio uslovljen razvojem geopolitičke situacije u regionu. U septembru 1940. godine, s druge strane Mosta kralja Aleksandra prema ušću (gde je ubrzo nakon otvaranja sajma počelo nasipanje terena u cilju dalje gradnje u pravcu Zemuna) podignut je privremeni logor za nemačke iseljenike. Posle potpisivanja pakta Molotov-Ribentrop 1939. godine, Besarabija i severni deo Buko-

19 „Izložba nemačke industrije najveća i najobimnija“, *Politika*, 13. Septembar 1940, str. 9; „Kroz italijanski paviljon, u kome su prikazani veliki uspesi savremene italijanske industrije, prolaze mase sveta“, 12. septembar 1940, str. 15.

20 „Izložba ‘nova nemačka arhitektura’ biće svečano otvorena 5. oktobra u Nemačkom paviljonu na Sajmištu“, *Politika*, 2. oktobar 1940, str. 6.

21 „Građenje sportskog stadiona i uređenje Donjeg grada“, *Politika*, 12. oktobar 1940, str. 11.

vine – teritorije na istoku Rumunije – pripale su Sovjetskom Savezu. Neposredno potom, većina od 93.000 folksdojčera koji su još od prve polovine 19. veka živeli u tim predelima, preseljena je natrag u Treći rajh, najviše njih u Češko-moravski protektorat.²² Za njih je u jesen 1940. godine, za samo nekoliko nedelja, u Beogradu podignut logor.²³ Talasi iseljenika su brodom stizali do Beograda, i privremeno su smešteni u nizovima drvenih baraka i šatora podignutih na samom ušću Save u Dunav, u kojima je bilo mesta za nekoliko hiljada ljudi. Odatle su, posle kraćeg zadržavanja, vozom nastavljali transport za Treći rajh.²⁴ Akcijom iseljavanja rukovodio je esesovac Verner Lorenc (SS-Obergruppenführer Werner Lorenz), koga je posle rata Američki vojni sud u Nirnbргу osudio na dvadeset godina robije zbog zločina protiv čovečnosti počinjenih 1942. i 1943. godine. U septembru 1940, prilikom posete Beogradu, Lorenc je u svom vojnom avionu najpre nadletao „logor kraj Sajmišta“, da bi kasnije paradirao, u pratnji delegacije jugoslovenskih oficira, među njegovim privremenim žiteljima.²⁵

Naravno, u nedostatku prednosti koju nudi naknadna pamet, malo ko je u to vreme mogao da pretpostavi da će pet godina posle svečanog otvaranja Beogradskog sajmišta njegovi paviljoni i sami biti pretvoreni u logor – ovog puta u *koncentracioni* logor. Međutim, kada se danas prelistavaju novinski izveštaji iz vremena pre Dugog svetskog rata, uočava se nekoliko zlokobnih koincidencija koje na simbolički način povezuju predratno Sajmište s njegovom namenom za vreme okupacije. Na primer, na prvom Beogradskom sajmu automobila 1938. go-

22 „Iseljenici iz Besarabije putuju na nova ognjišta“, *Politika*, 9. oktobar 1940, str. 9.

23 „Na levoj obali Save, prekoputa Beograda, podiže se logor koji će primati Nemce iz Besarabije na njihovom putu za Nemačku“, *Politika*, 7. septembar 1940, str. 11.

24 „Seoba Nemaca iz Besarabije i Bukovine preko Prahova i Zemuna za Rajh“, *Politika*, 22. septembar 1940, str. 18.

25 „Prve grupe besarabskih nemaca počele su juče da prolaze kroz logor kod zemuna“, *Politika*, 27. septembar 1940, str. 9.

dine, posebnu pažnju izazvao je novi motor nemačke firme „Saurer“ prikazan u okviru „revije nemačke industrije“.²⁶ U pitanju je proizvođač kamiona čije će vozilo samo četiri godine kasnije biti pretvoreno u gasni kamion čiji će izduvni gasovi usmrtili Jevreje zatočene upravo na Sajmištu. Kada je 1939. godine svečano otvoren Nemački paviljon, među zvanicama je bio Franc Nojhouzen (Franz Neuhausen), u to vreme generalni konzul Nemačke u Beogradu. Nekoliko godina kasnije, Nojhouzen će postati Generalni opunomoćenik za privredu u okupiranoj Srbiji, i u toj ulozi će nadgledati otimačinu jevrejske imovine, od čije je prodaje finansirano održavanje logora na Sajmištu. Konačno, u subotu 5. oktobra 1940. godine, izveštaj o otvaranju izložbe posvećene nacističkoj arhitekturi objavljen je u listu *Politika* na istoj strani kao i saopštenje da je jugoslovenska vlada propisala uredbu kojom se Jevrejima zabranjuje obavljanje komercijalnih poslova sa predmetima namenjenim ljudskoj ishrani.²⁷ Ova mera bila je jedna od dve sramne antisemitske uredbe (druga je bila uredba o ograničenju školovanja lica jevrejskog porekla, takozvani *numerus clausus*), koje su jugoslovenske vlasti, da bi se dodvorile nacističkoj Nemačkoj, donele krajem 1940. Mada antisemitske uredbe nisu doslovno primenjivane, one su jasno odražavale sve veći uticaj nacističke Nemačke, i na neki način nagoveštavale nesreću koja će zadesiti jevrejsku zajednicu u Srbiji već naredne godine, između ostalog i u paviljonima Beogradskog sajmišta.²⁸

26 „Saurer Dizl“, *Politika*, 15. mart 1938, str. 7.

27 „Vlada je propisala uredbu o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane“, *Politika*, 5. oktobar 1940, str. 6.

28 Zanimljivo je i to da je 15. septembra 1940. upravo je na Sajmištu izveden spektakularni „tobožnji napad iz vazduha“ da bi se demonstrirala spremnost gradske vatrogasne službe u slučaju bombardovanja. Šest meseci kasnije Beograd je zaista bombardovan, a u aprilu 1944. i samo Sajmište se našlo na meti savezničkih bombardera; „Na beogradsko sajmište izveden je juče tobožnji napad iz vazduha“, *Politika*, 16. septembar 1940, str. 10.

ДАНАС ЋЕ НА САЈМНИШТУ БИТИ СВЕЧАНО ОТВОРЕНА ВЕЛИКА ИЗЛОЖБА НЕМАЧКЕ ГРАЂЕВИНСКЕ УМЕТНОСТИ

Престол Отворен при уласку

Дана 5. и 6. октобра, при отварању велике изложбе немачке грађевинске уметности, на сајмништу у Берлину, биће свечано отворена велика изложба немачке грађевинске уметности. На изложби ће бити изложени велики грађевински пројекти, који су израђени од стране немачких грађевинара. На изложби ће бити изложени велики грађевински пројекти, који су израђени од стране немачких грађевинара. На изложби ће бити изложени велики грађевински пројекти, који су израђени од стране немачких грађевинара.

ВЛАДА ЈЕ ПРОПИСАЛА УРЕДБУ О МЕРАМА КОЈЕ СЕ ОДНОСЕ НА ЈЕВРЕЈЕ У ПОГЛЕДУ ОБАВЉАЊА РАДА СА ПРЕДМЕТМА ЉУДСКЕ ИСХРАНЕ

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса. Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Уредба се подносила јавности у јавном радњу која се данас налази на изложби на предмети јавног интереса и на предмети јавног интереса.

Najava izlozbe nacisticke arhitekture i objava antisemitske uredbe. Stranica Politike od 5. oktobra 1940.

Judenlager Semlin: 1941–1942

U zoru 6. aprila, snažnim vazдушnim napadom na Beograd, Nemačka je započela invaziju na Jugoslaviju. Bombardovanje prestonice uništio je veliki deo grada i ostavilo za sobom između dve i tri hiljade mrtvih i više hiljada ranjenih civila. Posle rata koji je trajao svega jedanaest dana, neorganizovana i slabo pripremljena Jugoslovenska armija je kapitulirala.

Zgrade na Beogradskom sajmištu nisu pretrpele veću štetu prilikom bombardovanja. Udarci talasi obližnjih detonacija (uključujući i onu kada je Jugoslovenska vojska, da bi sprečila nadiranje nemačkih snaga, digla u vazduh Most kralja Aleksandra) polomili su većinu prozora i napravili rupe na krovovima paviljona. Značajne štete na objektima, međutim, nije bilo.

Tokom prvih šest meseci okupacije, sajamski paviljoni su stajali prazni i napušteni. Posle podele Jugoslavije, reka Sava je postala državna granica koja je razdvajala okupiranu Srbiju

i novonastalu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Prema tome, leva obala reke naspram Beograda bila je, bar formalno, deo NDH, a Sajmište je označavalo njenu najistočniju tačku. Međutim, pošto su nemačke vlasti nastojale da zadrže direktnu kontrolu nad granicom (posebno zbog blizine srpskoj prestonici), obala reke na „hrvatskoj“ strani je ostala, najvećim delom, pod upravom nemačke vojne komande u Zemunu.

Tek u decembru 1941. godine, Sajmište je pretvoreno u koncentracioni logor. Te jeseni, u vreme kada su streljački vodovi Vermahta sprovodili drakonske mere odmazde nad civilnim stanovništvom u Srbiji u kojima je stradala većina muškog jevrejskog stanovništva, nacistička administracija počela je da traži lokaciju pogodnu za smeštaj preostalih Jevreja – žena, dece i starih – koji su zbog pola, uzrasta ili fizičkog stanja bili pošteđeni streljanja.²⁹ Namera okupatora bila je da ove Jevreje zadrže u Srbiji do proleća 1942, a potom ih deportuju u „prihvatilište na istoku“. Nakon što je odbačena ideja o formiranju geta u Beogradu, doneta je odluka da se za Jevreje izgradi sabirni logor kod sela Zasavica blizu Sremske Mitrovice, na oko 70 km zapadno od Beograda. Međutim, ubrzo se ispostavilo da je zemljište na toj lokaciji podložno poplavama, tako da je gradnja prekinuta.³⁰ Krajem oktobra, nemačka komanda u Beogradu je odlučila da, umesto da gradi novi logor, za tu namenu preuredi u tom času prazne paviljone Beogradskog sajmišta. To nije bilo idealno mesto za koncentracioni logor, s obzirom na blizinu gradu, ali su ga nadležni, u nedostatku vremena i boljeg rešenja, prihvatili.³¹ Nije isključeno da je na odluku da se na Sajmištu izgradi logor uticala i činjenica da je opunomoćenik za privredu, Franc Noj-hauzen, bio vrlo dobro upoznat sa Sajmištem i objektima koji su

29 U Srbiji je u jesen 1941. Streljano oko 20.000 ljudi, uključujući oko 6.000 Jevreja koji su krajem avgusta te godine internirani u logor Topovske šupe. Odatle su gotovo svakodnevno odvođeni na streljanje kod sela Jabuka u blizini Pančeva.

30 Browning, Christopher, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London: Holms & Meier, 1985, str. 70.

31 *Ibid.*

se tamo nalazili. Kao što smo videli, on je kao predratni konzul u Beogradu redovno posećivao izložbe koje su se tamo održavale, a osim toga bio je uključen u izgradnju privremenog logora za nemačke iseljenike iz Besarabije i Bukovine.³²

S obzirom na to da se lokacija budućeg logora formalno nalazila na teritoriji Hrvatske, bilo je neophodno odobrenje vlasti u Zagrebu. Ovo je naravno bila čista formalnost, završena preko Ministarstva inostranih poslova u Berlinu. Jedini uslovi koje je hrvatska vlada postavila bili su da u logoru ne bude srpskih stražara ili policajaca i da se logor finansira i snabdeva iz Beograda.³³

Adaptaciju paviljona za potrebe logora izvodila je nemačka državna građevinska firma Tot (Totdt). Tokom novembra 1941, grupa od oko 200 Jevreja koja se u to vreme još uvek nalazila u logoru Topovske šupe kod današnje Autokomande, radila je na pretvaranju paviljona u logorski smeštaj.³⁴ Podizali su nizove drvenih ležaja na tri, ponekad četiri sprata, slične onima u drugim nacističkim koncentracionim logorima. Izgradili su i poljske klozete i instalirali vanjske slavine. Bodljikava žica postavljena je po obodu logora, a komanda je ustoličila svoj štab u centralnoj kuli. Pošto se Sajmište nalazilo na teritoriji pod kontrolom lokalne komande u Zemunu (na nemačkom Semlin), logor je nazvan *Judenlager Semlin* – Jevrejski logor Zemun.

Dana 8. Decembra 1941. svim preostalim Jevrejima registrovanim u Beogradu naređeno je da se prijave u kancelariji „Jevrejske policije“ (Judenreferat) u Ulici Džordža Vašingtona. Pošto su predali ključeve svojih stanova i kuća, sprovedeni su kroz

32 Zanimljivo je da je Inženjer Milosav Vasiljević, koji je u vreme izgradnje Beogradskog sajma bio direktor Društva za uređivanje sajma i izložbi, 1941, kao bliski saradnik Dimitrija Ljotića preuzeo funkciju komesara Ministarstva narodne privrede u kolaboracionističkoj Komesarskoj upravi. O Vasiljevićevoj aktivnosti u prvim mesecima okupacije vidi Božović, Branislav, *Beograd pod komesarskom upravom*, Beograd, ISI, 1988. O njegovu ulozi u izgradnji Sajmišta vidi Vukotić – Lazar, Marta, „Staro beogradsko sajmište: Osnivanje i izgradnja“, *op. cit.*

33 Browning, Christopher, *Fateful Months*, *op. cit.*, str. 70.

34 Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, *op. cit.*, str. 52.

Beograd i preko novoizgrađenog pontonskog mosta na Savi, do logora. Do 12. decembra u logoru je već bilo preko 5.000 zatočenika, većinom beogradskih i banatskih Jevreja. Kako su narednih meseci i Jevreji iz unutrašnjosti Srbije (iz Šapca, Niša i Kosovske Mitrovice) postepeno dovlačeni u ovaj logor, broj zatvorenika je porastao na oko 7.000.³⁵

*Dovođenje Jevreja na Sajmište
u decembru 1941. godine*

Prva grupa Jevreja koji su stigli na Sajmište, pretežno žene i deca, smeštena je u najveću zgradu, Jugoslovenski paviljon br. 3. Oštećen krov i polomljeni prozori propuštali su kišu, sneg i snažan severni vetar, što je uslove za život činilo nepodnošljivim. Četiri male peći nisu mogle da zagreju površinu od oko 5.000 m², tako da su zatočenici patili od promrzlina i upale pluća. Zbog prenatrpanosti, svaki zatočenik imao je za sebe manje od pola metra prostora, na golim drvenim ležajima. Kada su novi zatočenici pristigli u januaru 1942, smešteni su u Paviljon br. 2, pod jednako nehumanim uslovima.³⁶

35 *Ibid*, str. 52.

36 *Ibid*, str. 77.

Hrana je pripremana u kuhinji koja se nalazila u Paviljonu br. 4. Dnevno sledovanje sastojalo se od vode, slabog čaja, bajate čorbe od kupusa ili krompira i malog komada suvog kukuru-znog hleba. Ovako siromašna ishrana bila je delom i stoga što su kolaboracionističke vlasti, zadužene za distribuciju hrane u Beogradu, Jevrejski logor stavile na dno liste prioriteta. Iako je na Sajmištu bilo više od 1.000 dece, gradska uprava je 3. februara 1942. objavila da se „isporuka hrane Jevrejskom logoru može vršiti tek pošto se zadovolje potrebe svih ostalih stanovnika“.³⁷

Užasni uslovi u logoru Sajmište desetkovali su logorsku populaciju. Zima 1941/1942. bila je jedna od najhladnijih do tada. Između decembra 1941. i marta 1942. oko 500 jevrejskih zatočenika umrlo je od hladnoće ili bolesti. Po svedočenju jedne od malobrojnih preživelih, Šarlote Čosić (koja je kasnije oslobođena jer je bila udata za „Arijevcu“), leševi logoraša su odlagani u bivši Turski paviljon, koji je služio i kao kupatilo i kao mrtvačnica. Svakih nekoliko dana, mrtvi su prenošeni na nosilima preko zaleđene reke Save i odatle prevoženi na Jevrejsko groblje gde su sahranjeni. U logoru je postojala bolnica smeštena u Spasićevom paviljonu, u kojoj su radili doktor Moša Alakalaj i bolničarka Hilda Dajč.³⁸

Zatočenici su bili izloženi stalnom pribijanju i ponižavanju od strane nemačkih stražara. Po svedočenjima preživelih, stražari su često fotografisali žene u toaletima, što su one smatrale posebno ponižavajućim. Desetak zatočenika je streljano ili vešano, uglavnom zato što su pokušavali da prokrijumčare pisma preko osoblja još postojeće Jevrejske bolnice u gradu, koje je redovno posećivalo logor.³⁹ Pogubljenja su vršena na otvorenom, u samom logoru između Paviljona br. 3 i 4.

37 Levntal, Zdenko, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952, str. 26.

38 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 73. Četiri potresna pisma koja je devetnaestogodišnja Hilda Dajč uputila svojim drugaricama Nadi Novak i Mirjani Petrović nude redak i dirljiv uvid u uslove u Jevrejskom logoru na Sajmištu. Pisma su dostupna na internet sajtu www.semlin.info.

39 Levntal, Zdenko, *Zločini fašističkih okupatora*, op. cit., str. 29.

Pored jevrejskih zatočenika, i oko 500 Romkinja i njihove dece dovedeno je na Sajmište u decembru 1941. Po nemačkim rasnim zakonima, Jevreji i Romi tretirani su kao jednako „inferiorni“ i bili su, barem formalno, meta sličnog diskriminišućeg tretmana. Međutim, u praksi, nacistička uprava u Beogradu nije sprovođila antiromske i antisemitske mere s jednakim žarom. Iako je mnogo Roma pogubljeno u jesen 1941, romska populacija, u celini, za razliku od jevrejske, nije bila izložena obaveznoj registraciji ili masovnoj, sistematskoj internaciji. U stvari, antiromski zakoni primenjivali su se, uglavnom, na Rome čergare, tj. na pojedince bez stalnog mesta boravka, kojih je, po procenama nacista, na teritoriji Srbije bilo svega 1.500.⁴⁰ Zbog toga Romi u Srbiji, za razliku od Jevreja, nisu bili suočeni s opasnošću od potpunog istrebljenja.

Zatočeni Romi bili su smešteni u Paviljonu br. 2, gde se veruje da su uslovi bili gori nego u drugim paviljonima, s obzirom da je većina zatočenika stigla u logor bez ikakvih ličnih stvari. Oko 60 Roma umrlo je tokom zime, uglavnom od bolesti i hladnoće. Ostali su oslobođeni između januara i marta 1942, pošto su, preko prijatelja ili rođaka, uspeali da nabave dokaz da imaju stalno mesto boravka. Poslednja grupa Roma oslobođena je krajem aprila 1942.⁴¹

Sudbina Jevreja sa Sajmišta bila je sasvim drugačija. U rano proleće 1942, okupatorske vlasti u Beogradu su shvatile da planirano deportovanje Jevreja na istok nije na vidiku. Pošto njihovo oslobađanje, naravno, nije dolazilo u obzir, lokalna nacistička administracija se, baš kao i u jesen 1941, našla u situaciji da sama pronade „rešenje“ za „jevrejski problem“. Ovoga puta, međutim, vlast u Berlinu je obezbedila neophodnu „infrastrukturu“. U martu 1942, gasni kamion marke „Saurer“, koji su vozila dva niža SS oficira, Gec i Mejer, stigao je u Beograd. Ovaj kamion, za koji je u nacističkim dokumentima često korišćen eufemizam „vozilo za uništavanje vaški“ (*Entlausungswagen*), bio je

40 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 98.

41 *Ibid*, str. 104.

u stvari običan kamion čiji je auspuh bio prepravljen tako da su izduvni gasovi iz motora preusmeravani u hermetički zatvoren tovarni odeljak kamiona. Kada je auspuh bio ovako postavljen, vožnja u trajanju od 10–15 minuta bila je dovoljna da ubije 100 ljudi, zaključanih u vozilu. Ova vrsta gasnog kamiona bila je korišćena u nacističkom programu „eutanazije“ tokom 1940, kada su u Nemačkoj stradale desetine hiljada invalida i mentalno obolelih, a korišćena je krajem 1941. i početkom 1942. godine i u logoru Helmno (Chelmno) u Poljskoj, kao metod za „konačno rešenje jevrejskog pitanja“.⁴²

Prve žrtve gasnog kamiona u Srbiji bile su osoblje i pacijenti iz dve jevrejske bolnice koje su još uvek postojale u Beogradu. Tokom dva dana, 18–19. marta 1942, nekoliko stotina ljudi (uglavnom pacijenata) bilo je utovareno u gasni kamion, u grupama između 80 i 100. Svi su umrli od trovanja ugljenmonoksidom, na putu kroz Beograd, do gubilišta u Jajincima u podnožju Avale, gde se pre rata nalazilo strelješte jugoslovenske vojske. Po dolasku u Jajince, sedam srpskih zatvorenika, najverovatnije s Banjice, iznosilo je mrtve iz kamiona i zakopavalo im tela u masovne grobnice.⁴³

Čim su jevrejske bolnice ispražnjene, počelo je uništavanje jevrejskih zatočenika na Sajmištu. Preživela Hedviga Šonhajm, koja je kasnije oslobođena kao švajcarska državljanka, ovako je opisala te događaje:

„Odmah po našem dolasku u logor Nemci su saopštili da će se logor postepeno isprazniti, jer će na Sajmište dovesti komuniste, ali nisu hteli reći kuda će nas odvesti... Za prve transporte pozivali su lica da se dobrovoljno jave [...] Mnogi su se od njih dobrovoljno javili i otišli prvim transportima. Posle su dolazili ostali na red. Zatim, kada više nije bilo dobrovoljnih prijava, Nemci su sami odre-

42 Istorija gasnog kamiona opisana je u poglavlju „The development and production of the Nazi gas van“, u Browning, Christopher, *Fateful Months*, str. 57–67.

43 *Ibid*, str. 81. Ovi zatočenici su i sami kasnije pogubljeni.

đivali ko će ići narednim transportom. Prozivali su lica iz unapred sastavljenih spiskova, u koje su uvek uveli cele porodice – dakle muškarce, žene i decu. Pod rodbinom podrazumevam i dalje rođake – braću, sestre, njihovu decu, zatim babu, dedu, itd...

Transporti su odlazili jednim ogromnim automobilom potpuno zatvorenim, tamno sive boje. U automobilu je moglo stati po 100 lica – 10 redi po 10 lica. U njemu nije bilo sedišta. Auto je stajao uvek ispod zemunskog ulaza u logor – nije nikada ulazio u sam logor.

Onima koji su bili određeni za transport, naređeno je – ili tačnije ljubazno savetovano – da najvrednije stvari ponesu sa sobom, a da sve ostalo brižljivo upakuju i na paketu stave svoju tačnu adresu. Te upakovane stvari internirci su neposredno pred polazak donosili pred sam kamion koji je uvek išao iza velikog sivog automobila, i SS-ovci su ubacivali te pakete u kamion. Odmah posle toga naređeno je internircima da uđu u automobil pa su i automobil i kamion krenuli zajedno nekud – kuda, to nije niko od nas slutio.

Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima obično nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio i dvaput. Šofer sivog automobila ulazio je često u sam logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao ih u naručja i delio im bombone. Deca su ga volela, i uvek kad bi došao trčala mu u susret po bombone. Niko nije slutio da ljude odvođe u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor. Jednom prilikom pokušala sam da se popnem na kulu komandature odakle bih mogla da vidim u kom pravcu odlazi automobil, ali su me stražari uhvatili i zapretili da će me streljati, kao i svakog drugog koji bude pokušao da to učini. Dogovorili smo se s licima koja su odlazila, da na kamionu za stvari (a ne za ljude jer onaj za ljude nije ulazio u logor), na mestu koje smo označili, zabeležimo gde ih je kamion istovarilo, ali nikada na kamionu

ništa nije bilo zabeleženo, iako smo nekoliko puta bili u mogućnosti da pregledamo kamion i prokontrolišemo da li su ranije odvedeni drugovi ispunili svoje obećanje...“⁴⁴

Jevreji koji su ušli u kamion na Sajmištu, nikada više nisu videli svoje stvari. Do trenutka kada bi gasni kamion stigao do svog odredišta u Jajincima, žrtve, koje su u nekim nemačkim dokumentima označavane kao „tovar“, već su bile mrtve. Proces ubijanja objašnjava istoričar Kristofer Brauning:

„Kada bi bio natovaren, kamion je odlazio do Savskog mosta, na svega nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde bi Andorfer [komandant logora] čekao u kolima, kako ne bi gledao utovar [...] s druge strane mosta, gasni kamion se zaustavljao i jedan od vozača silazio i zavlacio se pod njega, da bi spojio auspuh s hermetički zatvorenim tovarnim odeljkom. Kamion s prtljagom zatočenika bi skretao s puta, a gasni kamion i komandantov auto nastavljali kroz centar Beograda, do gubilišta podno Avale [...] deset kilometara južno od grada.“⁴⁵

Između 19. marta i 10. maja 1942, Gec i Mejer, praćeni komandantom logora, Herbertom Androferom, vozili su od Sajmišta do Jajinaca i nazad između 65 i 70 puta, usmrтивši pritom oko 6.300 Jevreja. Činili su to svakim dan, osim nedeljom, ponekad i dva puta dnevno. Od skoro 7.000 Jevreja zatočenih na Sajmištu, manje od 50 žena je preživelo. One su oslobođene, uglavnom na osnovu toga sto su bile udate za Srbe ili strani državljani.

Glasine o tome šta se dešava s jevrejskim zatočenicima na Sajmištu raširile su se Beogradom, među nemačkim vojnicima i kolaboracionistima. Izvor glasina bili su predstavnici nemačkog bezbednosnog aparata koji su o gasnom kamionu pričali pripadnicima regularne vojske. Šef policije bezbednosti u Beogradu, Emanuel Šefer (Schäfer) se o gasnom kamionu čak „hvalio“ svom lekaru, dok je kućna pomoćnica šefa vojne uprave u Srbiji, Haral-

44 Levntal, Zdenko *Zločini fašističkih okupatora*, op. cit., str. 30–31.

45 Browning, Christopher, *Fateful Months*, op. cit., str. 80.

da Turnera, u jednom trenutku od svog poslodavca zatražila potvrdu o verodostojnosti glasila o sudbini zatočenika logora.⁴⁶ Za misiju „čudnog kamiona“ koji svakog dana vozi od Sajmišta do Jajinaca raspitivali su se i predstavnici vlade Milana Nedića, koji su svakako bili svesni da se broj zatočenika u logoru svakodnevno smanjuje.⁴⁷ Sva je prilika da nemačke vlasti uopšte nisu brinule da njihovo zlodelo ostane tajna, osim kada su u pitanju bile žrtve koje su, ništa ne sumnjajući, verovalе da ih transportuju u „tranzitni logor“. U jednom trenutku, komandant logora Herbert Androfer je čak Jevrejima podelio lažnu listu „logorskih pravila“, da bi među njima sačuvao iluziju o odlasku u drugi logor.⁴⁸

Čim je gasni kamion obavio svoju smrtonosnu misiju, vraćen je u Berlin, vozom, pošto je u toku boravka u Srbiji došlo do kvara zadnje osovine. Ubrzo potom, Srbija je proglašena za *Judenrein* – „očišćenu od Jevreja“. Srbija je tako postala druga okupirana teritorija u Evropi (prva je bila Estonija) koja je formalno proglašena za „očišćenu od Jevreja“ a prva van sovjetskih zemalja u kojoj je izvršeno masovno i sistematsko ubijanje jevrejskog stanovništva. Već 29. maja 1942, šef odseka za Jevreje u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova, Fric Rademacher (Fritz Rademacher), ponosno je izjavio da „jevrejsko pitanje u Srbiji više nije aktuelno. Sada je ostalo jedino da dođe do sređivanja pravnog pitanja u vezi s njihovom imovinom“. Kasnije tog leta, šef bezbednosnih snaga u Srbiji Emanuel Šefer, izjavio je: „Beograd je jedini veliki evropski grad koji se oslobodio Jevreja“, da bi, avgusta 1942, Harald Turner zvanično izvestio Berlin da je „jevrejsko pitanje“ u Srbiji rešeno.⁴⁹

Sistematsko ubijanje žena, dece i starih u Jevrejskom logoru na Sajmištu, privlači značajnu pažnju istoričara Holokausta, od kojih neki ovaj zločin opisuju kao ključni momenat u eskalaciji nacističke politike prema Jevrejima 1942. godine. Kristofer

46 *Ibid*, str. 83.

47 Zapisnik sa saslušanja Georga Kiessela, ASCG 110, f-78-916.

48 Browning, Christopher, *Fateful Months*, *op. cit.*, str. 80.

49 Citirano prema Lebl, Ženi, *Do 'konačnog rešenja': Jevreji u Beogradu, 1521-1942*, Beograd: Čigoja, 2001, str. 332.

Brauning napominje, na primer, da je ubijanje na Sajmištu na neki način bilo „začeće“ šireg plana da se unište evropski Jevreji, u smislu da su konstruisanje gasnog kamiona i njegova upotreba na Sajmištu, „nagovestili efikasnost i rutinsku hladnokrvnost“ koja će tek narednih godina biti usavršena u logorima smrti.⁵⁰ Brauning objašnjava:

„Stražari su nastavljali da stražare, bilo na mostu, u koncentracionom logoru, ili nad masovnom grobnicom. Vozači su vozili bilo da je u pitanju limuzina ili gasni kamion. Hemičari [koji su dizajnirali gasni kamion] su radili u svojoj laboratoriji, bilo da rešavaju ubistva ili da saučestvuju u njima. Mehaničari su radili u garažama na svakom vozilu i u bilo koju svrhu da je korišćeno. Komandanti logora su održavali red u logoru, zašta se nekada Srbima moralo pripretiti, da isporučuju minimalne količine hrane, koje će njihove zatvorenike održavati u životu. Kadkad su za zatvorenike izmišljali lažna pravila nepostojećeg tranzitnog logora, da bi te iste zatvorenike, koji ništa loše ne slute, poslali u smrt.“⁵¹

Tako su svi učesnici u procesu ubijanja na Sajmištu, među kojim je postojala jasna podela rada, „radili svoj posao“, istovremeno dajući doprinos masovnom uništavanju Jevreja. „Čišćenje“ Srbije od Jevreja je tako postalo ništa više od „malog incidenta u dugoj karijeri“ svih uključenih.⁵² Narednih godina, to je postala karakteristična odlika rutinskog ubijanja u nacističkim logorima smrti širom Trećeg rajha.

Međutim, pored značajnog mesta koje *Judenlager Semlin*, zbog načina na koji su uništavani zatočenici, zauzima u istoriji Holokausta evropskih Jevreja, ovaj logor je još važniji u kontekstu tragične istorije jevrejske zajednice u Srbiji. Tokom prvih

50 Browning, Christopher, *The Origins of the Final Solution*, London: William Heinemann, 2004, str. 423, Browning, Christopher, *Fateful Months*, *op. cit.*, str. 84.

51 *Ibid.*

52 *Ibid.*

trinaest meseci okupacije, između aprila 1941. i maja 1942, na teritoriji okupirane Srbije (uključujući Banat) stradalo je ukupno oko 15.000 Jevreja, preko 80% predratne jevrejske populacije.⁵³ Gotovo polovina ovog broja, njih blizu 7.000, ubijena je na Sajmištu, što ovaj logor čini najznačajnijim pojedinačnim mestom Holokausta u Srbiji.

Anhalterlager Semlin: 1942–1944

U maju 1942, neposredno nakon što je poslednja grupa jevrejskih zatočenika ubijena u gasnom kamionu, koncentracioni logor na Sajmištu promenio je namenu. Prestao je da bude *Judenlager* – logor za Jevreje i postao *Anhaltelager* – prihvatni logor za pretežno srpske taoce, političke zatvorenike i zarobljene partizane, od kojih je većina kasnije deportovana u Norvešku, Nemačku ili manje radne logore u centralnoj Srbiji. U proleće 1942. Treći Rajh je imao stalni manjak radne snage pa je Sajmište, locirano blizu Dunava i pored važne železničke petlje, pretvoreno u glavni distributivni centar radne snage iz cele bivše Jugoslavije. Mada je velika većina zatočenika transportovana u radne logore, manji broj njih, uglavnom politički zatvorenici i zarobljeni partizani, poslani su u Mauthausen i Aušvic. Prve manje grupe nejevrejskih zatočenika pristizale su u logor Sajmište u aprilu 1942, dok je operacija s gasnim kamionom još uvek bila u toku. Te grupe su brzo prebacivane u radne logore na severu Evrope, mada je deo zatočenika zadržan na Sajmištu da bi razvrstao lične stvari ubijenih Jevreja, koje su se, pošto bi sve dragocenosti bile izdvojene, slale u Nemačku.

Po istraživanju Milana Koljanina, čija monografija *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* predstavlja najdetaljniju

53 Ovaj broj obuhvata oko 11.000 Jevreja sa prostora uže Srbije, uglavnom iz Beograda, preko 3.000 banatskih Jevreja, i oko 1.000 jevrejskih izbeglica iz centralne Evrope (uglavnom Austrije), čiji je beg preko Jugoslavije do Palestine prekinut nemačkim napadom na Srbiju u aprilu 1941. Manje od 20% jevrejske populacije (njih oko 3.000) je preživelo rat, uglavnom bekstvom u delove Jugoslavije pod Italijanskom okupacijom, ili skrivanjem, najčešće u ruralnim krajevima.

studiju o *Anhaltelageru* objavljenu do danas, ukupno 31.972 zatočenika su prošla kroz ovaj logor između maja 1942. i jula 1944, kada je logor na Sajmištu formalno raspušten. Velika većina zatočenika bili su Srbi, uglavnom iz Hrvatske i Bosne, ali je bilo i Hrvata, Bošnjaka, Grka, Albanaca i Jevreja. Od ukupnog broja zatočenika, najmanje njih 10.636 stradalo je u logoru i sahranjeno u masovnim grobnicama na Jevrejskom groblju u Zemunu, u Bežaniji, kao i na gubilištu u Jajincima.⁵⁴

U prvih osam meseci postojanja *Anhaltelagera* (maj – decembar, 1942.) više od 16.500 zatočenika dovedeno je na Sajmište. Od njih, 14.000 bilo je s teritorije Nezavisne Države Hrvatske, koja je u proleće 1942. postala glavno poprište borbe partizanskih ustanika. Najviše zatvorenika, njih 10.000, dovedeno je na Sajmište sa Kozare. Ova velika grupa pretežno civila zarobljena je za vreme velike nemačke vojne operacije u leto 1942. Pored zarobljenika iz Bosne i Hrvatske, u logoru je bilo zatočeno i oko 2.800 ljudi iz okupirane Srbije, uglavnom uhvaćenih partizana i njihovih simpatizera.

U istom periodu u *Anhaltelageru* je stradalo oko 4.250 zatočenika. Većina njih umrla je od bolesti i iscrpljenosti. Smrtnost je bila posebno velika tokom leta 1942, kada su loši sanitarni uslovi, pogoršani prevelikom koncentracijom logoraša na relativno malom prostoru, izazvali epidemiju dizenterije. Kako svedoče izveštaji logorske bolnice, 2.266 zatočenika, iscrpljenih nedostatkom vode i hrane, umrlo je samo tokom meseca avgusta, a još 1.340 u septembru. U leto 1942. godine, grupa od oko 800 zatočenika poslata je na prinudni rad na dunavsku adu Ostrvo, koja se nalazi na pola puta između Smedereva i granice s Rumunijom. Tamo su bili prinuđeni da na velikoj vrućini, uz upotrebu najosnovnijeg ručnog alata, svakodnevno, bez odmora, seku drva. Većina ih je pomrla od iznemoglosti i bolesti, dok je određeni broj streljan, najčešće u znak odmazde zbog pokušaja bekstva. U oktobru te godine, od 800 zatočenika, na Sajmište se vratilo svega njih 89.

54 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 450. O ovim grobnicama će biti više reči u narednoj glavi. Podaci o *Anhaltelageru* izneseni u ovom poglavlju bazirani su na rezultatima Koljaninovog istraživanja.

Osim iscrpljenosti i bolesti, najčešći uzrok smrti u samom logoru bila su krvnička premlaćivanja najviše od strane pripadnika logorskog obezbeđenja, regrutovanih iz redova zatvorenika. Kao u većini nacističkih logora, uprava je na Sajmištu formirala unutarnju administraciju, koja se sastojala od „kapoa“ koji su, u zamenu za određene privilegije, održavali red u logoru. Ovo je često podrazumevalo maltretiranje drugih zatočenika i njihovo fizičko i mentalno zlostavljanje. Najozloglašeniji „kapo“ na Sajmištu je bio bivši zatvorenik Radivoje Kisić, čija je brutalnost sejala najveći strah. Glavne žrtve premlaćivanja, koja su najčešće rezultirala smrću, bili su zatvorenici koji su bili bolesni ili suviše slabi da bi bili transportovani u radne logore. Takođe, tokom čestih epidemija, zatočenici koji su pokazivali simptome zaraznih bolesti mlaćeni su motkama do smrti ili streljani da ne bi širili zarazu. Premlaćivanja su se dešavala u bivšem Mađarskom paviljonu, koji je među zatočenicima postao poznat kao „paviljon smrti“. Zatočenici su takođe redovno bili podvrgavani ponižavajućim i iscrpljujućim fizičkim vežbama (takozvanim „egzercirima“) i besmislenom fizičkom radu kao što je nošenje kamenja s jednog na drugi kraj logora.

Tokom postojanja *Anhalterlagera*, tamo su redovno dovođili transporte logoraša iz Jasenovca i Stare Gradiške, koji su potom transportovani dalje na prinudni rad u druge logore. Već 5. maja 1942, na Sajmište je stigao transport od oko 900 ovih zatvorenika.⁵⁵ U narednom periodu, ovakvi transporti su postali sve učestaliji. Međutim, pošto su ustaške vlasti na Sajmište ponekad slale transporte zarobljenika koje Nemci nisu smatrani „radno sposobnim“ – u pitanju su bile žene, deca i stari ili bolesni ljudi – logor je često bivao pretrpan. Jedan deo ovih zatočenika su puštali, odnosno prepuštali Komesarijatu za izbeglice i preseljenike vlade Milana Nedića. Ostale su Nemci ubijali ili vraćali ustašama, gde ih je čekala ista sudbina. Tako je u avgustu 1942. godine na Sajmište transportovano preko 4.000 pretežno srpskih zatočenika iz Jasenovca, ali su oni, zbog iznemoglosti, proglašeni nesposobnim za rad. Oko hiljadu ih je pogubljeno na Sajmištu, dok su ostali 1. septembra te godine vraćeni u NDH,

55 *Ibid.*, str. 223.

pod izgovorom da idu kući da „skupljaju letinu“. Transport nazad do Jasenovca preživelo ih je svega 2.400, koji su po dolasku pogubljeni u Donjoj Gradini.⁵⁶

U leto 1942. godine, *Alhaltelager Semlin* je dobio i svoju „filijalu“, manji sabirni logor koji se nalazio u neposrednoj blizini Sajmišta, na mestu gde je u septembru 1940. nikao prihvatni logor za nemačke iseljenike iz Besarabije i Bukovine.⁵⁷ Već u avgustu 1942, u drvene barake namenski podignute na tom prostoru pristigle su dve veće grupe zatočenika. U pitanju su bili radno sposobni logoraši sa Sajmišta, koji su tako izdvojeni od ostalih čekali transport u radne logore. Većina ih je napustila Srbiju u oktobru iste godine. Poslednja grupa prinudnih radnika odvedena je na rad u januaru 1943, nakon čega je ovaj logor, koji je sve vreme bio u nadležnosti nemačke državne građevinsko tehničke organizacije Tot, raspušten.

Zatočenici Sajmišta u privremenom logoru Organizacije Tot

U narednom periodu – između januara 1943. i jula 1944. – još 15.300 zatočenika prošlo je kroz Sajmište. Više od polovine

⁵⁶ *Ibid*, str. 286.

⁵⁷ *Ibid*, str. 295.

ovog broja opet su činili zarobljenici s teritorije Nezavisne Države Hrvatske, njih 8.400, a iz okupirane Srbije ih je bilo 1.400. Posle kapitulacije Italije u jesen 1943, zarobljenici s teritorije pretходно pod italijanskom okupacijom takođe su dovedeni u logor, i to uglavnom iz Crne Gore, Sandžaka i s Kosova (4.500), a zatim iz Dalmacije, Italije, Grčke i Albanije (1.000). Među ovim poslednjim bilo je oko 120 Jevreja uhapšenih nakon nemačkog preuzimanja Splita. Oni su dovedeni na Sajmište 27. oktobra 1943. i streljani u Jajincima tri meseca kasnije.

Od ukupnog broja zatočenika koji su dovedeni na Sajmište 1943. i 1944. godine, oko 6.000 je tamo stradalo. Glavni uzroci smrti bili su opet iscrpljenost i bolest, naročito tokom opake epidemije tifusa koja je pokosila logor u jesen 1943. Premlaćivanja i vešanja u bivšem Mađarskom paviljonu su se nastavila. Pored grupe splitskih Jevreja streljanih u Jajincima, još oko četiri stotine zatočenika ubijeno je na istom mestu kao odgovor na različite činove sabotaže protiv Nemaca u Beogradu.

Velika većina zatočenika u *Anhaltelageru* bili su muškarci. Međutim, tokom postojanja logora, u njemu su držane i manje grupe žena, ukupno njih oko 1.500. Nemci su 1943. počeli da dovode žene u većim grupama, uglavnom uhvaćene partizanke ili taoce zarobljene u toku borbi u Hrvatskoj i Bosni. Većina zatočenica, koje su bile smeštene u bivšem Čehoslovačkom paviljonu, ili je oslobođena (često nakon lažnih dijagnoza koje su dobijale od logorskih lekara) ili je poslata u Nemačku na prinudni rad. U martu 1944. poslednja grupa logorašica predata je srpskim kolaboracionističkim vlastima.

Iako su uslovi u njemu bili brutalni i smrtnost velika – život je izgubio svaki treći zatočenik *Anhaltelagera* – Prihvatni logor Zemun nije bio „logor smrti“ na način na koji je to bio *Judenlager*. Zatočenici *Anhaltelagera* nisu bili žrtve sistematskog uništavanja, dakle organizovane i isplanirane akcije čiji je cilj bio totalna eliminacija jednog naroda (uključujući i sve žene i decu) u skladu s genocidnom rasnom filozofijom nacističkog režima. U tom smislu, Jevrejski logor na Sajmištu zauzima jedinstveno mesto u istoriji Drugog svetskog rata u Srbiji. Naravno, isticanje specifičnosti sudbine Jevreja u ovom logoru nema za cilj da

na bilo koji način umanjiti ili negirati patnje ne-jevrejskih žrtava, već jednostavno da ukaže na razliku koja postoji između politike „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ kao istorijskog fenomena i drugih zločina protiv civilnog stanovništva, talaca, zarobljenika i prinudnih radnika, koje su Nemci i njihovi saveznici počinili širom okupirane Evrope, uključujući i u Srbiji. Međutim, iz razloga koje ćemo analizirati u narednim glavama, tokom čitavog posleratnog perioda, Holokaust je retko bio prepoznat kao specifičnost logora Sajmište, i kao deo njegove istorije koji je vredan pažnje, sećanja i poštovanja.

Savezničko bombardovanje Beograda i raspuštanje logora Sajmište

Tokom vazdušnog napada savezničkih aviona na Beograd 17. aprila 1944, logor Sajmište je pogođen razornim bombama. Leće tvrđave B-17, korištene u napadu, ciljale su obližnje mostove i oblast direktno naspram logora – savske dokove i železnički čvor. Međutim, bombe bačene iz aviona bile su neprecizne i retko su pogadale svoj cilj. Tog dana, eksplozije su odjeknule u samom logoru. Najveći paviljon, br. 3, u kome je bila smeštena većina zatočenika, direktno je pogođen i skoro potpuno uništen. Procene broja zatočenika koji su tom prilikom stradali variraju od 80 do nekoliko stotina, dok je broj povređenih sigurno bio znatno veći.

U memoarima objavljenim šezdesetih godina prošlog veka, dr Dragomir Stevanović koji je radio kao logorski lekar između 1942. i 1944, ovaj kobni dan ovako opisuje:

„Drugog dana Uskrsa bili smo kao na oknu Etne ili na nekom vrelom gejziru. Sve se treslo pod nama i nad nama, sevalo i buktalo, i gušilo pod prašinom i dimom. Iako sam preživio bombardovanje za vreme aprilskog rata 1941. – nigde nije bilo ovako. Krug je bio pokriven leševima i pokidanim telesima a pesak natopljen lokvama sveže i usirene krvi: prava kasapnica! Tu smo izgubili oko sto dvadeset ljudi. Pored mrtvih bilo je i nekoliko stotina ranjenih, te su neki logorski paviljoni bili pretvoreni u bol-

nice, iako nigde nije bilo postelja a još manje materijala za previjanje ili za hirurške operacije – mada je bilo više lekara i hirurga među samim zatvorenicima [...] Za vreme bombardovanja žica je bila pokidana a betonski stubovi izvaljeni na nekoliko mesta, te su mnoge grupe navalile u bekstvo. Međutim, teren ka Savi i Zemunu je bio brisan, te je pokošeno sve što je krenulo. Njihovi leševi nisu unošeni u krug. Taj broj mrtvih nismo znali.“⁵⁸

Iako nema dokaza da su logor Sajmište saveznici namerno bombardovali, veći broj preživelih je verovao da događaji od 17. aprila 1944. nisu bili slučajnost. Jedna od logorašica, Olga Velič-

*Ruševina najvećeg, Trećeg jugoslovenskog paviljona
koji je direktno pogođen u savezničkom bombardovanju,*

58 Stevanović, Dragomir, *Sura grobnica: „Prihvatni logor Zemun“ 1942–1944*, Beograd, Rivel Ko, 1995, str. 47.

ković-Nikolić, u pismu napisanom u oktobru 1944. napominje da je napad bio „više nego zločin“, jer su bombarderi „ciljali pravo na logor“.⁵⁹ Dragomir Stevanović, zatočen kao simpatizer četnika Draže Mihailovića, u svojim memoarima čak tvrdi da je Tito naredio bombardovanje logora, jer su „većina zatočenika u to vreme bili antikomunisti“. Za ovakvu tvrdnju, ipak, nema dokaza.

Međutim, činjenica je da je partizanski list *Istina* pozdravio zvuk „bezbrojnih srebrnih ptica“ koje su na „fašističko uporište“ – Beograd, u proleće 1944. istresle svoj „razorni teret“. Ali, deo izveštaja posvećen bombardovanju Sajmišta bavio se jednom jedinom temom – herojskim pokušajem bekstva zatočenika o kome je kasnije pisao i Dragomir Stevanović. „Ne malo zarobljenih boraca koristi priliku i probija se da bi se ponovo

i delimično oštećeni Peti paviljon

59 Navedeno prema Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 401.

stavili u službu svog naroda“, navodi se u *Istini*.⁶⁰ To da, po svedeću, niko nije preživeo proboj iz logora nije spomenuto. Naprotiv, za „ne mali“ broj begunaca se navodi da su se odmah pridružili partizanskom pokretu. Ova interpretacija bombardovanja Sajmišta značajna je kao rani primer jedne specifične kulture sećanja na nacističke koncentracione logore, o kojoj će biti više reči kasnije u knjizi, u kojoj dominira motiv herojstva i otpora, a ne stradanje zatočenika.

Bombardovanje Sajmišta označilo je početak poslednje faze postojanja logora. Krajem aprila, većina preostalih zatočenika prebačena je u druge logore, da bi 17. maja 1944. nemačka komanda predala kontrolu nad Sajmištem, i malim brojem logoraša koji su u njemu ostali, Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH u Zemunu. Otprilike u to vreme, oko 500 Jevreja iz Prištine dovedeno je na Sajmište na putu za logor Bergen Belzen, odakle se nikada nisu vratili. Tokom narednih meseci logor je postepeno rasformiran. Zatočenici su transportovani u manji logor u Vinkovcima, da bi 26. jula 1944. Sajmište bilo zvanično napušteno.

Ipak, još jedna grupa logoraša prošla je kroz Sajmište pre kraja rata. Dana 17. septembra 1944, dva meseca posle formalnog raspuštanja logora i samo nešto više od mesec dana pre oslobođenja Beograda, velika grupa mađarskih i banatskih Jevreja, koji su do tada boravili na prinudnom radu u Borskom rudniku, smeštena je u paviljone napuštenog logora. U paviljonima Sajmišta zadržani su tri dana dok su čekali transport u neki od logora smrti. Prema tome, sudbina je tako htela da Jevreji budu i prvi i poslednji zatočenici logora na Sajmištu.

Iako se šteta počinjena sajamskim paviljonima tokom 1944. najčešće pripisuje savezničkom bombardovanju u aprilu te godine, treba imati u vidu da su se paviljoni ponovo našli na udaru bombi u oktobru 1944. u bici za oslobođenje Beograda. Tokom finalne faze ofanzive Crvene armije i partizanskih jedinica, čelični most pored Sajmišta, koji su Nemci izgradili 1942, za-

60 „Prilikom bombardovanja Beograda“, *Istina*, br. 94, april 1944, str. 4.

dobio je ključni strateški značaj. Kako bi omogućila povlačenje svojih snaga, nemačka vojska je nastojala da odbrani most, tako da se nekoliko dobro naoružanih oklopnih jedinica ukopalo na levoj obali reke, severozapadno od Sajmišta. Rusi i partizani su gađali neprijatelja teškom artiljerijom i kaćušama, pri čemu su neki od njihovih projektila neizbežno pogađali zgrade bivšeg logora. Kasnije, kada su izgubili kontrolu nad mostom, Nemci su bili ti koji su gađali rečni prelaz iz vazduha i dugometnom artiljerijom kako bi usporili ofanzivu oslobodilačkih armija.⁶¹ Ova žestoka borba trajno je oštetila još nekoliko zgrada predratnog Beogradskog sajma.

Kada je završena bitka za Beograd, dok je u gradu trajalo slavlje, među ruševine na Sajmištu je privremeno smeštena sovjetska artiljerija i drugo teško naoružanje. Tragična, ratna istorija ovog prostora time je okončana, a započelo je novo poglavlje, u kome će Sajmište postati mesto sećanja, mesto zaborava i mesto sporenja.

61 Višnjić, Petar, *Beogradski oktobar 1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994, str. 420–430.

Glava 3

„Mučilište naroda Jugoslavije“ – Državna komisija za ratne zločine o logoru na Sajmištu

Krajem novembra 1944, svega mesec dana pošto je najveći deo Srbije oslobođen od nemačkih okupatora, u Zemunu i okolnim mestima objavljen je proglas kojim se „obaveštava građanstvo“ da je počela s radom Anketna komisija za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu. U proglasu se „pozivaju sva lica koja su u vreme neprijateljske okupacije bila u logoru“, kao i po-

rodice stradalih, ali i „svi oni koji ma šta znaju o zločinima“ ili poseduju dokaze o njima, da stupe u kontakt s istražiteljima Anketne komisije. Sedište ovog istražnog tela, kojim je predsedavao sudija Milan Gavrić, bilo je u centru Zemuna, u Preradovićevoj ulici broj 7.

Proglas kojim je obznanjen početak rada Anketne komisije objavljen je na prvu godišnjicu Drugog zasedanju AVNOJ-a, na kome je donesena odluka o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih

*Proglas Anketne komisije
u Zemunu, novembar 1944.*

pomagača na teritoriji Jugoslavije. Osnivanje Državne komisije (pod čijim okriljem je delovala zemunska Anketna komisija) predstavljalo je odgovor nove vlasti u Jugoslaviji na poziv koji je, neposredno pre toga, Komisija Ujedinjenih nacija za ratne zločine uputila savezničkim vladama, predlažući formiranje nacionalnih tela u cilju prikupljanja dokaza i kažnjavanja počinilaca nacističkih zlodela.⁶² Zadatak jugoslovenske Državne komisije, utvrđen pravilnikom koji je usvojen nešto kasnije, u maju 1944, bio je da načini registar zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije, prikupi statističke podatke o ljudskim žrtvama i materijalnoj šteti, utvrdi odgovornost za pojedinačne zločine i time pomogne pronalaženje i privođenje kazni svih naredbodavaca, počinilaca i saučesnika. Komisija se bavila pre svega prikupljanjem takozvanih dokaza *prima facie*, koji bi mogli poslužiti kao osnova za dalju istragu sudskih organa, ili biti upotrebljeni kao dokazni materijal na suđenjima u zemlji i u inostranstvu. Iako je formalno osnovana u novembru 1943, Državna komisija nije imala uslove za efikasno delovanje u vreme dok je najveći deo Jugoslavije još uvek bio pod kontrolom okupatora, tako da je rad punim kapacitetom počeo tek krajem 1944, kada je sedište preseljeno s ostrva Vis u oslobođeni Beograd.⁶³

Državna komisija za ratne zločine bila je pre svega koordinaciono telo, koje je rukovodilo radom šest Zemaljskih komisija obrazovanih na nivou jugoslovenskih republika, s tim da je Vojvodina, kao autonomna pokrajina, imala svoju zasebnu Pokrajinsku komisiju. U planu rada Državne komisije i njenih podružnica, istraživanje zločina počinjenih u logorima, zatvorima, i drugim „mučilištima i gubilištima“ na teritoriji Jugoslavije zauzimalo je istaknuto mesto. U Srbiji, zločine počinjene u dva najveća logora, na Banjici i na Sajmištu istraživala su posebna tela: Vanredna komisija u slučaju Banjice, i Anketna komisija za

62 Levi, Aleksandar, „Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva“, *Jevrejski almanah*, 1963–1964, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, str. 103–128.

63 „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izveštaj Dr Nedeljковиća o radu komisije za period 1943–1948“, Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Fond 110, K–1/132, str. 1.

logor na Sajmištu. Pošto je Zemun tek 1945. proglašen za administrativni deo Beograda, Anketna komisija koja je prikupljala dokaze vezane za Sajmište osnovana je u okviru Pokrajinske komisije za istraživanje ratnih zločina u Vojvodini, i ostala je u njenom sastavu tokom trinaestomesečne istrage koja je okončana u januaru 1946.

Rad istražitelja jugoslovenske komisije za ratne zločine sastojao se najvećim delom od sakupljanja izjava svedoka i oštećenika. Za pet godina svog postojanja komisija je prikupila samo od „dragovoljno podnesenih prijava i datih svedočkih izjava“ neverovatnih 1.487.730 dokumenata.⁶⁴ Službenici Državne komisije su retko imali prilike da ispituju osumnjičene, odnosno zarobljene pripadnike okupatorskih snaga ili uhapšene kolaboracioniste i druge „domaće izdajnike“ pošto su ovi najčešće bili u rukama bezbednosnog aparata koji im nije dozvoljavao pristup. Istražitelji su stoga, osim ispitivanjem svedoka, prikupljali dokaze i pretraživanjem „neprijateljskih i izdajničkih arhiva“ zaplenjenih po oslobođenju, sprovođenjem uviđaja na mestima izvršenja zločina i, s vremena na vreme, ekshumacijom masovnih grobnica.⁶⁵

Pošto su Nemci nakon raspuštanja Sajmišta uništili spisake zatočenika i ostalu logorsku dokumentaciju, Anketna komisija u Zemunu usmerila je pažnju na prikupljanje prijava oštećenih (najčešće putem formulara) i saslušavanje svedoka, uključujući i preživjele logoraše, u nastojanju da na osnovu tako dobijenih informacija stekne uvid u događaje u logoru, napravi procenu broja žrtava i identifikuje počinioce zločina. U prvim mesecima istrage, istražitelji su se dali u potragu i za posmrtnim ostacima žrtava za koje se tada još uvek nije znalo gde se nalaze. Između januara i marta 1945. godine, Anketna komisija je obavila ekshumaciju masovnih grobnica na tri lokacije u blizini Sajmišta, za koje su postojale informacije (uglavnom iz svedočenja stanovnika obližnjih naselja) da bi se tamo mogla

64 *Ibid*, str. 17.

65 *Ibid*, str. 4.

nalaziti tela žrtava. Na lokaciji Belanovićev Surduk u Bežaniji iskopano je oko 70 masovnih grobnica s ukupno oko 3.600 leševa.⁶⁶ Na jevrejskom groblju u Zemunu pronađene su još 53 grobnice s oko 6.500 leševa, dok je na lokaciji Trostruki Surduk u blizini Surčina (današnje naselje Ledine) pronađena grobnica s 240 tela.⁶⁷ Iz zapisnika s ekshumacija i fotografija načinjenih u toku uviđaja, da se zaključiti da istražitelji nisu provodili previše vremena na iskopavanju masovnih grobnica. Predsednik Državne komisije Dušan Nedeljković je kasnije komentarisao da se iskopavanju grobnica u principu nije „sistematski pristupalo“ jer se smatralo da ovaj vid pribavljanja dokaza bitno ne doprinosi istrazi, a osim toga iziskivao je značajna sredstva i stručni kadar koje komisija nije imala na raspolaganju.⁶⁸ Svrha ekshumacija bila je, pre svega, prebrojavanje žrtava i utvrđivanje uzroka smrti. Zbog ekspeditivnosti, tokom ekshumacije se nije preterano marilo ni za dignitet žrtava. Na nekim od fotografija načinjenih u toku uviđaja jasno se vidi da su lobanje žrtava odvajane od ostatka tela i stavljane na gomilu, verovatno u svrhu bržeg prebrojavanja. Pošto bi istražitelji završili uviđaj, izmešani posmrtni ostaci su vraćani u grobnice i ponovo zakopavani, bez pokušaja da se pojedinačne žrtve identifikuju. Zanimljivo je da su na drugim mestima u Jugoslaviji gde su otkrivane masovne grobnice i gde je primenjivan sličan metod ekshumacije (na primer u Jasenovcu ili na stratištu u blizini sela Zasavica gde su streljani i pokopani Jevreji iz šabačkog logora) istražitelji Državne komisije i predstavnici lokalnih Narodnih odbora nakon uviđaja ponekad obavljali obrede sahrane ili postavljali mala, improvizovana spomen obeležja, prva takve vrste u oslobođenoj Jugoslaviji. Nema podataka da je isto učinjeno na mestima gde su ekshumirane žrtve sa Sajmišta.

66 „Na Bežaniskoj kosi vrši se iskopavanje tri i po hiljade leševa žrtava, zverški pobijenih od Nemaca i ustaša“, *Borba*, 1. januar 1945, str. 4.

67 „Na zemunskom groblju otkopano je šest i po hiljada leševa mučenika iz logora na Sajmištu“, *Politika*, 7. decembar 1944, str. 6.

68 „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izveštaj Dr Nedeljkovića“, *op. cit.*, str. 25.

Istraga koju je predvodio sudija Gavrić je sa sigurnošću utvrdila da su na dve od tri lokacije na kojima je obavljena ekshumacija – kod Belanovićevog Surduka i na groblju u Zemunu – pokopane žrtve iz logora Sajmište. Na iskopanim telima najčešće su uočavane povrede nastale udarcem tupim predmetom, dok se za prostrelne rane utvrdilo da su dosta retke. Ovo je potvrdilo navode svedoka da su u pitanju žrtve *Anhaltelagera*, koje su stradale između maja 1942. i jula 1944. godine. Za 240 tela ekshumiranih kod Trostrukog Surduka, međutim, bilo je jasnih dokaza da se *ne radi* o žrtvama logora Sajmište. Naime, lokalni seljaci su posvedočili da je zločin na tom mestu izvršen „1941. godine, koncem septembra“, dakle nekoliko meseci pre nego što je logor formiran. Žrtve su po svemu sudeći bili Jevreji, muškarci, a uzrok smrti – streljanje.⁶⁹ Kasnije će se ispostaviti da se najverovatnije radi o grupi Jevreja zatočenika s Banjice, koji su u oktobru (a ne u septembru) 1941. streljani na tom mestu u okviru mera odmazde.⁷⁰

Istraga o zločinima na Sajmištu okončana je u januaru 1946, neposredno pošto je izveštaj o rezultatima rada Anketne komisije, koji je potvrdio predsednik Državne komisije Dušan Nedeljković, objavljen kao Saopštenje br. 87 Državne komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁷¹

Saopštenje br. 87 predstavlja prvi zvanični dokument u kome su opisani zločini počinjeni u logoru na Sajmištu. Između 1944. i 1946. Državna komisija objavila je 96 ovakvih saopštenja o zločinima širom Jugoslavije, koja su štampana u četiri toma. Saopštenja su se objavljivala u vreme kada je, po rečima Dušana Nedeljkovića, tematika ratnih zločina imala „prvorazrednu političku aktuelnost“. U pitanju je period kada je nova vlast nastojala

69 „Zapisnik anketne komisije o ekshumaciji od 17.3.1945. godine“, ASCG, Fond 110, k-687, inv. br. 9830.

70 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 34–35.

71 „Sajmište – Mučilište naroda Jugoslavije, Saopštenje br. 87 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, *Saopštenja br. 66–93 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Beograd: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946, str. 787–802.

da konsoliduje svoju političku poziciju, kada su počela suđenja zločincima kako u zemlji tako i u inostranstvu, i kada je bilo neophodno pojačati „antifašističku propagandu“ u medijima i kroz aktivnost lokalnih društveno političkih organizacija i organa narodne vlasti.⁷² Propagandna funkcija ovih saopštenja odrazila se i na njihov sadržaj i ton. Autori su se podsticali da u saopštenjima navode jezive detalje stradanja, ističu okrutnost počinilaca (kako „okupatora“ tako i „njihovih pomagača“) i da naglašavaju stradanje rodoljubivih „jugoslovenskih naroda“.

Na samom početku Saopštenja br. 87, Sajmište je okarakterisano kao „mučilište naroda Jugoslavije“, mesto gde je okupator tokom okupacije „natrpao ogroman broj nevinih žrtava iz svih krajeva Jugoslavije, pa čak i iz Albanije i Grčke“. U logoru je, prema zaključcima Državne komisije, izvršen „zločin masovnog uništenja“ u cilju „istrebljenja [naših naroda]“.⁷³ Najveći deo saopštenja sastoji se od opisa stradanja žrtava, načinjenog gotovo isključivo na osnovu iskaza preživelih iz *Anhaltelagera*. Opisano je sistematsko izgladnjivanje logoraša, njihovo iznurivanje besmislenim dnevnim „egzercirima“, mukotrpnim prinudnim radom i stalnom psihičkom i fizičkom torturom. Navode se, i detaljno opisuju, masovna ubijanja batinama, kao i streljanje, vešanje i trovanje logoraša „sublimatom“. Na kraju saopštenja navode se i imena krivaca koje Državna komisija optužuje „za sve zločine izvršene nad mirnim građanima naše zemlje u logoru ‘Sajmište’“. Posebno je zanimljivo da se, iako je logor sve vreme bio pod nadležnošću nemačkih okupacionih snaga u Beogradu, na listi ratnih zločinaca nije našao nijedan visoki nemački oficir s teritorije okupirane Srbije. Ne spominju se ni SS-pukovnik Emanuel Šefer (Schöfer), načelnik Službe bezbednosti, ni njegov šef SS-general August fon Majšner (von Meyszner) koji je rukovodio celokupnim policijsko bezbednosnim aparatom u Srbiji, ni Harald Turner, šef vojne uprave u Srbiji. Navedeni su samo zapovednici logora i predstavnici nemačkih vojnih snaga i poli-

72 „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izveštaj Dr Nedeljkića“, *op. cit.*, str. 5.

73 „Sajmište – Mučilište naroda Jugoslavije“, *op. cit.*, str. 787.

cije iz Zemuna, kao i ustaške vođe Dido Kvaternik i Ante Pavelić. Izvesno je da su istražitelji – koji su se u sastavljanju izveštaja skoro u potpunosti oslanjali na izjave svedoka – bili neupućeni u istoriju logora i da su jednostavno pretpostavili da se *Zemunski* logor nalazio pod jurisdikcijom nemačkih snaga u Zemunu a da odgovornost za zločine u njemu snose i lideri NDH, pošto se logor formalno nalazio na teritoriji ove marionetske države.

Većina informacija u Saopštenju br. 87, koje je štampano na oko 25 strana, odnosila se na događaje u *Anhaltelageru*, dok je Jevrejskom logoru posvećeno jedva pola strane. Štaviše, poglavlje „Prve žrtve Sajmišta bili su Jevreji“ ukazuje da tokom istrage koja je trajala više od godinu dana, Anketna komisija nije uspjela da sazna gotovo ništa o žrtvama *Judenlagera*. Navodi se samo da su „podaci o [jevrejskim žrtvama] vrlo oskudni“, da „izgleda nijedan nije preživio“ i da je „verovatno da je većina ugušena otrovnim gasovima“. Čak se i žrtve ekshumirane kod Trostrukog Surduka, za koje se u saopštenju navodi da su streljane „krajem septembra ili početkom oktobra 1941“, pripisuju *Judenlageru*. Autorima je očigledno promakla činjenica da je streljanje izvršeno dva meseca pre nego što je logor Sajmište formiran, u decembru 1941. To što se ova masovna grobnica nalazila u blizini Sajmišta i što je utvrđeno da se u njoj nalaze tela ubijenih Jevreja, očigledno je bilo dovoljno da se žrtve koje su u njoj sahranjene dovedu u vezu s logorom, čak i ako, hronološki, to nije mogao biti slučaj. Druga mogućnost je da Komisija, za trinaest meseci svog postojanja, nije uspjela da sa sigurnošću utvrdi ni kada je logor osnovan, zbog čega se u saopštenju, kao datum dovođenja prvih zatočenika, umesto konkretnog datuma navodi samo „krajem 1941“.

Ono što ovako visok nivo neupućenosti čini posebno zanimljivim jeste to što su, u vreme dok je Anketna komisija u Zemunu prikupljala dokaze i sastavljala izveštaj, samo nekoliko kilometara dalje, u Beogradu, predstavnici Jevrejske zajednice posedovali verodostojne i prilično precizne podatke o sudbini svojih sunarodnika na Sajmištu. Njihova saznanja su bila u jav-

nom domenu. U novembru 1944, u vreme kada je počela s radom Anketna komisija, Fridrih Pops, predsednik obnovljenog Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, dao je intervju *Politici* u kome je detaljno opisao odvođenje Jevreja na Sajmište i upotrebu gasnog kamiona.⁷⁴ Prema tome, sasvim je moguće da Jevrejska zajednica u Beogradu (iako je sarađivala sa Zemaljskom komisijom u Srbiji, pre svega s odborom koji se bavio istraživanjem zločina protiv Jevreja, na čijem čelu je bio dr Albert Vajs) nije ni znala da u Zemunu postoji Anketna komisija za Sajmište, pa joj, prema tome, nikada nije prosledila informacije koje je posedovala. Isto tako je moguće da sudija Gavrić i njegovi saradnici, koji su delovali pod okriljem Pokrajinske komisije Vojvodine, nisu ni odlazili u Beograd da skupljaju dokazni materijal, već su čekali da im ga dostavi Zemaljska komisija za Srbiju, ili njen odbor zadužen za istraživanje zločina počinjenih protiv Jevreja. Zanimljivo je i to da je vanredna komisija koja je istraživala zločine na Banjici još u decembru 1944. došla do podatka da je u proleće 1942. gasni kamion sa Sajmišta dolazio u Jajince, i da su tamo sahranjivane jevrejske žrtve.⁷⁵ Isto tako, Izvršni narodni odbor za Beograd je Državnoj komisiji tokom 1945. prosledio dokumentaciju Gradskog poglavarstva u Beogradu koja se odnosila na Sajmište uključujući i podatke o snabdevanju logora, broju zatočenika i slično.⁷⁶ Međutim ove informacije i dokumenti se ni ne pominju u Saopštenju Br. 87, što ukazuje da verovatno nikada nisu dospeli do istražitelja Anketne komisije u Zemunu.

74 „Od 12.000 beogradskih Jevreja, 11.000 je pod zemljom“, *Politika*, 1. novembar 1944, str. 3. Iskaze nekoliko preživelih Jevrejki sa Sajmišta (na primer Hedvige Šonhajm, Lenke Anđelković, Šarlote Rot i Šarlote Čosić) naknadno su, aprila i maja 1947. godine, prikupili istražitelji Državne komisije i uvrstili ih u dokumentaciju, JIM, k-24-2-2/1-10.

75 O tome je, recimo, svedočio grobar Vladimir Milutinović, videti „Vanredna komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za logor na Banjici, Beograd: Zapisnik o saslušanju Vladimira Milutinovića“, JIM, K-24-1-1/9.

76 Videti pismo Dušana Nedeljkovića Izvršnom narodnom odboru za Grad Beograd, 2 oktobar 1945, United States Holocaust Memorial Museum, fond RG-49.010M (M. Nedić), k-36, f-4, 760.

Aдекватne koordinacije između različitih tela u okviru Državne komisije očito nije bilo, što je bila hronična boljka ove institucije. Naime, od svog osnivanja, pre svega zbog „demokratskog načela narodne vlasti“, istraživanje zloдела okupatora povereno je lokanim istražnim organima – oblasnim, okružnim, sreskim, opštinskim i mesnim komisijama, povereništvima i referentima. Ovako decentralizovana, istraga je vrlo brzo ogrezla u birokratiju, što je prouzrokovalo slabu komunikaciju i koordinaciju između različitih tela. Ovome su doprinosili i nedovoljna stručnosti kadrova, nedovoljna finansijska sredstva, teški uslovi rada u ratom razrušenoj zemlji i nedostatak osnovnog materijala, poput pisaćih mašina, papira ili mastila. Ogromna količina dokumenata, formulara i izveštaja s raznih strana svakodnevno je stizala u sedišta zemaljskih i Pokrajinske komisije, a mali broj ljudi zaposlen u ovim telima nije stizao ni da ih obradi, a kamoli prosledi na mesta gde bi oni mogli koristiti istrazi. Ovo se, nema sumnje, odrazilo i na rad Anketne komisije u Zemunu i na njenu nepotpunu istragu vezanu za *Judenlager*.

U publikacijama Državne komisije kasnije se javila još veća konfuzija u vezi sa sudbinom Jevreja sa Sajmišta. Godinu dana posle objavljivanja Saopštenja br. 87, Državna komisija je štampala knjigu o odgovornosti Austrije i Austrijanaca za zločine počinjene u Jugoslaviji. Tekst se zasnivao na podacima iz različitih saopštenja Državne komisije, koji su za ovu priliku dopunjeni citatima iz iskaza optuženih, koje su u međuvremenu prikupili istražni organi u zemlji i inostranstvu. I u ovoj knjizi su informacije o *Judenlageru* šture, ali se navodi da su ostaci jevrejskih žrtava pronađeni, i to u masovnim grobnicama na Jevrejskom groblju u Zemunu.⁷⁷ U pitanju je, naravno, bilo puko nagađanje, zasnovano na pogrešnoj pretpostavci priređivača da su *jevrejske* žrtve zakopane na *jevrejskom* groblju. Površnost autora ogleda se i u činjenici da se u tekstu za Jevreje sa Sajmišta istovremeno navodi i da su ugušeni gasom, i da su njihova tela

77 *Report on the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and Her People*, Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1947, str. 104.

sahranjena u grobnici u kojoj su pronađeni leševi s prostrelnim ranama, tragovima povreda nanesenim tupim predmetom, slomljenim kostima i frakturom lobanje.⁷⁸

Jedini pouzdani podatak o Jevrejskom logoru naveden u saopštenju Državne komisije odnosio se na broj stradalih, koji je procenjen na „6–7.000“. Izvor je verovatno bio jedan od zaplenjenih dokumenata kolaboracionističke administracije u Beogradu, koja je početkom 1942. svakodnevno dobijala izveštaje o broju zatočenika u logoru. Međutim, kada je reč o *ukupnom* broju žrtava logora Sajmište, informacije kojima je komisija raspolagala bile su mnogo manje pouzdane. Naime, u zaključku Saopštenja br. 87 se navodi da je „kroz sam logor na ‘Sajmištu’ prošlo oko devedeset do stotinu hiljada ljudi“, ali da tačan broj onih koji su tamo izgubili život nije moguće utvrditi zato što je „logorske knjige okupator pri povlačenju uništio, jer nije hteo da se zna broj ni imena žrtava“. Međutim, već u narednom pasusu, autori navode da je na Sajmištu život izgubilo „oko 17.000 Srbijanaca, preko 10.000 Ličana, Banijaca, Kordunaša i Bosanaca, i nesumnjivo isto toliko Sremaca, kao i 7.000 Jevreja, što iznosi preko 40.000 utvrđenih žrtava.“⁷⁹ Prema tome, tokom dve i po godine postojanja, kroz logor na Sajmištu je – prema zaključcima komisije – prošlo oko 80.000 zatočenika od kojih je 40.000 umrlo u samom logoru ili na jednom od obližnjih stratišta. U nekim kasnijim dokumentima, broj stradalih penja se i do 50.000.⁸⁰

Kasnije će se pokazati da su ove procene o broju ljudi koji su prošli kroz logor i o ukupnom broju žrtava preuveličane i da je bilans u oba slučaja više nego dvostruko manji. Istražitelji Državne komisije su se previše oslanjali na nepouzđane izjave svedoka – preživelih logoraša i stanovnika obližnjih naselja – i

78 *Ibid*, str. 105. Tačni podaci o sudbini Jevreja sa Sajmišta objavljeni su tek 1952, kada je Savez jevrejskih opština Jugoslavije objavio knjigu *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Ovo delo dvojice autora, Zdenka Levntala i Davida Anafa, predstavlja prvi pregled istorije stradanja Jevreja u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

79 „Sajmište – Mučilište naroda Jugoslavije“, *op. cit.*, str. 799–800.

80 *Report on the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and Her People*, *op. cit.*, str. 104.

davali im prioritet nad materijalnim i forenzičkim dokazima. Na primer, neki od preživelih logoraša tvrdili su da su u *Anhaltelageru* na Sajmištu masovno trovali logoraše i da je „sublimatom“ jednom prilikom otrovano čak 16.000 ljudi. U stvarnosti, trovanje logoraša zaraženih infektivnim bolestima je bilo retko, tako da se ovde najverovatnije radi o glasini koja je kružila logorom, a koju su istražitelji Anketne komisije prihvatili zdravo za gotovo i naveli je u Saopštenju kao činjenicu. Isto važi i za procene smrtnosti u logoru od epidemija dizenterije ili tifusa. Tek početkom devedesetih, Milan Koljanin će u knjizi *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* pokazati da je ukupan broj logoraša koji su stradali u *Anhaltelageru*, njih oko 11.000, četiri puta manji od onog koji se pominje u Saopštenju, i da je čak manji nego broj žrtava za koji se u posleratnom periodu tvrdilo da su umrli samo od posledica namernog trovanja.⁸¹

Važno je istaći, međutim, da sličan problem s preuveličavanjem broja žrtava susrećemo i u izveštajima o drugim logorima i stratištima u Jugoslaviji, uključujući Jasenovac, gde je Državna komisija procenila da je stradalo oko 500.000 ljudi, i Banjicu gde je navodno stradalo 10.000 žrtava. Razlog za ovako prošireno uvećavanje broja stradalih ležao je pre svega u činjenici da rad Državne komisije nije bio samo u funkciji istrage protiv ratnih zločinaca. Komisija je, kako je već navedeno, imala svoju propagandnu ulogu kako na domaćoj tako i na međunarodnoj sceni, a osim toga, njeni nalazi trebalo je da posluže i za procenu ratne štete načinjene Jugoslaviji između 1941. i 1945. Naime, već 1946. godine Jugoslovenska vlada je Pariskoj međunarodnoj reparacionoj komisiji prosledila podatak da je u Jugoslaviji stradalo 1.706.000 ljudi.⁸² Ovu astronomsku cifru trebalo je potkrepiti zaključcima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, što znači da je postojao praktičan interes da se uvećavaju ratni gubici. Stoga ne treba da čudi što je u sluča-

81 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 450.

82 Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, Globus, 1992, str. 15. O gubicima Jugoslavije u Drugom svetskom ratu videti i Kočović, Bogoljub, *Sahrana jednog mita: žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Treće izdanje, Beograd, Otkrovenje, 2005.

ju Sajmišta potpuno zanemarena činjenica da je ekshumacijom masovnih grobnica pronađeno svega oko 10.000 tela (što će se kasnije pokazati predstavlja najveći deo žrtava *Anhaltelagera*), i zaključeno da grobnice s još oko 30.000 žrtava prolaznog logora tek treba da budu otkrivene.

Saopštenja Državne komisije, uključujući ono o zločinima na Sajmištu, iako su bila prepuna faktičkih grešaka, propusta, i preuveličavanja, odigrala su u narednom period veoma značajnu ulogu u formiranju javnog sećanja na stradanja u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Legitimitet i društveni uticaj navoda koji su izneseni u ovim dokumentima, proisticao je ne toliko iz kvaliteta dokaznog materijala i pouzdanosti izvora, već iz činjenice da ih je overila jedna uvažena institucija iza koje je stala cela država. Štaviše, pošto je Državna komisija okončala rad 1948. godine, čitava njena dokumentacija (istraživačima danas poznatija kao Fond 110 Arhiva Jugoslavije), stavljena je pod tridesetogodišnji embargo. Sve do početka osamdesetih, niko nije ni mogao da utvrdi, sve i da je hteo, na osnovu kojih izvora i dokaza je komisija izvodila zaključke, uključujući, na primer, tvrdnju da je na Sajmištu stradalo 40.000 ljudi. U javnom domenu bile su samo činjenice i brojke navedene u Saopštenjima, koje su autori najčešće bespogovorno reprodukovali, pripisujući ih neospornim „zaključcima Državne komisije za utvrđivanje zločina“. U slučaju Sajmišta, „zvaničan“ broj od 80.000 zatočenika i 40.000 ubijenih je sve do ranih devedesetih dominirao sećanjem na ovaj logor, a ove brojke se ponekad susreću i dan danas. Štaviše, kao što ćemo videti kasnije u knjizi, celokupan prikaz logora u Saopštenju br. 87, uključujući i marginalizaciju *Judenlagera*, poslužio je narednih decenija kao širi okvir za interpretaciju ovog mesta stradanja i njegove uloge u istoriji Drugog svetskog rata u Srbiji i Jugoslaviji.

Od glavnog štaba omladinskih brigada do umetničke kolonije: Staro sajmište od 1948. do 1960.

Dok je Anketna komisija za ispitivanje ratnih zločina počinjenih na Sajmištu sprovodila svoju istragu, u Beogradu je započet veliki projekat izgradnje i obnove grada uništenog tokom tri i po godine rata i razaranja. Pored zadovoljavanja osnovnih potreba stanovništva, raščišćavanja ruševina i rekonstrukcije komunalne infrastrukture (prema zvaničnim podacima iz tog vremena čak 22.000 porodica ostalo je bez krova nad glavom), Izvršni narodnooslobodilački odbor Beograda i Komanda grada – dva organa novoformirane gradske vlasti – počeli su da stvaraju plan za dugoročni razvoj prestonice.⁸³ Polazna tačka, koja je odražavala političke ambicije novog državnog rukovodstva, bila je da „Beograd ima sve prirodne, geografske i saobraćajne uslove da postane glavni privredni, kulturni i politički centar Balkana i jugoistočne Evrope“.⁸⁴ Međutim, da bi glavni grad Jugoslavije ostvario ulogu koja mu je namenjena, bilo je neophodno da bude „izgrađivan i ekonomski podizan ne samo tako da budu zadovoljene uže potrebe stanovništva [...] već se moraju vršiti i takvi radovi koji će biti od ekonomskog, kulturnog i političkog značaja za Srbiju i Jugoslaviju“.⁸⁵ To je podrazumevalo, pored obnove i modernizacije uništenih delova starog Beograda, širenje grada na severozapad, preko dve reke. Buduća metropola bila je zamišljena kao velika urbana oblast duž obale Save i Dunava,

83 „Oslobođenje, Beograd – prestonica socijalističke Jugoslavije“, *Istorija Beograda, Knjiga treća – XX vek*, Beograd: Prosveta, 1974, str. 555.

84 „Nastavljanje obnove grada“, *Istorija Beograda, op. cit.*, str. 578.

85 *Ibid.*

pri čemu bi se novi deo grada, Novi Beograd, sastojao od širokih bulevara, prostranih otvorenih parkova i trgova, modernih, visokih stambenih zgrada, i reprezentativnih građevina u kojima bi bila smeštena državna administracija. Odmah po oslobođenju, u okviru Uprave glavnog arhitekta Beograda formirana je Grupa za Novi Beograd, kojoj je povereno urbanističko projektovanje novog grada.⁸⁶ Radu ove grupe pridavao se veliki značaj, jer je Novi Beograd pored praktične, imao i simboličku funkciju: zamišljen je kao trajni spomenik progresivnim vrednostima novog, socijalističkog društva i svedočanstvo njegovog neslućenog privrednog i kulturnog potencijala.

Još 27. decembra 1947, Izvršni narodnooslobodilački odbor Beograda usvojio je petogodišnji plan izgradnje Novog Beograda. Radovi su povereni Generalnoj direkciji za izgradnju Novog Beograda i novoformiranom građevinskom preduzeću „Novi Beograd“. Projektom su rukovali inženjer Marko Hristić i njegov mladi zamenik Batrić Jovanović, koji je kasnije svoju ulogu okarakterisao kao „politički komesar“. Prva faza radova obuhvatala je izgradnju budućeg sedišta Predsedništva vlade (koje je kasnije nazvano zgrada Saveznog izvršnog veća), i reprezentativnog hotela za strane državnike (današnji Hotel Jugoslavija). Istovremeno, trebalo je da počne izgradnja nekoliko studentskih domova i stambenih zgrada. Mukotrpan posao naspavanja terena i isušivanja močvare između Beograda i Zemuna poveren je omladinskim brigadama koje su do tada bile angažovane uglavnom na izgradnji Omladinske pruge Brčko-Banovići i Šamac-Sarajevo i Puta bratstva i jedinstva, koji je spajao Beograd i Zagreb. Početkom 1948, na Osmom plenumu Centralnog komiteta Narodne omladine Jugoslavije odlučeno je da se narednih godina čak 50.000 omladinaca uputi u glavni grad, gde će zajedno s oko 5.000 kvalifikovanih radnika i inženjera koje je Generalna direkcija imala na raspolaganju raditi na najvećem gradilištu u prestonici, ako ne i u čitavoj Jugoslaviji. U to vreme

86 Grupu je predvodio Milorad Macura, pod rukovodstvom Nikole Dobrovića, vidi Stojanović, Bratislav, „Istorija Novog Beograda, II deo“, *Godišnjak grada Beograda* XXII, Beograd: Muzej grada Beograda, 1975, str. 199.

formiran je i Stručni savet za izgradnju Novog Beograda, kao posebno telo zaduženo za dugoročno planiranje izgleda budućeg grada na levoj obali Save.

S početkom izgradnje Novog Beograda, paviljoni Sajmišta koji su preživeli razaranja iz 1944, dobili su novu namenu. U tom trenutku ovo su bile jedine veće građevinske strukture na prostoru današnjeg Novog Beograda, a osim toga nalazile su se na već isušenom zemljištu u neposrednoj blizini tada jedinog funkcionalnog mosta preko Save, današnjeg Starog savskog mosta. Stoga ne iznenađuje činjenica da je upravo prostor nekadašnjeg logora, koji je u to vreme dobio naziv *Staro* sajmište, izabran za sedište aktivnosti vezanih za predstojeći projekat izgradnje.

U mesecima koji su prethodili zvaničnom početku radova u aprilu 1948, istureni tim građevinaca i inženjera Građevinskog preduzeća „Novi Beograd“ potpomognut od 1.412 omladinca poslat je na Sajmište da očisti ruševine, opravi preostale zgrade i sastavi potrebnu infrastrukturu – vodovodnu i strujnu mrežu, kanalizacioni sistem i slično. „Raščišćavanje ruševina na Sajmištu“ nastavilo se i u proleće 1948. Prva smena omladinaca, koja je boravila u Beogradu između aprila i juna te godine, velikim delom se bavila „izgradnjom radničkih stanova, baraka, magacina i ostalih objekata“.⁸⁷ Pet jugoslovenskih paviljona Beogradskog sajma, zatim Ribarski i Filipsov paviljon, srušeni su sa zemljom i ruševine su reciklirane. Mada se o ovim zgradama danas često govori kao objektima „uništenim“ ili „potpuno razorenim“ u savezničkom bombardovanju, ima dokaza da to nije bilo tako. Naime, fotografije načinjene na Sajmištu 1944, kao i jedan filmski snimak koji su u aprilu 1945 godine načinili američki vojnici na proputovanju kroz Beograd, jasno ukazuje da je zapravo samo Paviljon br. 3 potpuno uništen za vreme rata.⁸⁸ Od njega je ostao samo sagoreli čelični skelet. Ostale zgrade, međutim, bile

87 „Saopštenje broj 1 Glavnog štaba Omladinskih radnih brigada na izgradnji Novog Beograda“, *Novi Beograd*, broj 8, 5. jun 1948, str. 1.

88 Snimak se čuva u arhivi Muzeja Holokausta u Vašingtonu. Steven Spielberg Film and Video Archive, USHMM, RG-60.3530. Film se može pogledati na sledećoj adresi: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=3683

su samo delimično oštećene, i ne deluju da su u ista gorem stanju nego, na primer Mađarski paviljon, koji je 1948. popravljen. Naravno, na nekim od velikih paviljona šteta načinjena tokom 1944. ipak je verovatno bila takva da se tri godine kasnije nije mogla sanirati, ali ne treba isključiti ni mogućnost da su neki od Jugoslovenskih paviljona srušeni pre svega zato što ih je njihova veličina činila nefunkcionalnim u kontekstu njihove buduće namene. Zato su jednostavno „zamenjeni“ većim brojem manjih zgrada. U prvom saopštenju Glavnog štaba omladinskih radnih brigada na izgradnji Novog Beograda navodi se da je samo u toku proleća 1948. na Sajmištu, „razbijeno i ugrađeno u druge objekte 1.892 kubika, a utovareno, preneto i istovareno 2.100 kubika betona.“⁸⁹ Spomenuti „drugi objekti“, izgrađeni od materijala iz srušenih paviljona, bili su tri reda „zidanih baraka“ koje su nikle iz temelja Prvog, Drugog i Trećeg paviljona nekadašnjeg Beogradskog sajma. Nove zgrade (koje još uvek postoje), bile su predviđene za kancelarijski prostor i radne prostorije za rukovodno radne akcije.

Od predratnih zgrada, uspešno su sanirani Spasićev, Čehoslovački, Italijanski, Mađarski, Turski i Rumunski paviljon, kao i centralna kula i dve manje zgrade na istočnom i zapadnom ulazu u Sajmište. Rumunski paviljon je doduše kasnije srušen, dok je izgled Mađarskog znatno izmenjen pošto je u njemu tokom pedesetih izbio požar. Malo je poznata činjenica da je i prostrani Nemački paviljon, na zapadnoj strani Sajmišta, pomalo izdvojen od centralnog sajamskog kompleksa takođe preživeo rat.⁹⁰ On je posle oslobođenja adaptiran u hangar, najverovatnije za tešku mehanizaciju, a i dan danas se upotrebljava kao industrijsko postrojenje.

Nekadašnji Spasićev paviljon – najveća i najreprezentativnija od preostalih građevina, u kojoj je nekada bila smeštena

89 „Saopštenje broj 1 Glavnog štaba Omladinskih radnih brigada na izgradnji Novog Beograda“, *op. cit.*, str. 1.

90 Interaktivna mapa Starog sajmišta koja nudi uvid u izgled ovih zgrada pre Drugog svetskog rata i danas može se pogledati na internet sajtu projekta „Poseta Starom sajmištu“, www.starosajmište.info.

logorska bolnica i koja je pretrpela neznatnu štetu tokom savezničkog bombardovanja – pretvorena je 1948. u centralu Generalne direkcije za izgradnju Novog Beograda. Većina preostalih paviljona, uključujući i kulu, adaptirana je kako bi se u njima smestio štab omladinskih brigada, timovi inženjera i radnika, kao i predstavnici omladinskih, sindikalnih i drugih društveno-političkih organizacija koje su bile na ovaj ili onaj način uključene u proces izgradnje.⁹¹ Iznad ulaza u nekadašnji Čehoslovački paviljon njegovi novi žitelji okačili su natpis, čiji je sadržaj jasno ukazivao na izmenjenu namenu ovog prostora: „Mi smo ponosni što na čelu naše zemlje i naše partije stoji Drug Tito – inicijator i organizator svih naših pobeda, stameni borac za pobjedu komunizma“.

Ulaz u nekadašnji Čehoslovački paviljon, 1949.

91 Stojanović, Bratislav, „Istorija Novog Beograda, II deo“, *op. cit.*, str. 199–218.

Za sve one koji su radili na izgradnji Novog Beograda, Sajmište je ubrzo postalo centar društvenog života. Tamo se nalazio, na primer, „sindikalni dom“ u kome su održavana redovna partijska savetovanja i sednice Gradilišne konferencije SKOJ-a i Narodne omladine Novog Beograda. Organizovani su „analfabetski tečajevi“, sastanci muzičke, horske i dramske sekcije kao i razne kulturno-umetničke manifestacije, od plesnih, pozorišnih i filmskih predstava do koncerata Simfonijskog orkestra Radio Beograda.⁹² U prizemlju kule bio je smešten „informativno-propagandni centar“ u okviru kojeg je delovala redakcija lista *Novi Beograd*, koji je počeo da izlazi u proleće 1948. Ovaj list, čiji je glavni urednik bio novinar (kasnije i glavni urednik) *Politike* Vojislav Đukić, bio je u celini posvećen akciji izgradnje Novog Beograda.⁹³ U prostorijama ostalih paviljona nalazile su se ambulanta Omladinske sanitetske službe, nekoliko menzi, i biblioteka „Crveni kutić“ u kojoj se, osim oko 1.000 knjiga, nalazio i „radio aparat i šah garnitura“.⁹⁴

U aprilu 1949. na Sajmištu je otvorena verovatno prva novobeogradska prodavnica – „Tekstil“ – čija je namena bila da „radnicima i nameštenicima Novog Beograda“ omogući da se, upotrebom akcijaških bonova, „lakše i brže snabdevaju istim artiklima koji se mogu dobiti i po beogradskom prodavnicama“. Međutim, prema pisanju lista *Novi Beograd* ubrzo se pokazalo da je prodavnica „promašila svoju namenu“. U njoj su se, umesto radnika, u toku dana snabdevali „razni beogradski besposle-

92 „Kulturno umetničko društvo Okružnog sindikalnog veća iz Sofije kod graditelja Novog Beograda“, *Novi Beograd*, broj 8, 5. jun 1948, str. 5, „Koncert Radio Beograda“, *Novi Beograd*, broj 24, 25. septembar 1948, str. 3.

93 „Ispunili smo obećanje Titu“, *Novi Beograd*, 7. april 1988, str. 4; „Neprolazna vrednost“ *Novi Beograd*, 7. april 1988, str. 10. Pošto je *Novi Beograd* prešao da izlazi 1950, Đukić se vratio u *Politiku* gde je kasnije izabran za glavnog urednika. List *Novi Beograd* ponovo je pokrenut 1962. godine. Videti Vučković, Čedomir, „Mali list“, *Novi Beograd*, 7. april 1988, str. 10, i Marinović, Mirko, „Uvek okrenut čitaocima“, *Novi Beograd*, 7. april 1988, str. 11.

94 „Otvoren je Crveni kutić Generalne direkcije“, *Novi Beograd*, broj 44, 5. jun 1948, str. 1.

ni klupoderi“ koji su „od ranog jutra“ defilovali pred prodavnicom i pravili red.⁹⁵

Uprkos važnoj ulozi koju je Staro sajmište imalo u društvenom životu pripadnika omladinskih brigada, postoji vrlo malo nagoveštaja da je mlada radna snaga bila na bilo koji način svesna istorije tog mesta. Zgrade sajmišta (barem zvanično) nisu nazivane svojim predratnim imenima: nije se govorilo o „Spasićevom paviljonu“ ili „bivšem Čehoslovačkom paviljonu“ na način koji bi upućivao na njihovu predratnu namenu. U optičaju su bili isključivo nazivi vezani za trenutnu funkciju objekata: „Glavni štab“, „Direkcija“, „menza“, „Sindikalni dom“, i slično. Jedini izuzetak bila je „kula“, iako je u ovom slučaju u pitanju najverovatnije bila pre svega opisna imenica, a ne aluzija na nekadašnju centralnu kulu Beogradskog sajma.

Omladinske brigade su dolazile u Beograd iz različitih delova Jugoslavije i razumljivo je da njeni pripadnici nisu poznavali lokalnu istoriju, pa samim tim ni da je prostor koji su nastanjivali samo četiri godine ranije bio mesto neopisivog stradanja. Njihovi rukovodioci, koji su nesumnjivo bili svesni prošlosti Sajmišta, nisu nastojali da to izmene. Na primer, list *Novi Beograd*, koji su uređivali istaknuti beogradski novinari i koji je bio pod kontrolom lokalnih organa vlasti, ni u jednom tekstu iz tog vremena nije spomenuo ni predratnu ni ratnu istoriju Sajmišta. Samo u jednom tekstu, u okviru reportaže o poseti delegacije graditelja Novog Beograda Seljačkoj zadrugi „Crvena zvezda“ u obližnjem selu Jakovo, spomenut je logor. U okviru ispovesti „56-godišnje starice Milice Stojanović“ opisan je događaj iz oktobra 1943. kada su „Nemci doveli iz logora sa Sajmišta dvadeset Jakovljana, među kojima i njenog muža“ i „sve ih streljali na oči porodica“⁹⁶. Međutim ni ovaj članak (očigledno iz pera omladinca, s obzirom da je pedesetšestogodišnja sagovornica opisana kao „starica“) ni na koji način nije čitaoce *Novog Beograda* uputio na činjenicu da se „Sajmište“ spomenuto u članku nalazilo na

95 „Kome služi prodavnica tekstila u Novom Beogradu“, *Novi Beograd*, broj 52, 17. april 1949, str. 2.

96 „U poseti radnoj zadrugi“, *Novi Beograd*, broj 48, 20. mart 1949, str. 2.

mestu gde su u to vreme boravili upravo oni kojima je časopis bio prvenstveno namenjen – pripadnici omladinskih brigada.

Postoji još primera ovakvog odnosa prema prošlosti. U junu 1948, *Novi Beograd* je objavio izveštaj o nastojanju omladinaca da „poprave izgled i urede mesto gde je smešten Glavni štab i Direkcija za izgradnju Novog Beograda“ – dakle prostor nekadašnjeg logora – i da od istog naprave „lepu čistu okolinu sa urednim i prijatnim izgledom“. U zaključku članka navodi se sledeće:

„Svaki prolaznik koji ide glavnim drumom Beograd-Zemun okreće glavu prema bivšem Sajmištu. Nisu retki razgovori:

– Kakav je prije ovde bio krš. Sada se ne može poznati. Nema više korova. Najednom se izravnilo, zazelenilo, zgrade od crnih oštećenih ruševina, postale su svetle i čiste.

Zaista, prolaznici imaju pravo. Lice bivšeg Sajmišta počelo je naglo da se menja. Omladinske i frontovske radne brigade povadile su korov, uravnale zemlju, posadile drveće, nasuta je kaldrma i za kratko vreme zazelenili su se travnjaci“⁹⁷

Nigde u tekstu nije navedeno da Sajmište ima prošlost koja ide dalje od onog stanja u kom su ga zatekli omladinci, kada je „krš i lom“ doista dominirao ovim prostorom. Niti se autor na bilo koji način osvrnuo na jedinstvenu istoriju „crnih oštećenih ruševina“ i njihovu namenu za vreme rata. Umesto toga, „bivše Sajmište“ predstavljeno je kao ruglo, nešto što treba očistiti, ulepšati i popraviti. Takođe, da su oni koji su se pitali to hteli, ozelenjavanje Sajmišta *moglo* je biti smešteno u kontekst stvaranja uspomena na žrtve logora. Međutim, nikome u tom trenutku nije padalo na pamet da sadi memorijalni vrt. Smisao ozelenjavanja nije bilo sećanje već, naprotiv, preneбреgavanje prošlosti, a sve u ime čišćenja ratnih ruševina i kreiranja bolje i svetlije budućnosti.

97 „Ulepšavanje logora i prostora oko Glavnog štaba“, *Novi Beograd*, broj 8, 5. jun 1948, str. 6.

Iza ovakvog stava prema prošlosti stajali su i praktični i ideološki razlozi. Nakon oslobođenja, u Jugoslaviji, ali i širom ratom razrušene Evrope, javila se bojazan da bi euforija prouzrokovana krajem ratnih sukoba mogla negativno da se odrazi na proces preko potrebne rekonstrukcije. Da bi se tako nešto sprečilo, „obnova i izgradnja ratom opustošene zemlje“ predstavljena je od strane novih vlasti kao direktan nastavak borbe protiv okupatora, kao nova faza „socijalističke revolucije“ koja je podjednako važna kao i oružani otpor. Samo dan pošto je završen rat u Evropi, Josip Broz Tito se obratio građanima Jugoslavije sledećim rečima: „Borba za pobeđu u obnovi zemlje, u savlađivanju privrednih teškoća, sastavni je deo one borbe na bojnom polju u kojoj su ginule desetine hiljada omladinaca i omladinki“.⁹⁸ U tom kontekstu, kada je pažnju trebalo usredsrediti na bitke koje tek predstoje, reminiscencija o zločinima okupatora, narodno-oslobodilačkoj borbi i otporu fašizmu, smatrana je za moguću prepreku u rešavanju praktičnih, ekonomskih i egzistencijalnih problema.⁹⁹

Ovo je bila okosnica ideološkog konteksta u kome su funkcionisale omladinske brigade. Na svečanom obeležavanju prvog dana izgradnje Novog Beograda, 11. aprila 1948, Vlado Zečević, ministar građevine u saveznoj vladi, okarakterisao je taj trenutak kao početak „nove radne bitke u borbi za sreću i blagostanje radnog naroda“ dovodeći je u direktnu vezu s „pobedonosnom oslobodilačkom borbom naših naroda koja vodi u socijalizam“. Narednih godina, slogani poput „umesto puške – alat“ dominirali su na radnoj akciji, čiji su se učinci često opisivali uz obilato korišćenje ratnih metafora: „juriš na močvaru“, „velike pobeđe“, „prvi redovi borbe“, „jesenja ofanziva“, „nedovršene bitke“, itd. Nema sumnje da je naglašavanje ideje o kontinuitetu s NOB-om prouzrokovalo fiksaciju na sadašnjost, na užtrb sećanja na prošlost i stradanja.

98 Navedeno prema Milorad Čukić i Slobodan Kokotović, *Novi Beograd: Prva Naselja – Savremeni grad*, op. cit., str. 243.

99 Više o ovome videti u Lilly, Carol, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*. Colorado, Westview.

Osim toga, radne brigade angažovane na izgradnji Novog Beograda bile su, od samog početka, deo jednog šireg ideološkog projekta čiji je cilj bila izgradnja svetlije *budućnosti* nove, socijalističke Jugoslavije. Oni koji su u njemu učestvovali nisu bili podsticani da proučavaju prošlost i da je pamte. Moglo bi se čak reći da je brisanje dokaza o tragičnoj prošlosti bilo sastavni deo – i, u određenom smislu, cilj – stvaranja bolje sutrašnjice koju je Novi Beograd simbolizovao. U opisu rada omladinskih brigada na izgradnji Novog Beograda, koji je objavljen u *Godišnjaku grada Beograda* 1958. godine, autorka teksta, Ljubica Radojković, na sledeći način opisuje Novi Beograd: „Ovaj prostor i ove reke, koji su nekad razdvajali, počće da spajaju. Zaboraviće se ratni dani, užasi Sajmišta na kome je bio nemački koncentracioni logor. Nići će mesto svega toga novi veliki grad“.¹⁰⁰ Dakle, posleratna obnova Beograda posmatrana je kao pokušaj da se opustošena zemlja pretvori u grad, a mesto smrti i uništenja u mesto života i prosperiteta. U prostoru koji je, po Batriću Jovanoviću predstavljao „spomenik socijalističke ere“ kojim će dominirati „udobne sunčane zgrade u zelenilu i šarenilu trave, cveća i drveća...domovi kulture, bioskopi, pozorišta, trgovine, široki pravi bulevari“ nije bilo mesta ni za kakve uspomene na prošlost, ratne traume i koncentracione logore.¹⁰¹

I zaista, arhitektonski planovi, makete i predlozi za razvoj Novog Beograda, usvajani u decenijama posle Drugog svetskog rata, koje su najčešće koncipirali vodeći arhitekti posleratne Jugoslavije, svedoče o dominaciji ove ravnodušnosti prema Sajmištu kao mestu sećanja. Kako navodi Ljiljana Blagojević u knjizi *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, iako su objekti predratnog sajma bili u stalnoj upotrebi u posleratnom periodu,

100 Radojković, Ljubica, „Omladinske radne brigade na izgradnji Novog Beograda, 1947–1950 godine“, *Godišnjak grada Beograda* V, Beograd, Muzej grada Beograda, 1958, str. 363.

101 Sećanja Batrića Jovanovića prema Čukić, Milorad i Kokotović, Slobodan, *Novi Beograd: Prva Naselja – Savremeni grad*, op. cit., str. 253–254. Videti i „Ispunili smo obećanje Titu“, op. cit., str. 4.

„ni planovi postojećeg stanja kompleksa, ni planovi pojedinačnih objekata sajmišta, nisu uneseni ni u jedan posleratni urbanistički plan Novog Beograda, a ni sam kompleks Beogradskog sajma nije bio predmet urbanističkih ili arhitektonskih razmatranja. Lokacija sajma je faktički bila tretirana kao prazan teren, na kojem se slobodno, bez zaštite ili rekonstrukcije kompleksa, može planirati novi sadržaj novog grada.“¹⁰²

Ovakav stav, navodi dalje Ljiljana Blagojević, bio je posledica nastojanja „da se zaborave ratni zločini i da se na mestu zločina usreći narod“. Sajmište, kao prostor nekadašnjeg logora, predstavljalo je „nepotrebno sećanje na monstruozna zbivanja, odnosno na neodgovarajući kontekst novog grada“ i, prema tome, nešto što je trebalo potisnuti.¹⁰³

Ovaj pogled na Sajmište delili su zvaničnici državnog i političkog rukovodstva koji su pažljivo nadgledali proces planiranja i izgradnje Novog Beograda i ideološki ga usmeravali. Svi oni su tretirali Sajmište kao zemljišnu parcelu – Blok 17 – na kojoj će, zbog njene centralne lokacije u šemi budućeg grada, u dogledno vreme biti izgrađeni „važni i krupni javni objekti“. Već 1948. Sajmište je izabrano za mesto na kome će biti izgrađena galerija savremene umetnosti. Ova odluka je izmenjena 1950. godine, kada je Sajmištu namenjena jedna druga zgrada od „kulturnog značaja“: veliki vojni muzej.¹⁰⁴ Oba projekta su na kraju napuštena. Na većini kasnijih skica, elaborata i idejnih planova vezanih za izgradnju Novog Beograda, sve do sedamdesetih godina, cela leva obala, uključujući i oblast Sajmišta, prikazivana je kao zeleni pojas i mesto za „odmor i rekreaciju“. Prema urbanističkim i regulacionim planovima za izgradnju Novog Beograda, zgrade u kojima je nekada bio najveći koncentracioni logor u okupiranoj Srbiji trebalo je da budu srušene i zamenjene drvećem, grmovima i travnjacima, u skladu s obećanjem da će za

102 Blagojević, Ljiljana, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 261.

103 *Ibid*, str. 261.

104 *Ibid*, str. 220–222.

svakog od budućih 200.000 stanovnika Novog Beograda biti izgrađeno 25 kvadratnih metara zelene površine.¹⁰⁵ Tek s vremenom na vreme, pokretana je inicijativa da leva obala Save postane „sedište novih muzeja, sa svečanom pristupnom alejom“.¹⁰⁶ Međutim, ni jedan od predloženih muzeja nije bio u funkciji sećanja na logor koji se tamo nalazio. U pitanju su bile isključivo institucije posvećene izgradnji „novog duha i karaktera“ (poput Muzeja revolucije) u kojima bi bile promovisane iste one vrednosti na kojima je kasnih četrdesetih bio zasnovan rad omladinskih brigada na Sajmištu.

*Maketa budućeg izgleda Novog Beograda:
na Sajmištu je predviđena zelena površina,
uz mogućnost izgradnje objekata od „kulturnog značaja“*

105 Marković, Jovan, *Novi Beograd, 1948–1968*. Beograd, Opština Novi Beograd, str. 31.

106 Blagojević, Ljiljana, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, op. cit., str. 224.

Osim što je postojala tendencija da se ignoriše ratna sudbina Starog sajmišta, zaboravu je bila prepuštena i njegova predratna istorija. U zvaničnoj literaturi o Novom Beogradu, njegova izgradnja gotovo nikada nije predstavljena kao nastavak nastojanja predratne generacije beogradskih preduzetnika da se grad proširi na levu obalu Save. Niti je izgradnja Beogradskog sajma 1937. prepoznata kao preteča najnovijeg projekta urbanog razvoja prestonice. Na protiv, u socijalističkoj Jugoslaviji, progres i modernizacija, vrednosti koje je nekada oličavalo Beogradsko sajmište, smatrane su za isključivu odliku posleratnog društva. Dakle, 1948, a ne 1937. godina, označena je za „nultu godinu“ u razvoju Novog Beograda. Kako navodi Ljiljana Blagojević, izgradnja socijalističkog društva, i Novi Beograd kao njegovo oteľotvorenje, „polazi od *tabula rasa* situacije, koja sledi iz shvatanja socijalizma kao postistorijskog, taćnije supraistorijskog projekta formiranja nove, progresivne savremenosti, nasuprot ‘dekadentnoj i ‘reakcionarnoj’ prošlosti“.¹⁰⁷ Shodno ovakvom stavu, u zvanićnim hronikama izgradnje Novog Beograda, koje su objavljivane tokom šezdesetih i sedamdesetih, predratne inicijative su isticane kao promašaj „buržoaskog društva“ kojem su nedostajale vizija, stručnost i upornost, neophodne da se pripitomi moćvarni teren severno od Beograda. U knjizi *Novi Beograd – Novi Grad* koju je povodom petnaeste godišnjice svog postojanja objavila Direkcija za izgradnju Novog Beograda, priznaje se da je „Beograd u periodu između dva rata u svome naglom ali stihijskom razvoju ispoljio izvesne tendencije i ka terenima na levoj obali Save“, ali se istiće da je izgradnja Novog Beograda na kraju svedena na to da je „na najblićem mogućem mestu, pored mosta, izraćeno sajmište“ dok je „na samoj obali Save niklo divlje i bedno stambeno naselje“.¹⁰⁸ Tek posle „uspešno ostvarene narodnooslobodilaćke revolucije“, stvoreni su uslovi za „planski

107 *Ibid*, str. 262.

108 Đorćević, Aleksandar, „Planiranje i izgradnja Novog Beograda“, u *Novi Beograd – Novi grad*, Beograd, Direkcija za izgradnju Novog Beograda, 1961, str. 10. Slićan tretman Sajmišta nalazimo i u Radojković, Ljubica „Omladinske radne brigade na izgradnji Novog Beograda, 1947–1950 godine“, *op. cit.*, str. 414.

razvitak“ i ispravljanje grešaka iz prošlosti. U knjizi *Novi Beograd, 1948–1968*, koju je na dvadesetu godišnjicu od početka izgradnje objavila Skupština grada Beograda, Sajmište je najpre okarakterisano kao delo gramzivih i korumpiranih beogradskih preduzetnika i špekulanata, da bi kasnije bilo potpuno „izbrisano“ iz predstave o istoriji novog grada. Prema autoru, Jovanu Markoviću, kada su omladinske brigade stigle na levu obalu Save 1948, dočekala ih je samo divljina i „bedno naselje“:

„U toj ravnici, belasale su se vodene površine, oko kojih su se širile zelene površine močvarne vegetacije. U gustišu trske i ševara bilo je puno zmija i žaba, riba i pijavica. Nad močvarama su kružila jata ptica dizali su se i spuštali rojevi krvožednih komaraca i drugih insekata. Vetar je razvejavao pesak i stvarao dinski reljef. Samo nešto kuća i retke kolibe u močvari i oko zemunskog aerodroma, kao i bedno naselje Starog sajmišta sa zloglasnim logorom okupatora ukazivali su na prisustvo čoveka u tom prirodnom, negostoljubivom ambijentu. Put, kuće i aerodrom, bili su prvi vesnici osvajanja močvare“.¹⁰⁹

U opisu leve obale Save, kojim dominira kontrast između novog i starog, između savremenog urbanog ambijenta izgrađenog „po meri čoveka“ i negostoljubive i brutalne močvarne divljine oličene u prisustvu krvožednih komaraca, zmija i pijavica, kao i ostatka logora, očigledno nije bilo mesta za prepoznavanje predratne istorije nekadašnjeg Beogradskog sajmišta, i kompleksa zgrada koji je pre rata smatran za najveće dostignuće jugoslovenske arhitekture.

Prekid radne akcije i dolazak umetnika na Sajmište

Entuzijazam s kojim su gradski zvaničnici i omladinske brigade pristupili izgradnji Novog Beograda u proleće 1948. nije dugo potrajao. Petogodišnji plan koji je Jugoslavija usvojila 1947.

109 Marković, Jovan, *Novi Beograd, 1948–1968*, op. cit., str. 24.

u velikoj meri se oslanjao na zajmove i trgovinske sporazume sa zemljama istočne Evrope, pre svega SSSR-om. Razilaženje Tita i Staljina 1948. i ekonomske sankcije koje su zemlje sovjetskog bloka tada uvele Jugoslaviji dovele su do toga da većina ovih sporazuma bude poništena. Uglavnom prepuštena sama sebi i manje velikodušnim zajmovima sa zapada, Jugoslavija je ušla u period ekonomske nestabilnosti.¹¹⁰ Većina projekata koji nisu bili od suštinske važnosti – uključujući i izgradnju Novog Beograda – bili su obustavljeni, dok su resursi preusmereni u infrastrukturne projekte i poboljšanje odbrambenih sposobnosti zemlje, zbog bojazni od sovjetske invazije. Građevinski radovi su obustavljeni 1950. i Omladinske brigade su napustile Sajmište. Više od pola decenije posle toga, „izgrađeni betonski kosturi zgrada SIV-a i Hotela su [...] skoro avetinski, štrčali nad peskom pored Dunava.“¹¹¹

Nakon odlaska brigada, zgrade na Sajmištu iskorišćene su u praktične svrhe. Dok je Direkcija za izgradnju Novog Beograda nastavila s radom u svojim kancelarijama u nekadašnjem Spasićevom paviljonu, Mađarski paviljon i manje zgrade podignute posle rata adaptirane su u stanove i dodeljene siromašnim porodicama kao socijalni smeštaj. Kula i nekadašnji Italijanski, Čehoslovački i Turski paviljon dati su 1952. na korišćenje Udruženju likovnih umetnika Srbije (ULUS). Unutrašnjost ovih zgrada pretvorena je u skromne ateljee koji su dodeljeni mladim umetnicima, od kojih su ih mnogi koristili i kao svoja prebivališta. Čitava generacija umetnika, ne samo slikara i vajara kao što su Mića Popović, Olga Jevrić, Boris Anastasijević, Mario Maskareli, Vera Božićković i drugi, već i pisaca i književnih kritičara, među kojima se ističu Pavle Ugrinov i Borislav Mihajlović – Mihiz, otpočela je svoje karijere – a u mnogim slučajevima i svoj odrasli život – na mestu na kojem se za vreme okupacije nalazio logor. U istom periodu, određeni broj romskih porodica takođe se naselio na Sajmištu, u nezakonitim udžericama koje su ispu-

110 Lilly, Carol, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, op. cit., str. 172.

111 Marković, Jovan, *Novi Beograd, 1948–1968*, op. cit., str. 24.

nile prostor između postojećih zgrada. Ubrzo je Sajmište zaraslo u rastinje, koje je i danas u izobilju, što je navelo Miću Popovića da lokaciju umetničke kolonije okarakterise kao „skroviti zeleništ između dva mosta“.¹¹²

Dolazak umetnika na Sajmište tokom pedesetih godina danas se često posmatra kroz prizmu nostalgije kao „dobrodošla transformacija prostora“, koja je dala „pozitivnu vrednost“ mestu čija je nedavna istorija obeležena smrću i uništenjem.¹¹³ Ima onih koji smatraju da je umetnička kolonija predstavljala „lek za živu ranu Beograda“ – prostor njegovog najvećeg koncentracionog logora.¹¹⁴ Sajmište se ponekad naziva i posleratnim „beogradskim Monmartrom“, koga je 1954. proslavila jugoslovenska premijera Beketove drame *Čekajući Godoa*.¹¹⁵ Pošto je, iz političkih razloga, skinuta s repertoara Beogradskog dramskog pozorišta (drama je okarakterisana kao izraz „trulog, buržoaski dekadentnog pesimizma“ neprimerenog jugoslovenskom miljeu) predstava je subverzivno i polu-tajno izvedena jedne olujne večeri u ateljeu umetnika Miće Popovića, na prvom spratu nekadašnjeg Italijanskog paviljona.¹¹⁶ O „ciganskoj boemiji Sajmišta“ pedesetih godina u svojoj autobiografiji piše i Borislav Mihajlović gde opisuje svakodnevno druženje umetnika i „pijanih lađara, probisveta, Cigana, prostitutki i ljudskog taloga što ga je grad izbacivao na obalu reke i još nepostojećeg Novog Beograda“.¹¹⁷

112 Gligorijević, Milo, *Odgovor Miće Popovića*, Beograd, Nezavisno izdanje, 1983, str. 77. Videti i i opis Sajmišta pedesetih u Nicolas Bouvier, *The Way of the World*, London, Eland, 1992.

113 „Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju prostora i zgrada logora Sajmište u Beogradu – 1989“, Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Grada Beograda, dosije SK204, str. 5–6., videti i Velmar-Janković, Svetlana, „Prekretnica“ u *Beogradsko Staro Sajmište* 3+1, *op. cit.*, str. 17.

114 Lukić, Milan, „Povratak embrionu“, *Beogradsko Staro Sajmište* 3+1, str. 41.

115 Gligorijević, Milo, *Odgovor Miće Popovića*, *op. cit.*, str. 76–77. Janakova-Grujić, Mare, „Staro Beogradsko Sajmište“, *Beogradsko Staro Sajmište* 3+1, *op. cit.*, str. 50.

116 Mihajlović, Borislav, *Autobiografija – o drugima*, Beograd, Evro-gunti, 2008, str. 304–305.

117 *Ibid.*

Na širenje danas sve rasprostranjenijeg, romantizovanog pogleda na umetničku koloniju i njen značaj uticao je, sasvim sigurno, protok vremena i čežnja kod nekih svedoka tog perioda za boemskim životom iz mladosti. Iako zahvalni za prostor koji su im dodelile gradske vlasti i Udruženje likovnih umetnika, većina umetnika je, u to vreme, Sajmište ipak videla kao „usamljeno i napušteno mesto“ kome je bilo veoma teško udahnuti „dušu“. ¹¹⁸ Štaviše, Sajmište se od samog početka smatralo za privremeno rešenje (Pavle Ugrinov ga je opisao kao „kakav-takav kutak za rad“), i zato je većina umetnika koji su tamo imali svoje ateljee nastojala da se prvom prilikom preseli na pogodniju lokaciju. Čak i Borislav Mihajlović priznaje da se u „oronulu kulu i poluraspadnute paviljone predratnog Beogradskog sajmišta“ u kojoj su stanovnici delili zajedničko kupatilo i WC „čučavac“, doseljavala samo „početnička boemska sirotinja“ koja nije imala gde. ¹¹⁹ Svest da žive na prostoru nekadašnjeg logora svakako je uticala na želju da se Sajmište napusti. Slikarka Vera Božičković-Popović, koja je živela u umetničkoj koloniji sa svojim suprugom Mićom Popovićem kasnije se prisećala kako su mladi umetnici bili „opsednuti mirisom smrti u ambijentima svojih radnih mesta, pričinjavalo im se da čuju vapaje, krike i čudne zvuke“. Kada se, tokom šezdesetih ukazala prilika za odlazak, većina umetnika je napustila Sajmište. ¹²⁰ Nije slučajno da su upravo ti koji su se prvi odselili sa Sajmišta zadržali i najlepše uspomene na ovaj prostor. Oni koji su ostali nastavili su da traže da budu preseljeni u manje „zapuštene i nehigijenske prostorije“, predstavljajući se ne kao glavni nosioci „dobrodošle transformacije prostora“ već kao mučenici „koji su proveli po dvadeset godina u hladnoći i vlazi“ i koji zbog nedostatka minimalnih uslova za rad ne mogu da se „u potpunosti posvete umetnosti“. ¹²¹

Nevolje umetnika, kao i lokalnog stanovništva, otežane su činjenicom da su, dugoročno, bivši paviljoni bili predviđeni za ruše-

118 Ugrinov, Pavle, *Tople pedesete*, Beograd, Nolit, 1990, str. 13.

119 Mihajlović, Borislav, *Autobiografija – o drugima, op. cit.*, str. 304.

120 „Umetnici ostaju na Sajmištu?“, *Novi Beograd*, br. 131, 15. jun 1970, str. 5.

121 *Ibid*, „Brže slava nego atelje“, *Novi Beograd*, br. 148, 16. april 1971, str. 13.

nje. To je značilo da u zgrade nisu ulagana nikakva sredstva i da su one postepeno propadale. „Iz godine u godinu“, prisećao se kasnije Pavle Ugrinov, stanje kolonije bivalo je „sve bednije i bednije“. ¹²²

U vreme postojanja umetničke kolonije, obala Save kod Sajmišta postala je i popularno kupalište koje su tokom letnjih meseci posećivali stanovnici jugoslovenske prestonice. Nikola Buvije, francuski putopisac koji je 1953. boravio u Beogradu i tom prilikom odsedao u jednom od ateljea na Sajmištu, navodi da su mu pri prvom jutarnjem kupanju društvo pravile „krave zalutale u obližnje džbunje, devojčica s maramom koja je čuvala guske i skitnica prekrivena novinama koja je spavala u rupi u pesku“. ¹²³ Međutim, u toku toplih letnjih dana, na kupalište bi se kasnije sjatilo na hiljade kupaca, za koje su izgrađene betonske svlačionice i tuševi. Na travnatom terenu nadomak Sajmišta niklo je i fudbalsko igralište, koji su koristila dva lokalna kluba, „Novi Beograd“ i manje poznati tim „Zanatlije“ u kome su uglavnom igrali lokalni momci.

Savsko kupalište na obodu Starog sajmišta, 1963.

122 Ugrinov, Pavle, *Staro Sajmište*, op. cit., str. 7.

123 Nicolas Bouvier, *The Way of the World*, op. cit., str. 18.

Izgradnja Novog Beograda obnovljena je 1956. godine. Zgrade započete 1948 – sedište Saveznog izvršnog veća i Hotel Jugoslavija – završene su do svečanog otvaranja Prvog samita nesvrstanih zemalja koji je održan u Beogradu 1961. godine. Neposredno posle toga počeli su radovi na stambenim zgradama, u skladu s idejnim rešenjem centra Novog Beograda koji je usvojen 1960. godine.¹²⁴ Omladinske brigade se, međutim, nikada nisu vratile na Sajmište. Još krajem četrdesetih postalo je jasno da se gradnja visokih betonskih zgrada na peskovitom terenu ipak ne može poveriti nekvalifikovanoj radnoj snazi. U drugoj fazi izgradnje Novog Beograda zaposleni su isključivo kvalifikovani zidari, za koje nije bila potrebna radnička kolonija poput one u kojoj su nekada obitavale omladinske brigade.¹²⁵

Još jedna značajna promena na Sajmištu tokom šezdesetih bio je nestanak romske populacije. U jesen 1960. godine gradske vlasti su naručile rušenje romskih udžerica, čiji su stanovnici preseljeni u naselje Ledine, nedaleko od Surčina.¹²⁶ Odluka o preseljenju Roma nije bila prvenstveno motivisana željom da se poboljša životni standard socijalno najugroženijih stanovnika Sajmišta, već je predstavljala deo šire kampanje ulepšavanja grada pred Prvi samit nesvrstanih. Potencijalno kompromitujući prizori – koji bi kod stranih državnika i novinara mogli da stvore utisak da u socijalističkoj Jugoslaviji ima siromaštva – morali su biti uklonjeni, pogotovu sa Sajmišta koje je bilo vidljivo s Kalemegdana i, što je još važnije, s novoizgrađenog Brankovog mosta koji je spajao Novi Beograd s centrom grada. Pavle Ugrinov navodi takođe da su u to vreme prvi i poslednji put ofarbane fasade zgrada na Sajmištu, da je uklonjen otpad i pročišćene staze, sve kao deo velike operacije „šminkanja“ Beograda.¹²⁷ Zatim su objekti na Sajmištu još jednom prepušteni zubu vremena, u iščekivanju rušenja.

124 Između 1961. i 1965, na Novom Beogradu izgrađeno je oko 10.000 stanova. Marković, Jovan, *Novi Beograd, 1948–1968, op. cit.*, str. 62.

125 Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: Osporeni modernizam, op. cit.*, str. 265.

126 Cvetan Slepčev, *Purpurna reka: Ispovest dečaka sa Save*, Beograd, Narodna knjiga, 2003, str. 37.

127 Pavle Ugrinov, *Vesele pedesete, op. cit.*, str. 390.

Prvi koraci ka memorijalizaciji Sajmišta: Od obeležavanja grobnica do prve spomen ploče

Odsustvo sećanja na tragičnu istoriju Sajmišta, koje je obeležilo period neposredno posle Drugog svetskog rata nije bilo uzrokovano isključivo lokalnim kontekstom i činjenicom da je prostoru na kome se nalazio logor namenjena nova uloga u razvoju glavnog grada. Sve do šezdesetih godina, ni na drugim mestima u Jugoslaviji na kojima su se tokom Drugog svetskog rata nalazili nacistički ili ustaški koncentracioni logori nisu se gradila spomen obeležja. Na primer, Logor Banjica, mada je odmah posle oslobođenja proglašen za simbol stradanja partijskih aktivista i članova pokreta otpora u Srbiji, nastavio je da funkcioniše kao zatvor sve do 1948, kada je zgrada u kojoj se nalazio predata na korišćenje Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Narednih petnaestak godina nikome nije padalo na pamet da u toj zgradi napravi muzej. Isto važi i za Jasenovac, gde su ostaci najvećeg logora u Jugoslaviji, baš kao i na Sajmištu, iskorišćeni kao sekundarne sirovine i „ugrađeni“ u objekte u okolnim naseljima, da bi potom ostali napušteni, sve do šezdesetih godina kada je uređeno memorijalno područje i otkriven reprezentativni spomenik.¹²⁸

Za ovakav odnos posleratnog jugoslovenskog društva prema logorima postoji nekoliko razloga. Neposredno posle rata, komemorativne aktivnosti u zemlji bile su uglavnom usmerene na otkrivanje i adekvatno obeležavanje grobova palih boraca. Savez boraca narodnooslobodilačkog rata, koji je od osnivanja

128 Videti Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941–1945: Logor smrti i radni logor*. Jasenovac, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.

1947. bio „glavni kreator, agitator i čuvar zvaničnog sećanja na rat“, usmerio je svoju pažnju na one koji su „svojom rešenošću, svojom neustrašivošću i ljubavlju za slobodu dali živote“ u borbi protiv „inostranih osvajača i domaćih izdajnika“.¹²⁹ „U našim planinama i dolinama“ navodi se u saopštenju s prvog kongresa Saveza boraca, „na poprištima borbi gdje se rešavala sudbina naših naroda, nalaze se njihovi često neobilježeni grobovi“.¹³⁰ Dakle, kao prioritet je označena potreba da se „grobovi boraca, rasuti po šumama, poljima, i planinama pronađu i obeleže, makar i skromno, i da se bar provizorno ograde i zaštite od skrnavljenja i propadanja.“¹³¹ Borci su se posebno zalagali da se „posmrtni ostaci poginulih boraca prikupe i sahrane na spomen groblja, u zajedničke grobnice ili spomen kosturnice“ koje bi bile pretvorene u mesta sećanja i gde bi njihov „junački podvig“ postao „moćno sredstvo vaspitanja“. Primat koji je davan palim borcima postao je još izraženiji posle sukoba između Tita i Staljina, kada je počela da se potencira nova vizija narodno-oslobodilačke borbe kao autohtonog jugoslovenskog projekta lišenog veće uloge Crvene armije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza. U tom kontekstu, „obesmrćivanje“ narodnih heroja i palih boraca kroz proslave i obeležavanja „značajnih događaja i ličnosti iz NOB-a, formiranja ratnih jedinica, oslobođenja pojedinih mesta, i dr.“ dobile su na značaju, dok su logori, kao mesta stradanja zapostavljeni.¹³² Kako primećuje istoričarka Hajke Karge (Heike Karge) na primeru Jasenovca, koncentracioni logori nisu bili „funktionalni“ u preovlađujućem diskursu javnog sećanja, s obzirom da se nisu uklapali u „veliki narativ o

129 Bergholz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima. Spomenici i grobovi NOR-a, 1947–1965“, u Kemberović, Husnija, *60 godina of završetka Drugog svjetskog rata – kako se sećati 1945. godine*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2006, str. 78. Jović, Stojan, *Četrdeset godina SUB-NOR-a Srbije*, Beograd, Četvrti jul, 1989, str. 119. Savez boraca NOR-a je 1961. preimenovan u Savez udruženja boraca NOR-a, od kada se koristi skraćena SUBNOR.

130 Jović, Stojan, *Četrdeset godina SUBNOR-a Srbije*, op. cit., str. 119.

131 *Ibid*, str. 146.

132 *Ibid*, str. 140.

veličanstvenom otporu ili podjednako veličanstvenoj partizanskoj borbi.¹³³

Takođe, onima koji su posle rata kreirali sećanje na herojski otpor jugoslovenskih naroda, bilo je jasno da u logore nisu zatvarani samo simpatizeri NOB-a, već i civili, među kojima je bilo mnogo onih koji nisu bili preterano naklonjeni komunističkom pokretu, zatim pripadnici četničkog pokreta, predstavnici „buržoazije“, i obični kriminalci. Osim toga, postojala je svest da je i među zarobljenim partizanima ili skojevcima u logorima bilo „nepatriotskog“ držanja, da je bilo onih koji su poklekli pod udarcima pendreka i drugim načinima mučenja i izdali drugove. Prema tome, nisu svi u logorima smatrani za podjednako vredne pažnje i poštovanja.

Iz ovoga, međutim, ne treba izvoditi zaključak da su oni koji su stradali u logorima bili potpuno izbrisani iz sećanja. Postojao je jedan vid istorije nacističkih kazamata koji nije bio „problematičan“ iz perspektive onih koji su u zemlji bili zaduženi za kreiranje sećanja na Drugi svetski rat. U pitanju su bili oni koji su u logorima izgubili život. Patriotski status *stradalih* logoraša nije se mogao dovesti u pitanje a njihov životni put, „držanje u logoru“ i uzrok smrti mogli su se, po potrebi i bez mnogo poteškoća, reinterpretirati u skladu s dominantnom „herojskom“ kulturom sećanja.

Sajmište predstavlja dobar primer takvog pristupa uspomeni na žrtve koncentracionih logora. U posleratnom periodu, većinu komemorativnih aktivnosti vezanih za događaje iz perioda NOB-a organizovali su *lokalni* organi, pre svega ogranci Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata. Svako mesto, opština ili grad u zemlji imali su sopstveni memorijalni kalendar i značajne datume kada je odavana počast lokalnim narodnim herojima i kada su organizovane posete istorijski značajnim mestima. Dru-
gim rečima, svaki deo zemlje imao je sopstvenu „revolucionarnu

133 Karge, Heike, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, *European Review of History* 16 (1), 2009, str. 55.

prošlost“ vrednu prisećanja. Tokom 1949, beogradske vlasti su na levoj obali Save osnovale deseti gradski rejon, koji je 1952. preimenovan u opštinu Novi Beograd. S obzirom na to da je tokom Drugog svetskog rata veći deo desetog rejona još uvek bio nenastanjen i da se sastojao od peščanih močvara i malobrojnih zaselaka ili naselja, bilo je malo upotrebljive „revolucionarne prošlosti“ o kojoj se moglo govoriti. Izuzev, naravno, logora Sajmište.

U leto 1951, kada je, povodom desete godišnjice od početka antifašističke borbe u Srbiji, pokrenut prvi talas značajnih komemorativnih aktivnosti u Beogradu, udruženje boraca desetog beogradskog rejona, u potrazi za svojom revolucionarnom prošlošću, okrenulo se Sajmištu. Te godine, žrtve su dobile prvi spomenik, ali ne na mestu na kojem se nalazio logor, već nekoliko kilometara dalje, u naselju Bežanija; tamo je, u decembru 1944, Državna komisija za ratne zločine otkrila nekoliko masovnih grobnica gde su tokom 1943. sahranjivane žrtve sa Sajmišta. Spomenik, kojem je dat naziv „Partizansko groblje“, nosio je sledeći natpis:

U vreme od 1941. do oslobođenja Beograda fašistički okupator je na ovom mestu, posle zverskog mučenja u logoru na Sajmištu streljao preko 8000 najboljih sinova i kćeri naše zemlje, koji su dali svoje živote kao doprinos herojskoj borbi naroda Jugoslavije za slobodu i nezavisnost naše otadžbine.

7. jula 1951. Beograd

Savez boraca NO rata
X rejona grada Beograda

Ovaj natpis karakterističan je iz više razloga. Prvo, iako su žrtve prihvatnog logora koje su sahranjene na Bežaniji većinom bili civili i taoci iz NDH, a ne partizani, u natpisu se koristi terminologija koja je obično bila rezervisana za narodne heroje, pale borce i one koji su poginuli u borbi, dakle za „najbolje sinove i kćeri“, koji su dali svoje živote za slobodu. Drugo, mada je među ekshumiranim leševima bilo malo onih s prostrelnim

ranama – većina je stradala od batina, bolesti ili iznemoglosti – za žrtve se na spomeniku naglašava da su „streljane“, što takođe aludira na njihovu herojsku smrt. Uostalom i sam naziv spomenika – „Partizansko groblje“ – žrtve Sajmišta vezuje za narodnooslobodilačku borbu. Konačno, zanimljivo je i to da je, iako je na mestu gde je postavljen spomenik, šest godina ranije iskopano ukupno 3.600 tela, na ploči je naveden broj od 8.000 žrtava. Uzrok ove greške nije poznat, ali je ona u skladu s tada preovlađujućem tendencijom da se preuveličava broj žrtava, pogotovu „palih heroja“.

Slična šema bila je uočljiva i u Jajincima, gde je, istog dana kada je otkriven spomenik na Bežaniji, održan centralni komemorativni događaj u Beogradu. Odmah posle oslobođenja, stratište u Jajincima, gde su streljani logoraši s Banjice postalo je simbol heroizma i stradanja žrtava ovog logora.¹³⁴ Baš kao u slučaju Sajmišta, jedini aspekt istorije banjičkog logora vredan sećanja bila je herojska smrt žrtava. Iako su Jevreji sa Sajmišta ugušeni u dušegupki u proleće 1942. – njih oko 6.300 žena, dece i starih – takođe bili sahranjeni u Jajincima, njihova sudbina nije bila obeležena ili na bilo koji način spomenuta. Spomenik koji je tog dana otkriven, reljef umetnika Stevana Bodnarova, prikazao je samo odrasle figure – žrtve logora na Banjici – koje prkosno stoje pred streljačkim vodom očekujući herojsku smrt. Spoj herojskog otpora i stradanja bio je jedini aspekt zbivanja u logoru koji je u to vreme obeležavan.

Tokom 1957. podignut je i drugi spomenik žrtvama Sajmišta, na groblju u Zemunu, gde je 1944. otkrivena masovna grobnica s još 6.500 žrtava prihvatnog logora. Spomenik u Zemunu, za razliku od onog na Bežaniji, nosi jednostavniju poruku: posvećen je „žrtvama fašističkog terora“, bez bilo kakvih specifičnih odrednica o patriotizmu žrtava ili okolnostima u kojima su stradali. Nije isključeno da su, vođeni navodima u nekim od publikacija Državne komisije za utvrđivanje zločina

134 Samo nekoliko dana posle oslobođenja Beograda 20. oktobra 1944, u Jajincima su vence položili generali Vladimir Ivanović Ždanov i Peko Dapčević.

okupatora, inicijatori ovog spomenika – članovi Saveza boraca opštine Zemun – pogrešno pretpostavili da su na ovom mestu sahranjeni Jevreji sa Sajmišta, te je zato izostala ideološka poruka slična onoj na natpisu u Bežaniji. U svakom slučaju, ovaj spomenik je odražavao isti dominantni trend udaljavanja sećanja od same lokacije logora. Glavna mesta kolektivnog pamćenja bila su grobovi žrtava – bilo „partizana“ ili „žrtava fašizma“ – ali ne i sami logori.

U vreme kada su se, 1957. godine, obavljale završne pripreme za uređenje spomenika na Jevrejskom groblju u Zemunu, pokrenuta je prva inicijativa da se dostojno obeleži i treća lokacija za koju je Anketna komisija za ispitivanje zločina počinjenih na Sajmištu pretpostavljala (u ovom slučaju pogrešno) da sadrži tela žrtava ovog logora. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba (koja je u to vreme postojala u okviru Gradskog odbora Saveza boraca) obišla je grobnicu kod Trostrukog Surduka između Bežanije i Surčina gde je u martu 1945. pronađeno 240 leševa. Tom prilikom je i utvrđeno da je mesto „potpuno zapušteno“ i da su u grobnici „lisice iskopale jamu i kroz nju izbacuju delove kostura nesrećnih žrtava“.¹³⁵ Iako je uređenje ove grobnice označeno kao prioritet, Trostruki Surduk čekao je na prvi spomenik još sedam godina. Tek pošto je početkom šezdesetih u blizini izgrađeno naselje Ledine – ono isto u koje su tada doseljeni Romi sa Sajmišta – Udruženje boraca NOR-a Opštine Novi Beograd postavilo je spomen ploču. Ono što je posebno zanimljivo u vezi s ovim spomen obeležjem jeste to da su na ploči uklesani znatno drugačiji podaci o žrtvama od onih navedenih u zapisniku s ekshumacije iz marta 1945. Ekshumacijom je utvrđeno da je na ovom mestu streljano 240 odraslih muškaraca dok je na spomen ploči isписan sledeći tekst:

Na ovom mestu, februara 1942. godine, okupator je streljao 350 rodoljuba Jevreja. Među streljanima

135 „Izveštaj o stanju groblja, masovnih raka i pojedinačnih grobova streljanih pripadnika NOB-a, 4. april, 1957“, IAB, Fond Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a Beograda, Inv. br. k.95, str. 2.

je najviše žena i dece, koji su pali kao žrtve fašističkog zločina.

Udruženje boračkih organizacija NOR-a Opštine Novi Beograd, 20. oktobar 1964.

Izvor ovih podataka nije poznat, ali to svakako nije bio ni prvi ni poslednji put da se licitira brojem, poreklom i sudbinom žrtava Drugog svetskog rata i da se iznose proizvoljni podaci bez bilo kakvog nastojanja da se istorijsko sećanje zasniva na dokumentovanim činjenicama i materijalnim dokazima. I u izveštaju Komisije za obilazak grobova streljanih rodoljuba iz 1957. godine su navedeni većinom pogrešni podaci, mada se za njih tvrdi da su „provereni“: tvrdi se da su kod Trostrukog Surduka sahranjeni „starc, žene i deca pohvatanih Jevreja za nekakvu odmazdu u oktobru 1941. godine“ i da „ukupan broj“ sahranjenih na ovom mestu iznosi čak „oko 450“.¹³⁶ Ako se uzmu u obzir ove i druge proizvoljne procene koje su bile u opticaju u to vreme, nije isključeno da je broj od 350 žrtava uklesan na spomen ploči usvojen kao iznos koji se nalazi između 240 i 450, a da je podatak o „ženama i deci“ i premeštanje datuma streljanja s „oktobra 1941.“ na „februar 1942.“ proizišao iz pretpostavke da mora da postoji veza između streljanja u Ledinama i obližnjeg logora Sajmište, gde su tek od decembra 1941. bile zatočene Jevrejke i njihova deca. Jedina stvar u koju ne treba uopšte sumnjati jeste da su materijalni dokazi izvedeni iz ekshumacije 1945. ignorisani, a podaci urezani u spomen ploču bazirani na pukom nagađanju. Uostalom, za pokrovitelje spomenika ovakvi detalji bili su od sekundarnog značaja. Svrha spomenika bila je da se novoosnovanoj Mesnoj zajednici Ledine podari „revolucionarna prošlost“ i kreira mesto sećanja na kome će njeni žitelji obeležavati značajne datume i sećati se stradanja „rodoljuba“ u vreme narodnooslobodilačkog rata.¹³⁷

136 *Ibid.* Ovaj broj spominje se i u jednom izveštaju Opštinskog odbora SB-NOR-a Zemuna iz 1954. godine. (videti u JIM K24, f-2, d- 13).

137 Greška na spomen ploči nije do danas ispravljena. Videti Byford, Jovan, „Propuštena prilika“, *Peščanik*, <http://www.pescanik.net/content/view/2476/130/>.

*Prva spomen
obeležja žrtvama
Sajmišta:
Bežanija (1951),*

*Zemunsko groblje
(1957),*

*naselje Ledine
(1964)*

Osnivanje Sekcije bivših političkih zatvorenika, deportiraca i interniraca i počeci sećanja na logor na Sajmištu

Odnos šire javnosti i zvaničnih institucija prema koncentracionim logorima počeo je da se menja tokom ranih šezdesetih, pošto je u okviru udruženja boraca formirana Sekcija bivših političkih zatvorenika, deportiraca i interniraca. Od tada, gotovo sve inicijative za obeležavanje logora u Srbiji potekle su od članova ove asocijacije. Odluka o osnivanju prvog zvaničnog udruženja logoraša u Jugoslaviji doneta je na Trećem kongresu Saveza boraca koji je održan u Ljubljani u aprilu 1955. U zvaničnom saopštenju s kongresa navedeno je da ova odluka odražava potrebu „da se pojača aktivnost ove kategorije boraca – na oživljavanju njihovih borbenih tradicija, prikupljanju istorijske građe, obeležavanju značajnih mesta i grobova, povezivanju sa srodnim organizacijama u inostranstvu i vođenje brige o njihovim socijalno ekonomskim problemima“.¹³⁸ Slična formulacija iznesena je tri godine kasnije u odluci Centralnog odbora Saveza boraca NR Srbije kojom je Sekcija bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca formirana na nivou Srbije.

Glavni razlog za formiranje Sekcije bivših zatočenika bio je pre svega praktične prirode. U Jugoslaviji je 1959. godine stupio je na snagu novi Zakon o penzijskom osiguranju koji je obezbeđivao određene beneficije veteranima narodnooslobodilačkog rata. Ove beneficije, pre svega priznavanje staža u dvostrukom trajanju, odnosile su se samo na period učešća u oružanoj borbi ili revolucionarnom pokretu pre rata, ali ne i za vreme provedeno u zarobljeništvu. Među članovima SBNOR-a koji su bar deo okupacije proveli u logorima, ovo se učinilo kao nepravda pa su sredinom pedesetih, u vreme dok je zakon još bio u razradi, pokrenuli inicijativu da boravak u logoru bude prepoznat kao deo narodnooslobodilačke borbe i oružanog ustanka. Osnivanje

138 III kongres SUBNOR-a Jugoslavije, Beograd, „Crvena zvezda“, 1955, str. 59–61.

Sekcije, i formiranje nove „kategorije boraca“ u okviru SBNOR-a bio je rezultat uspešnog „lobiranja“ bivših logoraša. Prvenstveni zadatak Sekcije bio je, dakle, „rešavanje beneficiranog staža ljudima koji su bili na liniji NOP-a i u najtežim uslovima“.¹³⁹

Sekcija u čijem nazivu je jasno izraženo da okuplja pre svega *političke* zatočenike, nije bila preterano inkluzivno udruženje. Sastojala se skoro isključivo od boraca narodnooslobodilačkog rata – tj. od zarobljenih partizana i aktivista Komunističke partije koji su u određenom trenutku tokom rata bili deportovani u koncentracione logore i koji su u vreme osnivanja Sekcije već bili članovi Udruženja boraca na osnovu vremena provedenog u borbi pre hapšenja ili u nekim slučajevima nakon bekstva. I pored strogih kriterijuma za članstvo, osnivanje ovog udruženja nije naišlo na opšte odobravanje, budući da je dobar deo članstva SBNOR-a bivše zatočenike video kao borce „drugog reda“. Kao i u drugim delovima istočne Evrope, oni koji su preživeli koncentracione logore često su posmatrani s dozom sumnje i podozreanja, kao da je njihovo hapšenje bilo znak nedostatka hrabrosti a opstanak u logoru možda rezultat saradnje s okupatorima, čak i izdaje drugova.¹⁴⁰ Stoga je bilo mnogo onih koji su insistirali da Savez boraca ostane *borачka* organizacija, i da bi u njegove redove trebalo i ubuduće primati isključivo na osnovu staža na ratištu, a ne u zarobljeništvu. Smatrali su da logoraši treba da se udružuju preko mnogo manje prestižnog Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, i da ne zaslužuju beneficije rezervisane za preživele ratnike.

Svesni da se njihov patriotski kredibilitet dovodi u pitanje, Sekcija bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca najveći deo svoje delatnosti usmerila je na predstavljanje logora kao mesta otpora, gde se „stotine hiljada Jugoslovena borilo na svoj način u posebnim uslovima“, kroz „politički rad“, „bekstva“ i „zajednički otpor protiv logorskog režima i raznih

139 Jović, Stojan, *40 godina SUBNOR-a Srbije, 1948–1988*, op. cit., str. 222.

140 Karge, Heike, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, op. cit., str. 55.

provokatora“.¹⁴¹ „Oživljavanje borbenih tradicija“ interniraca i „prikupljanje istorijske građe“ o mestima njihovog stradanja predstavljao je, prema tome, način da se zatočeništvo predstavi kao „sastavni su deo narodnooslobodilačke borbe i narodnooslobodilačkog pokreta“, i time se za preživjele izdejstvuje mesto u kulturi sećanja koja je privilegovala borbu, a ne stradanje.¹⁴²

U Srbiji, polazna tačka republičkog ogranka Sekcije bila je činjenica da o logorima koji su se nalazili na teritoriji te republike nedostaje bilo kakva literatura. Na Osnivačkoj konferenciji, Sajmište je istaknuto kao posebno drastičan primer. Iako se radi o logoru koji je „po broju ljudi koji su kroz njega prošli u toku dve i po godine njegovog postojanja bio najveći logor na području Srbije“, navodi se u referatu s konferencije, „sem Saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora broj 87 i knjige *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* [koju je 1952. objavio Savez jevrejskih opština Jugoslavije] nismo našli nikakvih drugih članaka ni pisanih radova. Takođe, ničim nisu obeležene zgrade i mesta gde je bio ovaj veliki logor.“¹⁴³ Ovaj zaključak nije bio u potpunosti tačan, pošto su još 1954. godine objavljeni memoari jednog od preživelih logoraša, Vlastimira Popovića a više tekstova posvećenih Sajmištu objavljeno je i u *Politici* i *Borbi* posle oslobođenja, pogotovu u vreme ekshumacija masovnih grobnica i suđenja ratnim zločincima.¹⁴⁴ Pa ipak, s obzirom da je do tog vremena štampano na hiljade bibliografskih jedinica o NOB-u i radničkom pokretu, primedba o nedostatku literature o Sajmištu bila je na mestu. Članovi Sekcije ukazali su i na nepostojanje spomen obeležja na mestima gde su se nalazili drugi logori u Srbiji, poput Banjice, Šapca, Smederevske Palanke i drugih. Logor „Crveni

141 „Referat podnet na I republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, održanoj u Beogradu 28. juna 1959. godine“, IAB, Fond GO SBNOR-a Beograda, Inv. br. k. 65, str. 2.

142 *Ibid.*

143 *Ibid.*, str. 4.

144 Popović, Vlastimir, *Niš, Sajmište, Trepča*, Beograd, Prosveta, 1954.

krst“ u Nišu bio je zapravo jedini u republici koji je u to vreme bio obeležen, doduše „jednom neprikladnom spomen pločom“, i „malom piramidom gde se svake godine na dan 12. februara polažu venci i održavaju prigodne svečanosti.“ Ovaj izuzetak se može objasniti činjenicom da je 12. februara 1942. grupa zatočenika organizovala proboj iz niškog logora. Ovaj događaj kasnije je uvršten u istoriju narodnooslobodilačkog pokreta u Nišu kao primer oružane borbe i otpora okupatoru, tako da je „mala piramida“ obeležavala pre svega heroizam zarobljenih partizana i komunista, ali ne i stradanje zatočenika u samom logoru.

Nedostatak literature o logorima naveo je članove Sekcije da kao prioritet postave „prikupljanje i evidentiranje svog materijala koji se nalazi kod pojedinaca, a odnosi se na život i borbu u zatvorima i logorima“. Zadatak prikupljanja građe na sebe su preuzele „grupe formirane prema logorima, odnosno zatvorima“.¹⁴⁵ Pošto prikupi potreban materijal, svaka grupa je trebalo da „predloži Savezu boraca mesta koja treba obeležiti, kao i način na koji oni smatraju da treba da se obeleže ova mesta“. Takođe je navedeno da bi neku of logorskih zgrada u Beogradu trebalo „pretvoriti u specifičan muzej, u kome bi omladina mogla da vidi kako su mučeni i ubijani naši borci i rodoljubi“.¹⁴⁶ Ovo je bila prva zvanična inicijativa vezana za obeležavanje logora u Srbiji, i prvi predlog za otvaranje muzeja posvećenog stradanju u njima.

Preživeli sa Sajmišta formirali su sopstvenu grupu 1960. godine sa sedištem u Beogradu. Godinu dana kasnije, grupa je brojala 198 članova, što nije mali broj ako se uzmu u obzir striktni kriterijuma za članstvo, tj. činjenica da su primani samo oni koji su „u zatvore i logore dopali neposredno se boreći ili izvršavajući zadatke NOP-a“, i za koje se moglo dokazati da su

145 „Zaključci Osnivačke konferencije Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za Narodnu Republiku Srbiju. Beograd 28. juna 1959. godine“, IAB, Fond GO SBNOR-a Beograda, Inv. br. k. 65.

146 „Referat podnet na I republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, održanoj u Beogradu 28. juna 1959. godine“, *op. cit.*, str. 12.

u zarobljeništvu pokazali „dobro držanje“.¹⁴⁷ Takođe, pošto je grupa delovala u okviru Republičkog Saveza boraca, njena aktivnost bila je ograničena na preživele logoraše s teritorije republike Srbije. Ovo je značajno ako se uzme u obzir da je najveći broj logoraša interniranih na Sajmištu tokom 1942. i 1943. bio s teritorije Hrvatske. Među članovima Grupe, naravno, nije bilo ni Jevreja, niti se bilo gde u zapisnicima sa sastanaka uopšte spominje da bi Jevrejsku zajednicu na bilo koji način trebalo uključiti u prikupljanje materijala o logoru.

Narednih godina, sećanje na logor Sajmištu kreirao je uski kružok posvećenih pojedinaca, među kojima su najistaknutiji bili Boško Novaković, Mihajlo Berberijan, Radomir Gerić, Rajko Tomović, Siniša Katanić, Josip Šener, Olga Veličković – Nikolić i Anđelko Angeloski. Zanimljivo je da su se predvodnici udruženja bivših logoraša Sajmišta dobro poznavali još iz vremena zatočeništva. Gerić, Katanić, Tomović i Angeloski radili su u logorskoj ambulanti. Mihajlo Berberijan bio je zaposlen u logorskoj kartoteci, gde je radio i Dmitrašinović koji je kasnije premešten u magacin, gde je upoznao Novakovića.¹⁴⁸ Šener je radio u krojačnici pošto ga je tamo, preko veze, postavio Novaković, koji je poznavao Olgu Veličković – Nikolić preko partijskih veza.¹⁴⁹ Svi oni su na Sajmište dovedeni kao simpatizeri partizanskog pokreta i komunističke partije, tako da su preko SBNOR-a nastavili da održavaju kontakt i posle rata, da bi šezdesetih godina postali okosnica Grupe za Sajmište i na sebe preuzeli zadatak da izdejsvuju da se ovaj logor adekvatno obeleži.¹⁵⁰ Međutim, u tom zalaganju nisu uvek imali očekivanu podršku drugih preživelih logoraša. U jednom izveštaju Gradske konferencije Sekcije

147 Videti Milić, Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992, str. 316.

148 Tešić, Ljubomir, „Titov fotos među logorašima“, *Ekspres politika*, 19. februar 1980, str. 20.

149 Tešić, Ljubomir, „Nemac sa zvezdom petokrakom“, *Ekspres politika*, 3 mart 1980, str. 21, Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 420.

150 „Sastanak grupe Sajmište, 16. I 1961, Dnevni red“, IAB, Fond GO SBNOR-a Beograda, Inv. br. k. 65.

bivših zatvorenika, interniraca i deportiraca Beograda iz 1960. godine, navodi se da je većina članova pre svega zainteresovana za „način rešavanja socijalnih pitanja“ i „ostvarenja prava“ iz oblasti penzionog osiguranja, a da je „manji interes“ pokazan za prikupljanje materijala i dokumentacije o logorima i njihovo trajno obeležavanje.¹⁵¹

U prvih nekoliko godina postojanja, jedna od glavnih aktivnosti Sekcije bilo je beleženje sećanja preživelih. U saradnji s Istorijskim arhivom Beograda počelo je prikupljanje svedočenja koja su zabeležena stenografski, zatim transkribovana i deponovana u Arhivu.¹⁵² Ubrzo su objavljeni i prvi memoari. Već 1963. Udruženje Saveza boraca NOR opštine Zemun je objavilo knjigu *Iskre u tami* Boška Novakovića i Radivoja Dmitrašinovića.¹⁵³ Godinu dana kasnije, sećanja Olge Veličković-Nikolić i Milana Spasojevića štampana su u knjizi *Grad borbe i slobode: Beograd 1941–1944*, posvećenoj dvadesetoj godišnjici od oslobođenja Beograda.¹⁵⁴ Boško Novaković je 1965. objavio feljton o Sajmištu u listu *Novi Beograd*, a sećanja preživelih štampana su narednih godina i u zborniku *Otpor u žicama*.¹⁵⁵ Naredne decenije, Radivoje Dmitrašinović je objavio još dve knjige sećanja, *Savest u žicama* i *Ponovo među živima*.¹⁵⁶

151 „Izveštaj Gradske konferencije Sekcije bivših zatvorenika, interniraca i deportiraca Beograda, 21. IX 1960“, IAB, Fond GO SBNOR-a Beograda, Inv. br. k. 65, str. 3.

152 Prikupljanje svedočenja preživelih s Banjice počelo je još 1952. godine, kao zajednički projekat Istorijskog arhiva Beograda i SBNOR-a. Videti Byford, Jovan, „Then we heard the sound of the gas van“, *op. cit.*

153 Novaković, Boško, and Dmitrašinović, Radivoje, *Iskre u tami*, Zemun, Udruženje Saveza boraca NOR opštine Zemun, 1963.

154 Veličković – Nikolić, Olga, „Prkos – jedino oružje“ i Spasojević, Milan, *Kuća smrti na Sajmištu*, u Dimitrijević, Radovan (ur.), *Grad borbe i slobode, Beograd 1941–1944*, Beograd, Kultura, 1964, str. 176–184 i 205–224.

155 Novaković, Boško, „Feljton: Crni dani u logoru Sajmište“, *Novi Beograd*, br. 34–37, Januar-Februar 1965, *Otpor u žicama, Knjiga Druga*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969, str. 7–72.

156 Dmitrašinović, Radivoje, *Savest u žicama*, Beograd: Sekcija pisaca boraca ratnih invalida, 1973, i *Ponovo među živima*, Beograd: Sekcija pisaca boraca ratnih invalida, 1974.

U to vreme, štampana je i prva hronika logora Sajmište, iz pera Lazara Ivanovića i Mladena Vukomanovića. Knjigu *Dani smrti na Sajmištu* štampali su 1969, u Novom Sadu, Savez udruženja boraca ovog grada i Novinsko preduzeće „Dnevnik“, u okviru zbirke „Hronike iz narodnooslobodilačke borbe“. Urednik ove edicije bio je Miodrag Milić, bivši zatočenik Banjice i Mauthauzena, i jedan od najistaknutijih članova Gradskog odbora Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca u Beogradu. Prema tome, Ivanovićovo i Vukomanovićovo delo nesumnjivo je nastalo kao rezultat nastojanja bivših zatočenika Sajmišta da se što pre objavi autoritativna hronika ovog do tada zapostavljenog logora.

Knjiga *Dani smrti na Sajmištu* ponudila je, po prvi put, detaljan pregled događanja u ovom logoru između 1941. i 1944, uglavnom na osnovu sećanja logoraša koje je tokom prethodne decenije sakupio Istorijski arhiv Beograda, kao i na osnovu objavljene memoarske građe i arhivskih dokumenata. S obzirom da je izdavač ove knjige bio Savez boraca, ne iznenađuje da je istorija Sajmišta postavljena pre svega u kontekst narodnooslobodilačke borbe. Kao glavna meta „okupacione politike“ i „terora“ koji je u Srbiji sproveden uz pomoć logora, navode se „pripadnici i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta“ i „živa sila koja se sve masovnije angažovala protiv [okupatora]“.¹⁵⁷ Sajmište je označeno kao „sabirno-prolazni logor“ u kome se, tokom okupacije „vrši masovno uništavanje zatvorenika ili se zatvorenici odatle odvođe na prinudni rad“.¹⁵⁸ Međutim, za razliku od Saopštenja državne komisije iz 1946, gde o *Judenlageru* gotovo da nije bilo ni reči, tridesetak strana knjige posvećeno je stradanju Jevreja. Autori su se služili pre svega relevantnim delovima knjige Zdenka Levntala *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, ali i manjim brojem dokumenata koji je pribavljen iz Jad Vašema u Izraelu. Međutim, način na koji je u Ivanovićevom i Vukomanovićevom

157 Ivanović, Lazar i Vukomanović, Mladen, *Dani smrti na Sajmištu: Logor na Sajmištu 1941–1944 godine*. Novi Sad, SBNOR SR Srbije, 1969, str. 119.

158 *Ibid*, str. 6.

delu predstavljen *Judenlager* zaslužuje kritički osvrt, pošto je u ovoj knjizi primetna nedorečenost koja će obeležiti sećanje na Sajmište u narednim decenijama. Naime, tek na samom kraju knjige, u jednoj jedinoj rečenici se stradanje Jevreja u gasnom kamionu pripisuje „nemačkoj politici uništavanja Jevreja“ i time na bilo koji način izdvaja od drugih primera stradanja u logoru. Inače, u *Danima smrti na Sajmištu*, Jevreji su predstavljeni pre svega kao *prve* žrtve Sajmišta, i kao kategorija logoraša čija se sudbina nije suštinski razlikovala od one koju su doživeli drugi logoraši – svi su, kako se navodi u uvodu, pali kao žrtve „masovnog uništavanja“.¹⁵⁹ Identičnu matricu nalazimo i u drugim tekstovima o Sajmištu objavljenim šezdesetih godina. Feljton Boška Novakovića u listu *Novi Beograd* iz 1965. počinje tvrdnjom da [su] „Nemci su logor Sajmište namenili za uništavanje komunisti i njihovih simpatizera“, da bi potom gušenje ugljen monoksidom (odnosno „gušenje u plinu“) koje je na Sajmištu korišćeno isključivo za ubijanje Jevreja, autor svrstao među metode koje je okupator imao na raspolaganju i za „uništavanje komunisti i njihovih simpatizera“.¹⁶⁰ Razlika između masovnog i sistematskog ubijanja srbijanskih Jevreja, i sudbine zatočenika *Anhaltelagera* time je potpuno izbrisana. Kao što ćemo videti u narednim poglavljima, ova vrsta „uravnilovke“ vremenom je postajala sve uvreženija, a Sajmište se sve češće isticalo kao „mučilište naroda Jugoslavije“ i mesto zajedničkog stradanja heroja i patriota svih naroda i narodnosti.

Još jedna zanimljivost u vezi s knjigom *Dani smrti na Sajmištu* je to što Ivanović i Vukomanović broj Jevreja koji su ubijeni u ovom logoru procenjuju na čak 11.000. Uzrok ove greške je to što su autori žrtve logora Topovske šupe, iz koga se Jevreji muškarci odvođeni na streljanje u jesen 1941, jednostavno „pripisali“ Sajmištu. Naime, Topovske šupe bile su dugo

159 Izvodi iz Ivanovićeve i Vukomanovićeve knjige objavljeni su tokom decembra 1968. godine kao feljton u *Politici Ekspres* pod naslovom „Sajmište – Mučilište Jugoslovena“.

160 Novaković, Boško, „Feljton: Crni dani u logoru Sajmište“ *Novi Beograd*, br. 34, januar 1965, str. 9.

posle rata, bukvalno, zaboravljeni logor, u smislu da njegovo postojanje često nije ni pominjano u raznim registrima logora, zatvora i drugih mesta stradanja u Srbiji. Razlog za ovo prećutkivanje bio je pre svega to što je ovaj logor postojao vrlo kratko, svega četiri meseca, a koliko je poznato samo je jedan zatočenik preživeo.¹⁶¹ Osim toga, u njemu nisu bili zatočeni borci i zarobljeni partizani, na koje je, kao što smo videli, bilo usredsređeno sećanje posle rata. Kod Ivanovića i Vukomanovića, Topovske šupe spominju se u prolazu i to (pogrešno) kao logor iz kojeg je veći deo interniranih Jevreja premešten na Sajmište i tamo ubijen. Iz toga je, dakle, proizašla tvrdnja da je 11.000 beogradskih i banatskih Jevreja ugušeno u *Judenlageru*.¹⁶² Iako u većini izvora štampanih nakon objavljivanja ove knjige nailazimo na tačan podatak o 6–7.000 žrtava, sama činjenica da se i kod Ivanovića i Vukomanovića spominje drugačiji bilans dovela je do toga da se u navodima o broju Jevreja stradalih na Sajmištu i dan danas ponekad dodaje kvalifikacija da je „po nekima“ broj žrtava još veći.¹⁶³

Od „spomen obale“ do prvog spomenika

Tokom šezdesetih godina, članovi Sekcije radili su i na tome da Sajmište dobije svoj prvi spomenik. Najpre su se obratili Direkciji za izgradnju Novog Beograda, čija se centrala nalazila u nekadašnjem Spasićevom paviljonu. Već u septembru 1960, zahtevali su da ova institucija podigne makar privremeno obe-

161 U pitanju je Jevrejin Ivan Singer. Videti Singer, Ivan, *Blagoslov moga oca: moje spasenje*, Vršac: Gradska biblioteka, 2006.

162 Podatak da je na Sajmište iz Topovskih šupa dovedeno „2–3000 muškaraca“ naveden je i u izveštaju o zločinima protiv Jevreja u Vojvodini, koji je 1945. objavila Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Moguće je da je ovo izvor na koji su se oslonili Ivanović i Vukomanović. Videti *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja*, Novi Sad, Prometej, str. 310.

163 Isti broj žrtava navodi i Stevan Pavlović u knjizi *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, New York, Columbia University Press, 2008, str. 70.

ležje.¹⁶⁴ Naglasak na „privremenoj“ prirodi predloženog spomenika bio je rezultat saznanja da su zgrade na Sajmištu predviđene za rušenje. Iz tog razloga preživeli logoraši su (preko SBNOR-a) uputili molbu „Filmskim novostima“ da izvrši „potrebna dokumentarna snimanja kako bi se izgled ovog logora sačuvao“ barem na filmskom zapisu.¹⁶⁵ Diskusija o privremenom spomeniku intenzivirana je 1961, tokom meseci koji su prethodili datumu obeležavanja dvadesete godišnjice od početka partizanskog ustanka. Međutim, nastojanje da se 7. jula 1961. podigne spomenik na Sajmištu nije urodio plodom. Te godine, prioritet je dat spomeniku žrtvama logora Banjica, gde je otkrivena spomen ploča. Za slično obeležje na Sajmištu nije bilo sredstava.

Tokom godina koje su usledile, bivši zatočnici Sajmišta organizovali su nekoliko sastanaka s predstavnicima opštinskih i gradskih vlasti, s ciljem da se reši pitanje spomenika.¹⁶⁶ U članku objavljenom u listu *4. jul* u februaru 1963, Boško Novaković je skrenuo pažnju šire javnosti na činjenicu „da se može desiti da izgradnjom Novog Beograda na prostoru gde je nekada bio logor nestane svaki trag okupatorskih zločina“. Predložio je da se na tom mestu podigne „nacionalni muzej s parkom, i tako sačuvava kao istorijski spomenik“.¹⁶⁷ Novakovićeva upornost donekle je urodila plodom: u junu 1965, u okviru Saveta za urbanizam Skupštine grada Beograda formiran je „koordinacioni odbor“ koji je preuzeo pitanje spomen obeležja na Sajmištu.

Važno je napomenuti da se nastojanje bivših logoraša Sajmišta da se logor dostojno obeleži podudarilo s izmenama u planovima vezanim za uređenje priobalnog dela Novog Beograda. Autori Regulacionog plana za područje opštine Novi Beograd koji je usvojen 1962. godine zaključili su da zeleni pojas na levoj obali Save „nepotpuno spaja dva dela Beograda“ i da nedostaje

164 „Izveštaj Gradske konferencije Sekcije bivših zatvorenika, interniraca i deportiraca Beograda, 21. IX 1960“, *op. cit.*, str. 4.

165 *Ibid.*

166 Novaković, Boško, „Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište“, *Godišnjak grada Beograda XLII*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1995, str. 157–163.

167 „Uređenje nekadašnjeg ‘Sajmišta’“, *4. jul*, 26. februar 1963, str. 18.

„osećaj jedinstvenog grada...naročito zimi i noću“. Ovaj nedostatak trebalo je otkloniti „podizanjem zgrada uz reku“, čime bi se postiglo „prisnije spajanje šumadijskog i sremskog dela Beograda“. Nove zgrade dopirale bi do same obale, dok bi Sava nastavila da „preseca, ali više spaja nego razdvaja gradski pejzaž.“¹⁶⁸ Namera je bila da se priobalje transformiše „od zapuštene periferije“ u „centralni gradski motiv“, na kome će se nalaziti „javni objekti od gradskog značaja“ namenjeni, pre svega, kulturi i umetnosti.¹⁶⁹ Međutim, iako je leva obala Save zamišljena kao „sedište novih muzeja, sa svečanom pristupnom alejom“, niko (osim, naravno, preživelih logoraša) nije ni pomišljano da bi se jedan od očuvanih paviljona predratnog Sajmišta mogao restaurirati i pretvoriti u muzej posvećen logoru.¹⁷⁰ Umesto toga, 1966. godine predloženo je, a potom i usvojeno rešenje za koje se smatralo da je „usaglašeno sa zaključcima Saveta za urbanizam grada o razradi Regulacionog plana ovog priobalnog dela Novog Beograda“. Odlučeno je da se 302 metra obale između Brankovog i Starog savskog mosta, duž bivšeg logora proglase za „spomen obalu – šetalište od gradskog značaja“.¹⁷¹ „Kej šetalište...sa elementima spomen obeležja“ zamišljeno je kao podsetnik na „tragične i herojske dane borbe progresivnog čovečanstva protiv fašizma koja je i na ovom terenu ostavila svoje tragove“.¹⁷²

Nema sumnje da je ideja o „spomen obali“ nastala kao kompromisno rešenje koje je ispunilo zahteve preživelih, na način koji nije vezivao ruke lokalnim vlastima u pogledu budućeg razvoja te lokacije. Uostalom, bilo je moguće posaditi drveće, podići muzej ili izgraditi put, a da ne bude ugrožen status „spomen obale“. Tako su preživeli logoraši dobili obeležje, dok su gradski arhitekti i dalje sasvim bezbedno mogli da posmatraju paviljone

168 Marković, Jovan. *Novi Beograd, 1948–1968, op. cit.*, str. 64.

169 *Opšti međunarodni anonimni konkurs za izbor arhitektonskog projekta za zgradu opere u Beogradu*, Beograd, Direkcija za izgradnju zgrade opere Narodnog pozorišta, 1970, str. 3.

170 Ljiljana Blagojević, *Osporeni modernizam, op. cit.*, str. 224.

171 Novaković, Boško, „Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište“, *op. cit.*, str. 160.

172 *Opšti međunarodni anonimni konkurs za izbor arhitektonskog projekta za zgradu opere u Beogradu, op. cit.*, str. 4.

na Sajmištu – zajedno s drugim objektima „koji nisu u skladu s predviđenim namenama po Generalnom urbanističkom planu“ – kao „veliku smetnju planskom uređenju obala“, i kao zgrade koje treba isprazniti, srušiti i zameniti javnim objektima.¹⁷³ Takođe, iako su preživeli logoraši nastojali da „spomen obalu“ dostojno obeleže adekvatnim natpisima ili prigodnim spomenikom, za ovako nešto nije bilo razumevanja kod gradskih vlasti. Čekalo se „rešenje dela savske obale-keja“ za koje je Direkcija za izgradnju Novog Beograda tek trebalo da raspiše konkurs.¹⁷⁴

U roku od nekoliko godina, međutim, ideja o „spomen obali“ potpuno je zaboravljena. Godine 1968, gradske vlasti su odlučile da obeleže 100. godišnjicu Narodnog pozorišta u Beogradu izgradnjom opere koja bi predstavljala ogranak najstarijeg pozorišta u zemlji.¹⁷⁵ Lokacija izabrana za ovu reprezentativnu građevinu bio je Blok 17, Staro sajmište. U konkursu za nacrt opera, Blok 17 je opisan kao „najvredniji deo budućeg Beograda kao metropolitenskog područja s dva miliona stanovnika“.¹⁷⁶

Beogradska opera je bila zamišljena kao kolosalna zgrada s muzičkom dvoranom sa 1.400 sedišta, nizom manjih dvorana za koncerte i pozorišne predstave, muzičkim i baletskim školama, kulturnim centrom, bioskopom, galerijom, malim hotelom, restoranom, parking prostorom za 600 vozila i parkom, sve to na 24 hektara zemljišta. Kompleks je trebalo da se prostire do same obale, pri čemu bi potpuno progutao „spomen obalu“. U uslovima međunarodnog konkursa za projekat nove zgrade, koji je objavljen 1970, usput se pominje činjenica da se na predloženoj lokaciji nekada nalazio nacistički koncentracioni logor, ali „spo-

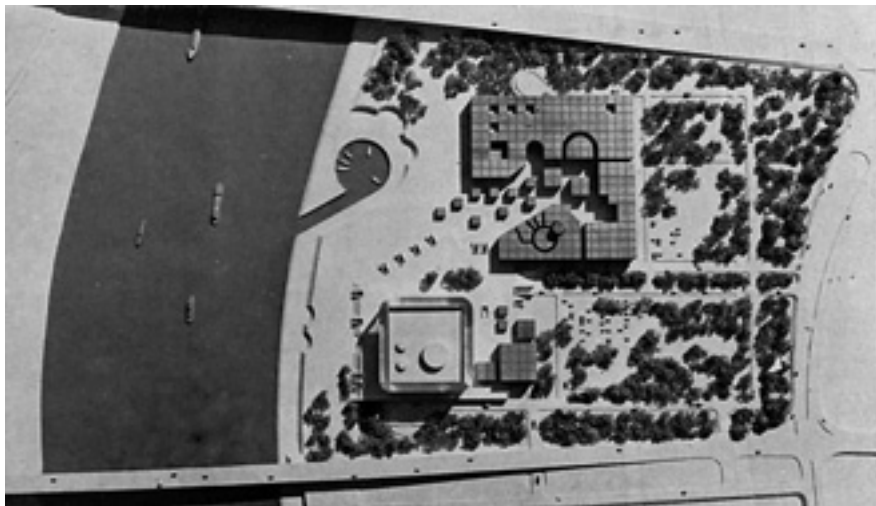
173 „Savetovanje o uređenju rečnih obala, 21. XII 1967“, navedeno prema Stojanović, Bratislav, „Obale“, *Urbanizam Beograda* IV, br. 16, 1972, str. 3.

174 Sekulić, Jovan. „Obeležavanje istorijskih mesta iz NOB-a u Beogradu“. *Urbanizam Beograda* I, br. 3, 1970, str. 18–19

175 Postojala su još dva pokušaja da se pronade odgovarajuća lokacija za gradsku operu posle Drugog svetskog rata, međutim oba su se odnosila na lokacije u starom delu Beograda, videti Šercer, Nikola, „Međunarodni konkurs za idejno arhitektonsko rešenje zgrade opere u Beogradu“, *Urbanizam Beograda*, br. 16, 1972, str. 6–17.

176 *Opšti međunarodni anonimni konkurs za izbor arhitektonskog projekta za zgradu opere u Beogradu, op. cit.*, str. 3–5.

men obala“ nije nijednom pomenuta. Pored toga, nije naveden zahtev da tragična istorija tog mesta bude označena ili obeležena na bilo kakav način u projektu opere. Sajmište je jednostavno opisano kao zapušteni deo velikog grada čije će „čišćenje“ i „rušenje“ omogućiti da Novi Beograd dobije novo, moderno obeležje na svom „najvrednijem“ delu.¹⁷⁷ Prema tome, prostor nekadašnjeg logora ponovo je postao samo funkcionalan prostor, čiju budućnost određuje potreba za urbanim razvojem Beograda.

Beogradska opera, rad danskih arhitekata Dala i Lindhardsena

Na konkursu za projekat opere pobedile su danske arhitekate Hans Dal (Hans Dall) i Torben Lindhardsen (Torben Lindhardsen). Međutim, izgradnja nikada nije ni započeta. Iako je opera bila na vrhu liste za investiciona ulaganja na Novom Beogradu između 1971. i 1975, i mada je sredstva za njenu izgradnju trebalo da obezbedi, pored opštine, i vlada Republike Srbije, projekat se pokazao previše skup.¹⁷⁸ Naime, već u leto 1970.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ „Društveno ekonomski razvoj Opštine Novi Beograd od 1971 do 1975“, *Novi Beograd*, 15. septembar 1970, str. 7.

godine, čak pre nego što je konkurs za operu formalno raspisan – Opština Novi Beograd navela je „dislociranje“ stanovnika i privrednih objekata sa Starog sajmišta kao jedan od najvećih izazova u narednom periodu i razlog za „brigu“.¹⁷⁹

Posle neuspeha projekta izgradnje opere, rušenje Sajmišta, planirano za 1973. godinu, odloženo je na neodređeno vreme. Ubrzo potom, Sajmište dobija svoj prvi, mada veoma skroman spomenik: mala spomen ploča otkrivena je 20. oktobra 1974, na tridesetu godišnjicu oslobođenja Beograda. Postoje indicije da je postavljanje ove ploče planirano još 1971, u čast trideset godina od početka ustanka u Srbiji, ali da je otkazano, upravo zbog planiranog rušenja.¹⁸⁰ Spomen ploča iz 1974. godine, veličine približno 90 x 90 cm, postavljena je na zid jedne od zgrada pored mesta na kojem se nekada nalazio ulaz u kompleks Sajmišta. Pokroviteljska institucija nije bila naznačena na spomeniku, tako da njegovo poreklo, baš kao i tačna lokacija, ostaje nepoznato. Međutim, nema sumnje da je ploča dizajnirana, napravljena i postavljena naprečac, verovatno od strane neke lokalne društveno političke organizacije koja je želela da u javnosti pokaže kako daje svoj doprinos obeležavanju godišnjice oslobođenja grada. Najupečatljiviji aspekt ovog spomenika je natpis koji reprodukujemo onako kako je on bio uklesan, na belom mermeru:

*„Na prostoru starog
sajmišta nemač
ki gestapo osno
vao je 1941. godine
logor „Sajmište“ u kome
je uz pomoć domaćih izdaj
nika, svirepo mučeno i
ubijeno preko četrdeset
hiljada ljudi iz razn
ih krajeva naše zemlje.
20.10.1974.*

179 „Politička jesen u znaku plana“, *Novi Beograd*, br. 134, 24. avgust 1970, str. 1.

180 „Sadašnjost i revolucija“, *Novi Beograd*, br. 147, 12. april 1971, str. 4.

Ne samo da je ploča postavljena na skrovitom mestu, na neuglednom neofarbanom zidu negde na Sajmištu, već je i tekst bio uklesan protivno osnovnim pravilima gramatike i pravopisa. Zanimljivo je da je ploča bila ukrašena malim bronzanim obeležjem u obliku cveta, čije prazno središte ocrtava siluetu zvezde petokrake. Ovaj ukras, rad vajara Milorada Tepavca, izabrala je 1969. godine Skupština grada Beograda za zvanični logotip na svim spomenicima posvećenim Drugom svetskom ratu u Beogradu.¹⁸¹ Njegovo prisustvo na spomen ploči na Sajmištu sugeriše da je onaj koji ju je postavio ipak u nekom trenutku zatražio (i dobio) odobrenje od Gradske skupštine.

Prva spomen ploča na Sajmištu, otkrivena 20. oktobra 1974.

181 Sekulić, Jovan, „Obeležavanje istorijskih mesta iz NOB-a u Beogradu“, *op. cit.*, str. 18–19.

Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da bivši zatočenici Sajmišta *nisu* bili uključeni u podizanje ovog spomenika. Nakon skoro deceniju i po neprestanih zalaganja, oni su bili potpuno isključeni iz prve uspešne inicijative da se postavi spomenik žrtvama logora u kome su bili zatočeni. Jedan od razloga svakako je bio to što je do tog vremena Grupa za Sajmište praktično prestala s redovnim aktivnostima. Rok za podnošenje zahteva za beneficirani staž, koji su predstavnici Sekcije overavali u ime SUBNOR-a, istekao je već krajem šezdesetih, tako da je posle toga udruženje bivših logoraša izgubilo na značaju mada je formalno još uvek postojalo. Preživeli logoraši bili su, sasvim razumljivo, ogorčeni i razočarani što ih niko nije konsultovao u vezi sa spomen pločom, naročito imajući u vidu da su smatrali da spomenik nimalo ne odgovara, pre svega zbog nečitkih slova i načina na koji je prelomljen tekst. Osim preživelih logoraša, i jevrejska zajednica je bila isključena iz ovog projekta. Spisak mesta stradanja Jevreja u Jugoslaviji i evidencija spomenika, koju je kasnih sedamdesetih sastavio Savez jevrejskih opština Jugoslavije uopšte ne spominje postojanje obeležja na Sajmištu. Ovaj logor navodi se samo kao mesto na kome tek predstoji „akcija“ podizanja spomenika, i to „van jevrejske zajednice“.¹⁸² Ovo sugerise da niko u okviru Saveza jevrejskih opština nije ni bio obavešten o postojanju ove neugledne spomen ploče.

Što se tiče uloge Saveza jevrejskih opština u obeležavanju Sajmišta, ali i drugih mesta Holokausta u Jugoslaviji, važno je spomenuti da u vreme socijalizma jevrejska zajednica nije mogla, sve ni da je htela, da samoinicijativno preduzme bilo kakve korake na obeležavanju konkretnih mesta jevrejskog stradanja. Savez jevrejskih opština mogao je inicirati komemorativne događaje vezane za Holokaust samo kod spomenika smeštenih između zidina jevrejskih grobalja ili u objektima koji su pripadali Savezu jevrejskih opština. U stvari, jedini veliki godišnji događaj koji je organizovala isključivo jevrejska zajednica, bez neposrednog

182 Savez jevrejskih opština Jugoslavije, „Evidencija mesta stradanja Jevreja, žrtava fašističkog terora“, Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja.

učešća društveno-političkih organizacija poput Saveza boraca ili Socijalističkog saveza, bio je Jom Hašoa (ili „godišnjica ustanka u Varšavskom getu“, kako je označavana pre 1959). U glavnom gradu, ove komemorativne aktivnosti obično su se održavale na Jevrejskom groblju u Beogradu, ispred spomenika žrtvama Holokausta (koji je projektovao Bogdan Bogdanović) podignutog 1952. Sve druge ceremonije – u Ledinama, Jajincima, i druge – koordinirane su ili održavane pod pokroviteljstvom Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata i Socijalističkog saveza radnog naroda Beograda. Jevrejska zajednica održavala je dobre odnose s obe organizacije, ali učešće u komemorativnim ceremonijama u potpunosti je zavisilo od dobre volje zvaničnih organa i od njihove procene o tome da li su određeni događaj ili mesto relevantni za tragičnu istoriju jevrejske zajednice. Štaviše, vidljivost jevrejskih žrtava bila je uvek strogo kontrolisana. U kontekstu istorije narodnooslobodilačke borbe i otpora jugoslovenskih naroda koji su u tim prilikama obeležavani, pojedinačne etničke grupe, uključujući Jevreje, nisu mogli biti izdvojeni. Ovo je bio slučaj čak i u Ledinama gde je na spomen ploči bilo jasno istaknuto da se radi o jevrejskim žrtvama i gde je Savez jevrejskih opština finansijski pomagao održavanje ceremonija. U pozivu za učešće na komemoracijama, koje je lokalni odbor SUBNOR-a svake godine slao Savezu jevrejskih opština uvek je bilo jasno naznačeno da poruka na vencu mora biti etnički neutralna: „natpis na traci treba da glasi: žrtvama fašističkog terora“. Isto tako, obilazak spomenika organizovan je 7. jula, dakle u znak sećanja na ustanak protiv okupatora, a kombinovan je s polaganjem venaca kod spomenika lokalnim narodnim herojima. Prema tome, Ledine, kao i većina drugih mesta stradanja, smeštane su u širu priču o narodnooslobodilačkoj borbi, a ne o Holokaustu.¹⁸³

Očigledno je dakle da do kraja sedamdesetih Sajmište nije posmatrano kao mesto koje je suštinski povezano sa stradanjem

183 Videti, na primer, poziv Savezu jevrejskih opština iz 1977, 1980 i 1982, i kopiju jednog od govora s ceremonije iz 1982 (autor nepoznat) u JIM, SE1101/75.

Jevreja. Uostalom, natpis na spomen ploči iz 1974. jasno ukazuje da je Sajmište bilo pre svega simbol *jugoslovenskog* stradanja. Kao što ćemo videti u narednom poglavlju, ova tendencija se nastavila i tokom osamdesetih, s tim da je marginalizacija dimenzije Holokausta vremenom dovela do toga da mnogi zvaničnici SUBNOR-a i SSRN-a nisu čak ni bili svesni da je Sajmište ikada bilo mesto jevrejskog stradanja.

Stazama „novog revolucionarnog angažovanja“: Sajmište kao antifašistički spomenik (1984–1990)

Sedmog jula 1984, u okviru obeležavanja 43. godišnjice od početka partizanskog ustanka u Srbiji, gradonačelnik Beograda Bogdan Bogdanović otkrio je na Starom sajmištu novi spomenik žrtvama logora.¹⁸⁴ Spomenik, koji su finansirale Mesna zajednica Sajmište i Mesni odbor Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, sastojao se od crne mermerne ploče s jednostavnim natpisom. Nova spomen ploča bila je na više načina nalik na staru, koja je u međuvremenu uklonjena.¹⁸⁵ Bila je slične veličine (iako izrađena od različitog materijala i s drugačijim slovним oblicima) i nosila je identičan natpis. Čak je bila ukrašena istim malim bronzanim ukrasom u obliku cveta. No, uprkos očiglednim sličnostima, novi spomenik je imao jednu ključnu osobenost. Za razliku od ploče iz 1974, koja je deset godina stajala na golom zidu od cigle na zabačenom mestu pored ulaza u nekadašnji logor, novi spomenik se nalazio na centralnoj poziciji u okviru kompleksa Sajmišta. Ploča je bila postavljena na namenski izgrađenom pravougaonom betonskom postolju smeštenom na travnatoj površini između kule i nekadašnjeg Turskog paviljona. Postavljena je i staza koja je vodila do ploče, obezbeđujući ceremonijalni pristup novom spomeniku.

184 „U spomen na prkos“, *Ekspres Politika*, 8. jul 1984.

185 Stara spomen ploča je uklonjena 1984, i odneta u jedno od skladišta Opštine Novi Beograd, gde joj se gubi svaki trag. Videti Gradska konferencija SSRN Beograda, „Spomen-obeležje Sajmište“, februar 1988, JIM, KSO–410.

*Novi spomenik na Starom Sajmištu,
otkriven 7. jula 1984.*

Formalna konfiguracija i poboljšana vidljivost i pristupačnost spomenika na Sajmištu odražavali su želju zvaničnih organa da se lokacija nekadašnjeg logora pretvori u mesto masovnog okupljanja na kojem će se organizovati godišnje komemoracije većih razmera. Naime, nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, sve dublju ekonomsku krizu, učestale zahteve za ustavnim promenama, kao i postepeno preispitivanje Titovog lika i dela u javnom diskursu, mnogi su u zemlji smatrali za neposrednu opasnost po jedinstvo Jugoslavije i „otvoreni napad na izvorne tekovine revolucije“.¹⁸⁶ Kao odgovor na izazove post-titovskog perioda, društvenopolitičke organizacije poput SUBNOR-a i

¹⁸⁶ „Negovanje revolucionarnih tradicija u funkciji ostvarivanja aktuelnih programskih ciljeva Socijalističkog saveza Beograda s osvrtnom na realizaciju zaključaka iz ove oblasti, usvojenih na predsjedništvu GK SSRN i GO SUBNOR-a 1982, 1983. i 1985. godine, april, 1988.“ JIM K.KSO-20, 410/88, str. 1.

Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija (koji je funkcionisao pri Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije) pokrenule su organizovanu akciju protiv ovakvih „nepoželjnih pojava“. Prema njihovom mišljenju Jugoslovenskom društvu je bilo potrebno „novo revolucionarno angažovanje“ kroz veću posvećenost odavanju počasti narodnooslobodilačkoj borbi i „herojima antifašističke borbe“.

Početkom osamdesetih, Gradski odbor SUBNOR-a i Koordinacioni odbor za negovanje revolucionarnih tradicija u Beogradu usvojili su niz rezolucija kojima se od lokalnih organizacija u gradu zahteva izgradnja i održavanje „materijalnih pokazatelja revolucionarne svesti“, poput „spomenika, spomen obeležja, skulptura, zgrada, značajnih mesta“ iz NOB-a i socijalističke revolucije. Verovalo se da redovni, dobro osmišljeni komemorativni događaji na ključnim lokacijama u gradu mogu pomoći očuvanju duha socijalističke revolucije i eliminisati već pomenute „negativne tendencije“ i „slabosti“.¹⁸⁷ Podsticanje „novog revolucionarnog angažovanja“ bilo je usmereno pre svega na omladinu. U dokumentima iz tog vremena navodi se da „kontrarevolucija“ (i nacionalizam kao njen najopasniji oblik) „računa na mlade i smišljenim manipulacijama i isturanjima, skrivajući sebe, pokušava da ostvari svoje mračne ciljeve“.¹⁸⁸ Takođe, smatralo se da institucije u Beogradu imaju posebnu odgovornost kada je reč o „jačanju i doslednijoj afirmaciji osnovnih idejnih, etičkih i klasno-revolucionarnih vrednosti naše revolucije“, pošto se „u Beogradu obrazuje na višim školama i fakultetima 50% kadrova u Jugoslaviji“, a osim toga tu je „koncentrisana i razvijena izdavačka, filmska, naučna, informativna i ukupna kulturna delatnost“.¹⁸⁹

Postavljanje novog spomenika na Sajmištu nesumnjivo je bilo u vezi s opštim pozivom na „obnovu revolucionarne borbe“ u prestonici Jugoslavije. U zajedničkoj rezoluciji Saveza omladi-

187 *Ibid.*

188 *Ibid.*

189 *Ibid.* Videti i „Susret i savetovanje“, *Četvrti jul*, 10 jul 1984, str. 3.

ne, SSRN i SUBNOR-a u Beogradu iz 1983. navedeno je da „memorijalni karakter Sajmišta“ predstavlja prioritet i „tekuće pitanje“ koje je potrebno rešiti bez daljih odlaganja.¹⁹⁰ Značaj koji je pripisan baš Sajmištu treba tražiti u činjenici da je u to vreme Novi Beograd viđen kao slaba tačka kada je reč o revolucionarnoj svesti. Smatralo se da „novoizgrađena naselja Beograda sa sto do dvesta hiljada stanovnika, a bez prostora za mlade“ mogu postati plodno tlo za razvoj i jačanje kontrarevolucionarnih snaga te da je upravo na Novom Beogradu važno promovisati tekovine narodnooslobodilačke borbe.¹⁹¹

Usmerenje na mlade i njihovo obrazovanje odgovorno je za to što su godišnje komemoracije kod novog spomenika od početka imale eksplicitno edukativni karakter. Pored uobičajene kombinacije govora zvaničnika i polaganja venaca, svake godine organizovan je i svečani marš do već pomenutog „Partizanskog groblja“ u Bežaniji, a ponekad i do spomen ploče u Ledinama. Za „Marš sećanja i opomene“ bio je zadužen Savez omladine Novog Beograda a u njemu su učestvovali pre svega đaci novobeogradskih škola. Tokom 1986, datum ceremonije na Sajmištu pomeren je sa sedmog jula na deveti maj, da bi se komemoracija odigravala u vreme školske godine, što je olakšalo organizovano okupljanje omladine. Štaviše, osim toga što je predstavljao Dan pobede nad fašizmom, 9. maj je od 1986. u Beogradu zvanično obeležavan i kao „Dan logora Sajmište“. Otvoreni prostor oko spomenika iz 1984. postao je mesto gde se održavao „Veliki istorijski čas“ na kojem su učenici saznawali o borbi i stradanju svojih predaka. Devetomajski izleti na Sajmište dopunjavali su postojeći jesenji „Istorijski čas“ koji se, još od šezdesetih godina, održavao svake prve subote u oktobru na stratištu u Jajincima. Godišnja komemoracija na Sajmištu ubrzo je formalno uključena u protokol Gradske skupštine i proglašena

190 „Negovanje revolucionarnih tradicija...“ *op. cit.*, str. 7.

191 O izgradnji spomenika na Sajmištu diskutovalo se i na Devetoj skupštini SUBNOR-a Srbije, održanom 1982. godine. Videti Jović, Stojan, *40 godina SUBNOR-a Srbije, 1948–1988*, *op. cit.*, str. 152.

na za centralnu devetomajsku manifestaciju u glavnom gradu, da bi je 1989. SSRN Srbije uvrstio među manifestacije od značaja za celu republiku.¹⁹²

Ceremonije polaganja venaca na Sajmištu nisu bile ograničene na devetomajske proslave, iako su one smatrane za najznačajnije. Lokalne društvenopolitičke organizacije su tamo obeležavale i druge praznike vezane za narodnooslobodilačku borbu, ali i jubileje vezane za posleratnu istoriju, kao što je proslava četrdesetogodišnjice početka izgradnje Novog Beograda, u aprilu 1988.¹⁹³ U okviru ovog jubileja, značajna sredstva su potrošena na uređenje spomenika na „Partizanskom groblju“ u Bežaniji i u Ledinama, što je Sajmište još više učvrstilo kao deo revolucionarne prošlosti Novog Beograda.¹⁹⁴

Priprema redovnih komemoracija na Starom sajmištu na Dan pobeде nad fašizmom poverena je specijalnom „organizacionom odboru“, koji je delovao pod okriljem Socijalističkog saveza radnog naroda Beograda. Ovim odborom su dominirali predstavnici Sekcije bivših zatočenika Sajmišta, koja je 1985. obnovljena u okviru Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata. Formalno, ovo nije bila ista organizacija bivših zatočenika koja je tokom šezdesetih postojala pod okriljem Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca NR Srbije. Nova organizacija (čiji je zvaničan naziv bio Sekcija logora Sajmište) osnovana je 10. juna 1985. u okviru Gradskog odbora SUBNOR-a Beograda. Tokom prve dve godine Sekcijom je predsedavao bivši zatočenik Rajko Tomović, da bi nakon toga kormilo preuzeo Boško Novaković, još od šezdesetih godina jedan od najaktivnijih pojedinaca među bivšim logorašima.

192 „Sastanak sa Sekcijom logoraša Sajmišta, 14. 5. 1987. u Jevrejskoj opštini u Beogradu“ JIM, Odbor za memorijalnu akciju Jevrejske opštine Beograd, nerazvrstano.

193 „Položeni venci na spomen-obeležja“, *Novi Beograd*, 28 April 1988, str. 17.

194 „Uređena spomen-groblja“, *Novi Beograd*, 3. jun 1988, str. 8.

Novo udruženje, ohrabreno novim spomenikom i redovnim, dobro posećenim ceremonijama na Sajmištu, obnovilo je ideju da se Sajmište pretvori u memorijalni centar. Već na osnivačkoj skupštini, članovi sekcije su usvojili saopštenje u kojem se od Skupštine grada zahteva da Sajmište pretvori u memorijalni prostor i da se „utvrde čvrsti rokovi“ za realizaciju ovog projekta. U septembru 1985. delegacija bivših zatočenika je od gradonačelnika Bogdana Bogdanovića dobila obećanje da će se logor trajno obeležiti.¹⁹⁵ Godinu dana kasnije Sekcija je pokrenula inicijativu za obnavljanje „spomen obale“ zahtevajući, baš kao i dve decenije ranije, da se na obali Save postave adekvatni natpisi i spomen ploče, kao i da se u jednom od paviljona predratnog sajma smesti muzej o logoru. S obzirom da su ove inicijative bivših zatočenika dobijale verbalnu podršku nadležnih organa, u Sekciji je vladao neprikriiveni optimizam. Već 1986. godine, Boško Novaković je pozvao preživle da počnu sa sakupljanjem predmeta iz rata koji bi mogli da posluže kao eksponati u budućem muzeju logora Sajmište.¹⁹⁶

Sekcija bivših logoraša pokrenula je inicijativu i za objavljivanje monografije o Sajmištu i snimanje dokumentarnog filma o ovom logoru.¹⁹⁷ U ovaj projekat bio je uključen istoričar Milan Koljanin, saradnik Instituta za savremenu istoriju, koji je u to vreme pisao magistarsku tezu o logoru Sajmište. U zapisniku s redovne skupštine Sekcije, koja je održana u aprilu 1987. godine, navodi se da se prva verzija rukopisa ove knjige očekuje do kraja godine, da je urađen „idejni koncept“ za film o Sajmištu, a da će sekcija u međuvremenu „nastaviti rad na traganju i ostvarivanju što potpunije evidencije o preživelim borcima i zatvorenicima logora Sajmište“. Osim monografije i filma, sekcija je nameravala da, u saradnji s Istarskim arhivom Beograda, uredi i objavi još nekoliko „knjiga sećanja“ logoraša, kao i krat-

195 Novaković, Boško, „Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište“, *op. cit.*, str. 160.

196 „Predstoji otvaranje muzeja“, *Novi Beograd*, 1 April 1986, str. 5

197 *Ibid.*

ku brošuru „Činjenice o logoru Sajmište“ koja bi bila bazirana na istraživanju Milana Koljanina.¹⁹⁸ Krajem osamdesetih, članovi Sekcije bili su direktno uključeni i u niz akcija obrazovnog karaktera: obilazili su škole, uglavnom na Novom Beogradu, i učenicima svedočili o svojim iskustvima iz zatočeništva i narodnooslobodilačke borbe.

Kako je sredinom osamdesetih postepeno rasla važnost Sajmišta u obeležavanju istorije Drugog svetskog rata u Beogradu, načinjeni su i prvi formalni koraci ka trajnom uređenju prostora na kome se nekada nalazio logor. Februara 1986, pri Skupštini grada je obrazovan posebni Odbor za dovršenje Spomen parka Jajinci i Spomen obeležja logora Sajmište.¹⁹⁹ U to vreme, u Beogradu nije postojao nijedan memorijal vezan za događaje iz Drugog svetskog rata za koji se smatralo da je od „opštejugoslovenskog značaja“ i koji bi, poput Šumarica, Drvara, Sutjeske ili Petrove Gore, imao sopstvenu izdavačku delatnost, istraživački centar ili organizovane obrazovne programe. Cilj Odbora bio je, dakle, da se Sajmište i Jajinci „dovedu na nivo koji bi odgovarao stvarnom značaju događaja“ koji su se tamo odvijali. O važnosti koja je pridavana ovom odboru, svedoči i činjenica da su među članovima bili predsednik Skupštine Beograda i, kako se navodi u jednom dokumentu iz tog vremena, „svi najodgovorniji funkcioneri grada“.²⁰⁰

Tokom prve godine postojanja, Odbor se u potpunosti usredsredio na Jajince. Najpre je donesena odluka da se napusti pomalo megalomansko i svakako preskupo idejno rešenje za uređenje spomen parka koje je još 1981. godine usvojila Skupština grada. Umesto toga, izvedeni su osnovni infrastrukturni radovi: uvedena je rasveta, uređen je parking prostor, izgrađen je informativni punkt, obnovljene su staze i posađeno zelenilo.

198 „SUBNOR Grada Beograda: Predlog programa rada Sekcije logora Sajmište za period mart 1989 – mart 1991“, JIM, KSO–84.

199 Gradska konferencija SSRN Beograda „Spomen-obeležje Sajmište“, *op. cit.*, str. 10.

200 *Ibid.*

Odbor je iste godine raspisao i „javni, anonimni, dvostepeni jugoslovenski konkurs“ za reprezentativni spomenik žrtvama u Jajincima. Prvu nagradu osvojila je skulptura akademskog vajara Vojina Stojića, koja je otkrivena na svečanoj ceremoniji dve godine kasnije, 1. oktobra 1988.²⁰¹

Razlog zbog kojeg je, u prvo vreme, Odbor za dovršenje Spomen parka Jajinci i Spomen obeležja logora Sajmište pažnju posvetio pre svega Jajincima leži u tome što je još od prvih dana nakon oslobođenja, ovo stratište imalo privilegovan status u kolektivnom sećanju na Drugi svetski rat u Beogradu. S obzirom da su tamo sahranjene žrtve logora Banjica – uključujući i veliki broj simpatizera NOP-a – Jajinci su se u posleratnom periodu smatrali otelotvorenjem idealne kombinacije patnje i otpora koja je u socijalističkoj Jugoslaviji određivala sećanje na okupaciju. Osim toga, sredinom osamdesetih Sajmište još uvek nije bilo proglašeno kulturnim dobrom pa tamo i nije bilo moguće planirati veće restorativne projekte. Ova prepreka je uklonjena 2. jula 1987. godine, kada je na sednici Skupštine grada, a na inicijativu Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, donesena odluka da se „Staro Sajmište – Logor Gestapoa u toku Drugog svetskog rata u Beogradu na Starom Beogradskom sajmištu na levoj obali Save u kome je ukupno likvidirano oko 40.000 žrtava“ upiše u zvanični registar značajnih istorijskih lokacija u gradu.²⁰² To je bio ključni momenat u istoriji Sajmišta: gradske vlasti najzad su ga prepoznale kao važno mesto sećanja i trajno napustile ideju da poruše sve objekte koji se tamo nalaze. Dugoročni plan za Sajmište obuhvatao je očuvanje preostalih paviljona, rušenje zgrada izgrađenih nakon rata i transformaciju celokupnog kompleksa u memorijalno mesto koje bi sadržalo parkove i veliki muzej posvećen tragičnoj istoriji logora. Međutim, kako je istaknuto u zvaničnoj dokumentaciji, ovaj ambiciozni plan predstavljao

201 *Ibid*, str. 9.

202 *Službeni glasnik Grada Beograda*, br. 16, 10. jul 1987, 966–967.

je tek „II fazu uređenja spomen obeležja Logora Sajmište“. U nedostatku finansijskih sredstava, Skupština grada je odlučila da kao kratkoročno rešenje podigne novi, veći i reprezentativniji spomenik u znak sećanja na „žrtve i nastradale u otporu gestapovcima i njihovoj logorskoj policiji“²⁰³.

Za razliku od spomen parka u Jajincima, u slučaju Sajmišta nikada nije raspisan zvanični konkurs za idejno rešenje budućeg spomenika. Umesto toga, na istoj sednici na kojoj je Sajmište proglašeno za kulturno dobro, odlučeno je da se na tom mestu postavi velika bronzana skulptura, visoka 10 metara i teška 20 tona, rad beogradskog vajara Miodraga Popovića. Popović je ovu skulpturu u obliku „raspuknute forme kruga čiji jedan deo simbolizuje život a drugi smrt“ prijavio na konkurs za spomenik u Jajincima, i osvojio drugo mesto.²⁰⁴ S obzirom na to da su članovi žirija s tog konkursa, uglavnom gradski funkcioneri, bili uključeni i u inicijativu za postavljanje spomenika na Sajmištu, usvojeno je praktično i ekonomično rešenje: Popovićevo „visoko ocenjeno“ delo na konkursu za Jajince je proglašeno za u potpunosti skladno s temom za memorijal na Sajmištu (tema je bila „Logori, stradanja, pobeda – sloboda“) i odabrano je za spomenik žrtvama ovog logora. Pošto je spomenik bio previše velik da bi bio smešten među paviljonima nekadašnjeg sajma, odlučeno da bude postavljen na sredokraći između kule i reke Save, obeležavajući liniju duž koje je, navodno, oko logora bila postavljena bodljikava žica. Ova odluka je predstavljala neverovatno srećnu okolnost za Popovića. Njegova skulptura, koja nije uspela da pobedi na konkursu za spomenik koji je trebalo da bude postavljen na relativno izolovanom mestu, šest kilometara od centra Beograda, na kraju je završila na istaknutoj lokaciji u gradu, na levoj obali reke Save.

203 Novaković, Boško, „Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište“, *op. cit.*, str. 160.

204 „Spomenik žrtvama genocida“, *Borba*, 20 April, 1995.

Spomenik žrtvama Sajmišta, rad vajara Miodraga Popovića

Kao datum svečanog otkrivanja spomenika na Sajmištu u prvi mah je određen 9. maj 1989. – četrdeset peta godišnjica od pobeđe nad fašizmom. Međutim, podizanje spomenika je vrlo brzo odloženo, zbog nedostatka sredstava. U pitanju je bilo prvo od nekoliko odlaganja. Osim što je trebalo izliti velelepnu bronzanu skulpturu, bilo je potrebno urediti i okolni prostor, uključujući i kej i prilazne aleje. Takođe, trebalo je prethodno usvojiti

i Detaljni urbanistički plan za područje Starog sajmišta, što je učinjeno 1992. godine. Popovićeva skulptura je konačno otkrivena sa šest godina zakašnjenja, tek 1995.godine.

Sećanje na otpor, marginalizacija Holokausta

U međuvremenu, nastavilo se s održavanjem redovnih godišnjih komemoracija na mestu nekadašnjeg logora. Ceremonije koje su se tokom kasnih osamdesetih održavale na Sajmištu nisu se razlikovale od drugih sličnih manifestacija koje su širom Jugoslavije organizovali SUBNOR i druge društveno-političke organizacije. Iako su Socijalistički savez radnog naroda i SUBNOR Beograda u jednom dokumentu iz 1984. godine otvoreno kritikovali „prevaziđenu“ formu komemorativnih manifestacija u gradu, i „stereotipnost programa“ obeležavanja jubileja, u narednom periodu nije se učinilo ništa da se izmeni ovo stanje stvari. Štaviše, akcija usmerena ka „novom revolucionarnom angažovanju“ donela je još preskriptivniji pristup komemoracijama, koji su nametali isti oni koji su ukazivali na „stereotipnost“ manifestacija u prethodnom periodu. Dakle, svake godine, na 9. maj, prostor oko spomenika iz 1984. bio je ukrašen uobičajenim parafernalijama koje su pratile svečanosti ove vrste, uključujući zastave Jugoslavije i Saveza komunista, Titove portrete, velike natpise s parolama kao što su „Druže Tito mi ti se kunemo da s tvoga puta ne skrenemo“. Polagali su se venci, izvodili recitali i održavali govori. Posebno je zanimljivo, međutim, to da u govorima zvaničnika i recitalima koje su najčešće izvodili studenti beogradskog Fakulteta dramskih umetnosti, tragična istorija samog logora Sajmište nikada nije bila glavni predmet sećanja. Umesto toga, Sajmište je bilo medijum putem koga su se javnosti predstavljale šire teme tada preovlađujuće kulture sećanja, pre svega narodnooslobodilačka borba i revolucionarna prošlost Beograda. Drugim rečima, Sajmište je promovisano pre svega kao antifašistički spomenik.

Ovaj obrazac sećanja bio je uočljiv već na prvoj komemoraciji, 1984. godine. Pošto je otkrivena nova spomen ploča, sve-

čana povorka krenula je ka „Partizanskom groblju“ na Bežaniji, gde je tog dana održana glavna ceremonija. Bogdan Bogdanović je Bežaniju predstavio kao „neku vrstu skrivenog mostobrana, preko kojeg je stalno funkcionisao sistem ilegalnih kanala i veza, kojima su borci iz Beograda, Zemuna i drugih okupiranih mesta, provlačeći se kroz folksdojčersku Bežaniju, prodirali do ustaničkih sela Ugrinovaca i Jakova“. Sećanje na žrtve koncentracionog logora takođe je stavljeno u kontekst priče o herojskom otporu beogradskih i zemunskih ilegalaca: „odbegli logoraši“ predstavljeni su kao deo „ilegalnih kanala“ s Bežanije.²⁰⁵ Sličnu matricu nalazimo i u govoru još jednog gradonačelnika Beograda, Aleksandra Bakočevića, na devetomajskoj komemoraciji na Sajmištu pet godina kasnije. U svom obraćanju okupljenim građanima i đacima odevenim u pionirske uniforme, gradonačelnik je govorio o „masovnom stradanju“ zatočenika na Sajmištu kao „činu otpora fašizmu“ koji je jačao antifašistički pokret u zemlji.²⁰⁶ Bakočević je opisao ratne godine na Sajmištu ne samo kao vreme „strave i stida, gneva i nade“, već i kao „dane kada se plamen ustanka i borbe razgario iz bezbrojnih rana“. Takođe, pošto je Sajmište i drugi koncentracioni logor u Beogradu, Banjicu, okarakterisao kao „neman koja nezajažljivo proždire slobodu i živote“, gradonačelnik je među onima koji su bili „proždriani“ izdvojio one koji „ni pred plotunima krvnika nisu izneverili najviši pojam nacionalne časti i ljudskog dostojanstva“. Ovaj naglasak na „plotunima krvnika“ je zanimljiv s obzirom na to da je tek mali broj žrtava Sajmišta streljan. Jevreji su bili ubijani u „dušegupki“, dok su žrtve *Anhaltelagera* pretežno logorski kapoi na smrt premlaćivali, ili su umirale od bolesti i iznemoglosti. Bakočevićeve reči, međutim, odražavale su dominantnu kulturu sećanja u okviru koje je, čak i na Sajmištu, „prednost“ davana zarobljenim komunistima zatočenim na Banjici, koji su

205 „U spomen na prkos“. *Ekspres Politika*, 8. jul 1984.

206 „Govor druga Aleksandra Bakočevića predsednika Skupštine Grada Beograda na komemorativnom skupu povodom Dana logora Sajmište i Dana pobeđe, Memorijalni prostor logora Sajmište, utorak 9. maj 1989, 11.00 časova“, JIM, KSO 3–2/2.

u posleratnim godinama pamćeni i slavljani upravo zbog svog stoicizma i prkosa u trenucima kad su odvođeni na stratište u Jajincima, gde su streljani.

Motivi heroizma i otpora bili su vidljivi i u sadržaju priredbi koji su se izvodile na Sajmištu svake godine. Recital pod naslovom „Sajmište 88.“ – delo pisca i dramaturga Milenka Vučetića – izveden tokom devetomajske ceremonije 1988. godine – sastojao se od niza kratkih odlomaka iz stvarnih i fiktivnih pisama i svedočanstava nekadašnjih zatočenika isprepletanah s citatima iz zvaničnih dokumenata i izveštaja o događajima na Sajmištu. Dominantna tema nacističke brutalnosti još jednom je bila prožeta motivom otpora: opisani su pokušaji zatvorenika da uspostave veze s partizanskim ćelijama u obližnjem Zemunu, zatim nastojanje zatočenika da proslave osmi mart pronoseći kroz logor „čestitku“ s crvenom zvezdom, a spomenuto je i da se moral među zatočenicima održavao uz pomoć Titovih slika koje su kružile logorom, zajedno s mapama Istočnog fronta na kojima je označavan napredak Crvene armije. Na kraju izvedbe, jedna od likova – pionirka po imenu Vesna – uobličila je glavnu poruku recitala: vrednosti antifašističke borbe i uspomene na užase rata treba da inspirišu mlade generacije da savladaju izazove današnjice.²⁰⁷ Naglasak na čuvanju uspomene na heroizam i hrabre činove prkosa u logoru, a ne na sam čin stradanja, bio je u skladu s težnjama za obnovom „revolucionarnog angažovanja“ koje su vlasti u to vreme podsticale.

Ako se ima u vidu da je svrha komemoracija na Sajmištu bila da se naglasi značaj jugoslovenskog jedinstva, ne treba da iznenađuje činjenica što je motiv jugoslovenskih naroda ujedinjenih u zajedničkom stradanju prožimao predstave o logoru. Kao što je već spomenuto, još od 1946, kada je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača objavila izveštaj pod nazivom „Sajmište, mučilište naroda Jugoslavije“, „jugoslovenska“ priroda logora zauzimala je centralno mesto u

207 „Priča o Sajmištu, Milenko Vučetić, 1988“, JIM, Odbor za memorijalnu akciju JOB, nerazvrstano.

njegovoj interpretaciji. To je uostalom bilo vidljivo i u natpisi-
ma na spomenicima iz 1974. i 1984. na kojima su žrtve opisane
kao „preko četrdeset hiljada ljudi iz raznih krajeva naše zemlje“. Tokom 1980-ih, ovaj aspekt sećanja na Sajmište samo je dobio
na značaju. Na primer, Aleksandar Bakočević je 1989. godine
posebno istakao obavezu mladih generacija da ostvare „neumrle
snove ovde umorenih ili odavde u smrt poslatih ljudi“. Zajednički
„snovi“ umirućih logoraša na Sajmištu posebno su se odnosili
na očuvanje „integriteta zajednice ravnopravnih bratskih naro-
da“ koju je predstavljala Jugoslavija.²⁰⁸

U okviru šireg diskursa panjugoslovenskog stradanja, u
kojem su detalji istorije Sajmišta u stvari imali sekundarni zna-
čaj, nije bilo prostora za adekvatno prepoznavanje ovog logora
kao mesta Holokausta. Razlika između *Judenlagers* i *Anhaltelagera*, između sudbine jevrejskih i drugih zatočenika, jednostavno
je izbrisana iz priče o otporu i revoluciji. U govoru Bakočevića,
žrtve su opisane kao „Jevreji, Srbi, Romi, žene, deca i zarobljeni
partizani, iz Srbije, s Kozare, Neretve, Sutjeske...“. U Vučetiće-
voj drami, prisustvo Jevreja u logoru nije negirano – opisana je
Jevrejka po imenu „Rut“ – ali njena priča je bila samo jedna od
mnogih tragičnih ličnih sudbina koje su simbolizovale zajedničku
sudbinu zatočenika Sajmišta. Prema tome, jevrejske žrtve su,
baš kao i u prethodnom periodu, apsorbovane u širu kategoriju
„ljudi iz raznih delova naše zemlje“, a osobenost njihove sud-
bine, ako je uopšte bila istaknuta, odnosila se na to da su bile,
hronološki posmatrano, prve žrtve Sajmišta.

Marginalizacija Holokausta u ceremonijama na Sajmištu
tokom osamdesetih uočljiva je i u sporadičnom učešću jevrejske
zajednice u njima. Sekcija bivših zatočenika, koja je organizovala
devetomajske ceremonije, nije smatrala da je učešće ili prisustvo
jevrejske zajednice na bilo koji način važno za memorijalne ak-
tivnosti vezane za Sajmište. Na primer, nema dokaza da su pred-
stavnici jevrejske zajednice bili pozvani da prisustvuju otkriva-
nju spomen ploče 1984. Bilten Saveza jevrejskih opština, koji je

208 „Govor druga Aleksandra Bakočevića...“ *op. cit.*

detaljno izveštavao o svim komemoracijama kojima su prisustvovali predstavnici Saveza ili Jevrejske opštine Beograd, ne pominje nikakvu ceremoniju na Sajmištu tokom te godine. Štaviše, u aprilu 1984, na sastanku Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija u Beogradu – tokom kojeg je najavljeno podizanje spomenika, došlo je do sukoba upravo po tom pitanju. Jedan od učesnika sastanka, rezervni oficir po imenu Dragoljub Skondrić, u svom je izlaganju naveo različite kategorije zatočenika logora Sajmište, ali je izostavio Jevreje. Moric Levi, koji je bio prisutan kao predstavnik Beogradske jevrejske opštine, kasnije je napisao u svojim beleškama da je Skondrić „pominjući žrtve Sajmišta redao sve narode i narodnosti ne izostavljajući ni Albance, a nije spomenuo Jevreje“. „Nakon što je završio“ navodi u belešci Moric Levi, „otvoreno u lice sam mu rekao da nije smeo napraviti toliki propust“.²⁰⁹ Osetljivost u vezi s ovim pitanjem u okviru jevrejske zajednice vidljiva je i u činjenici da je Levi kasnije telefonirao Špiri Solomunu, članu jevrejske zajednice koji je, kao funkcioner Sekretarijata za kulturu Grada Beograda, bio stalni član Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija. Levi je apelovao na Solomuna da se postara da se ovakav „propust“ ne ponovi.²¹⁰

Verovatno je Solomunova intervencija dovela do toga da godinu dana kasnije, 7. jula 1985, Andrija Preger, zvaničnik Jevrejske opštine Beograd, prisustvuje ceremoniji na Sajmištu, i da tu čak održi kratak govor. Međutim, ovakvo aktivno učešće zvaničnika Saveza jevrejskih opština predstavljalo je izuzetak. Jevrejska zajednica se kasnije pozivala samo da prisustvuje ceremonijama i položi venac u svoje ime. Stav organizatora prema jevrejskoj zajednici jasno je iskazan u aprilu 1987, tokom sastanka predstavnika Sekcije bivših zatočenika Sajmišta s liderima Jevrejske opštine Beograd. Sudeći po zapisniku sa sastanka, čiji je cilj bio da se poboljšaju odnosi između dve institucije i uklone „mali nesporazumi“ i „propusti“ iz prošlosti, predstavnici Sekcije svojim sagovornicima su jasno stavili do znanja da bi učešće je-

209 Inž. Moric Levi, „Beleška, 24. 4.1984.“ JIM, KOS, 455/84.

210 *Ibid.*

vrejske zajednice u memorijalnim aktivnostima trebalo da bude ograničeno na prisustvo u „javnim raspravama“ organizovanim u prostorijama Mesne zajednice Sajmište.²¹¹ Jevrejska zajednica je, dakle, tretirana samo kao jedna od mnoštva društvenih organizacija u glavnom gradu koje su imale određeni interes za dešavanja na Sajmištu. Aleksandar Mošić, jedan od predstavnika Jevrejske opštine Beograd na sastanku, odbacio je ovu implikaciju kao neprihvatljivu. On je istakao da za Jevreje Sajmište nije samo jedno od mesta sećanja, već mesto čija adekvatna memorijalizacija predstavlja „centralno pitanje“ (naglašeno u originalu). Do kraja sastanka, postignut je kompromis i dogovoreno je da će jevrejska zajednica imenovati stalnog delegata u okviru Sekcije bivših zatočenika Sajmišta i odboru zaduženom za organizovanje godišnjih komemoracija, koji će osigurati da njeni stavovi budu predstavljeni na odgovarajući način.²¹² Treba međutim primetiti i to da je dva puta tokom sastanka pomenuto pitanje finansijskog doprinosa Saveza jevrejskih opština izgradnji spomenika na Sajmištu, što otvara mogućnost da je prikupljanje sredstava bilo jedan od razloga – a možda i glavni razlog – zbog kojeg je sastanak uopšte i bio upriličen. Izgleda da je status Sajmišta kao mesta *jevrejskog* stradanja, koji je Sekcija bivših zatočenika često previđala ili zanemarivala, postao relevantan tek kada je na dnevni red stiglo pitanje doprinosa. Kao što ćemo videti, ovo je trend koji se nastavio u narednom periodu.

I posle ovog sastanka jevrejska zajednica je, sasvim opravdano, ostala skeptična u pogledu spremnosti Sekcije bivših zatočenika, SUBNOR-a ili Socijalističkog saveza radnog naroda da ozbiljno uzmu u obzir njene stavove kada je u pitanju sećanje na Sajmište. Ovaj skepticizam svakako je bio rezultat činjenice da su se različiti „propusti“ i „nesporazumi“ na relaciji Jevrejska zajednica – SUBNOR nastavili i nakon 1987. Iako je naredne godine jevrejska zajednica doista imala aktivniju ulogu u organizovanju komemoracije na Sajmištu, već 1989. pozivnica za učešće stigla je u kancelarije Beogradske jevrejske opštine tek dan pre

211 „Sastanak sa Sekcijom logoraša Sajmišta, 14. V 1987, u Jevrejskoj opštini u Beogradu“, *op. cit.*

212 Ovu funkciju obavljao je penzionisani pukovnik Ratko Altarac.

ceremonije.²¹³ Osim toga, institucije zadužene za komemoracije nastavile su s marginalizacijom stradanja Jevreja. Uostalom, još u toku pomenutog sastanka 1987, predstavnici Sekcije bivših zatočenika nabrojali su kategorije žrtava Sajmišta po redosledu koji je jasno ukazivao na njihove prioritete: „borci, ilegalci, rodoljubi, taoci“ i tek na kraju – „Jevreji“.²¹⁴ U predlogu za uređenje Sajmišta, koji je sekcija bivših logoraša podnela Zavodu za zaštitu spomenika nekoliko meseci kasnije, jevrejske žrtve nisu ni spomenute. Sajmište se tamo navodi kao mesto gde se „okupator razračunavao s komunistima, skojevcima, ilegalcima, simpatizerima NOB-a i rodoljubima [...] za poraze koje je trpio u borbama sa Partizanskim jedinicama širom zemlje i poraze na Istočnom frontu“.²¹⁵ U aprilu 1988. u časopisu *Novi Beograd*, Sajmište je u jednom članku okarakterisano kao „stravičan logor gde su mnoge hiljade rodoljuba, iz Beograda i dovođenih iz svih krajeva naše zemlje mučeni i ubijani. Bio je to sabirni logor za mnoge internirce, koje su Nemci odvodili na neizvestan put čak do dalekih norveških krajeva na teške radove i u druge mučionice širom Evrope.“²¹⁶ U pozivu javnosti da prisustvuje „komemorativnom skupu i času istorije“ 9. maja, objavljenom na istoj strani, kao žrtve Sajmišta spominju se „pripadnici NOP-a i NOR-a, borci, ilegalci, rodoljubi“, pa tek posle toga „nevine žrtve žene, deca i starci.“ O Jevrejima nije bilo ni reči.

213 Videti Gordiejew, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany, SUNY Press, 1999, str. 139.

214 Slična formulacija može se naći i u feljtonu Boška Novakovića koji je objavljen u časopisu *Četvrti jul* u julu 1985. Novaković, Boško, „Pakao na zemlji“ *Četvrti jul*, 2. jul, 1985, str. 11.

215 „Odbor sekcije logora Sajmište, Predlog uređenja memorijalnog prostora Logora „Sajmište“, 10. novembar 1987“, Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Dosije 284 „Sajmište“. Ni na osnivačkoj skupštini obnovljene Sekcije logora Sajmište, Jevreji nisu spomenuti kao žrtve Sajmišta već samo „desetine hiljada zverski umorenih rodoljuba, boraca, komunista, skojevaca, koji su svoje živote ugradili u slobodu, čiju četrdesetogodišnjicu proslavljamo u ovoj godini“, „Osnivačka skupština Sekcije preživelih boraca i zatvorenika logora Sajmište – zaključci. 10. jun, 1985“, Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Dosije 284, „Sajmište“.

216 „Predratno Sajmište – Ratno mučilište“, *Novi Beograd*, 28 April, 1988, str. 2.

Sudeći po zapisnicima sa sastanaka Memorijalne komisije jevrejske opštine Beograd, ovakvi primeri izazivali su zabrinutost da će se jevrejske žrtve marginalizovati, ako ne i potpuno zaboraviti, pri kreiranju budućeg spomenika na Sajmištu. Ova bojazan bila je sasvim opravdana. U Muzeju Banjičkog logora, koji je renoviran 1983. godine, jevrejske žrtve nisu gotovo ni spomenute. Kada je 1990. godine otkrivena informativna tabla na ulazu u spomen park Jajinci, o jevrejskim žrtvama na njoj nije bilo ni reči. Na protest jevrejske zajednice da njene sugestije po pitanju teksta nisu usvojene, od gradskih vlasti je stigla ponuda da se u Jajincima podigne „posebno obeležje Jevrejskim žrtvama“. Međutim, prethodno je trebalo podneti pismeni zahtev Skupštini grada, što je pretpostavljalo dugogodišnju birokratsku proceduru u koju Jevrejska opština u Beogradu, poučena iskustvom, nije imala nameru da se upušta.²¹⁷ Jevrejska zajednica, prema tome, nije mogla biti sigurna da će natpis na Popovićevom spomeniku na Sajmištu, planiranom za 1989, adekvatno predstaviti stradanje Jevreja. Zbog toga je neposredno pošto je podizanje spomenika odloženo, Memorijalna komisija Jevrejske opštine u Beogradu istakla neophodnost „blagovremenog angažovanja Jevrejske opštine oko teksta koji će biti na ploči na spomeniku.“²¹⁸ Čak je predloženo da se u ovu akciju „uključe naši književnici, da bi natpis bio adekvatan“, uz upozorenje da, ako se pravovremeno ne utiče na natpis na spomeniku, „posle ga više nećemo moći ispraviti“.²¹⁹ Kao što ćemo kasnije videti, kada je spomenik konačno otkriven 1995, natpis je bio sve samo ne „adekvatan“.

217 „Zaključci sastanka Memorijalne komisije Jevrejske opštine u Beogradu, 9. oktobar 1990“, JIM, Odbor za memorijalnu akciju JOB, nerazvrstano.

218 „Zaključci sastanka Memorijalne komisije Jevrejske opštine u Beogradu, 21. novembra, 1989“, videti i „Sastanak odbora za memorijalnu akciju pri Beogradskoj jevrejskoj opštini. 11. 05. 1989“, JIM, Odbor za memorijalnu akciju JOB, nerazvrstano.

219 *Ibid.*

Staro Sajmište „pred vratima III milenijuma“

Osim što je Staro sajmište osamdesetih godina prvi put prepoznato kao značajno mesto sećanja na Drugi svetski rat u Beogradu, ovaj period doneo je još jednu važnu promenu. U to vreme Sajmište dolazi u centar pažnje urbanista i arhitekata, kao mesto od prvorazrednog značaja za urbani razvoj prestonice. Kao što smo videli u prethodnoj glavi, već šezdesetih godina, neposredno pre nego što je doneta odluka da se na Sajmištu gradi opera, leva obala Save je označena kao „najvredniji prostor“ beogradske metropole. Međutim, tu „vrednost“ je šira javnost istinski uvidela tek krajem sedamdesetih godina. Ovo je usledilo nakon odluke o početku izgradnje železničke stanice Prokop i izmeštanju železničkog saobraćaja iz desnog savskog priobalja u Beogradu. Cilj ovog ambicioznog razvojnog projekta bio je da se bolje iskoristi prostor desne obale Save između železničkog i Brankovog mosta – među urbanistima poznatiji kao „Savski plato“ ili „Savski amfiteatar“. Time je trebalo da bude ispunjena dugogodišnja ambicija o izlasku Beograda na reku. Iako je projekat razvoja Savskog amfiteatra bio usredsređen pre svega na desnu obalu Save, predlagači su od samog početka nastojali da objedine dve obale, tako što će urbanistički i funkcionalno povezati Savski plato s prostorom na levoj obali reke, od Sava centra i hotela Interkontinental do Muzeja savremene umetnosti. Prema tome, čim je Savski amfiteatar shvaćen kao jedna od najprivlačnijih lokacija u gradu, porasli su i značaj i vrednost zemljišta na suprotnoj obali, uključujući i Staro sajmište.

Već krajem sedamdesetih pojavili su se prvi predlozi za uređenje savskog priobalja. U okviru Srpske akademije nauka i umetnosti, 1979. godine pokrenut je projekat u kom se predlagalo da se pored obale podigne „veliko kulturno središte čime bi se na najbolji način iskoristio ovaj prostor koji će u daljem razvoju grada nesumnjivo dobiti centralno mesto“.²²⁰ Savski amfite-

220 Navedeno prema Despić, Aleksandar, „U susret III milenijumu“, *Središte kulture III milenijum*, Beograd: Galerija SANU, 1985, str. 7.

atar predstavljen je kao „najpogodniji prostor za izgradnju nove gradske četvrti u kojoj će biti prevashodno okupljene institucije kulture i zabave, ali i svih drugih namena koje traži intenzivni gradski život“.²²¹ Novi kompleks ustanova predstavljao bi beogradski pandan centru „Žorž Pompidu“ u Parizu, Barbikenu u Londonu ili Linkolnovom centru u Njujorku, s tim da okosnicu ovog kompleksa ne bi predstavljalo jedno „mamutsko zdanje“, već „sistematski ali postupno građene organizovane grupe zdanja manjeg formata utkanih u živo gradsko tkivo“.²²² Namera je bila da ovaj projekat bude završen do 2000. godine, zbog čega je celoj inicijativi dat naziv „III milenijum“.

Predlog za uređenje Sajmišta u okviru urbanističkog projekta „III milenijum“, koji je prikazan na izložbi koju je 1985. godine organizovala SANU, uradio je arhitekta Mihajlo Mitrović. Mitrovićevo rešenje zanimljivo je između ostalog i zbog toga što je ovaj projekat eksplicitno uvažio arhitektonsku vrednost postojećih objekata nekadašnjeg Beogradskog sajma, što je do tada bilo veoma retko. Kao što smo već videli, tokom prethodnih decenija, za Sajmište je uglavnom predviđeno rušenje. Međutim, u obrazloženju svog predloga Mitrović je Sajmište opisao kao „prominentan prostor“ i „najlepši *vezni* prostor starog i novog Beograda“, koji su gradske arhitekте posle rata neopravdano zapostavile i prepustile propadanju.²²³ Štaviše, u okviru celokupnog projekta uređenja Savskog amfiteatra, kuli na Sajmištu pripisan je veliki značaj: linija Muzej savremene umetnosti – centralna kula označena kao jedna od osnovnih vizurnih osovina leve obale Save, duž koje je predviđeno postavljanje lepo uređenog šetališta.

221 *Ibid.*

222 *Ibid.*, str. 8.

223 Mitrović, Mihajlo, „Savska građevina – ‘Staro sajmište’“, *Središte kulture III milenijum*, op. cit., str. 165. Urbanistički i arhitektonski kvaliteti Sajmišta prepoznati su i u knjizi Branka Maksimovića *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda, 1830–1941*, Beograd, Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda, 1983.

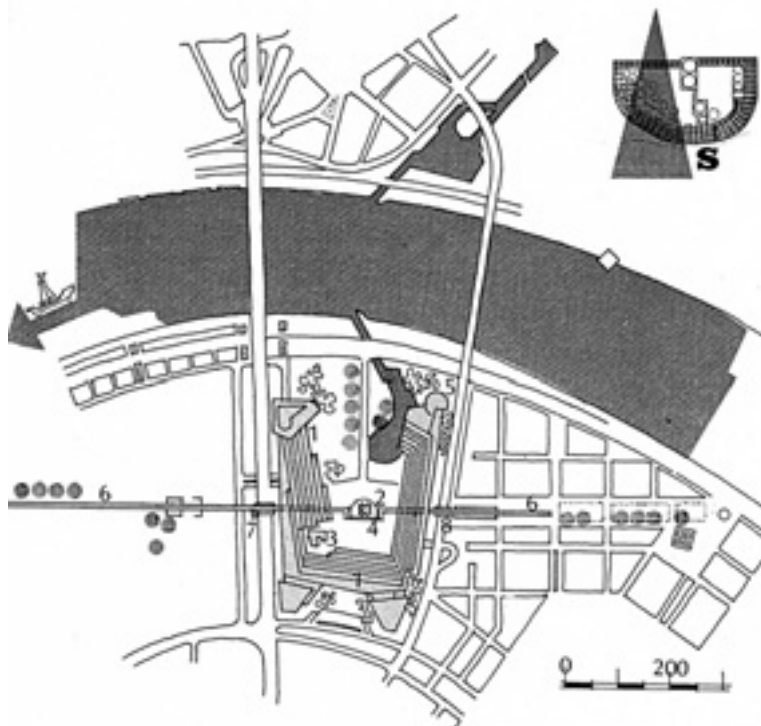
Mitrovićevo rešenje, međutim, nije podrazumevalo restauraciju svih postojećih paviljona nekadašnjeg sajma, već samo vizuelno najzanimljivijeg Italijanskog paviljona, i centralne kule kao vrednog „arhitektonskog spomenika predratnog konstruktivizma“. Ovi objekti bi bili preuređeni u umetničke ateljee („*en hommage* njihovom istorijskom prisustvu na ovom prostoru“), a zajedno sa skulpturom koja bi bila postavljena pored same reke, činili bi i „podlogu memorijalnog obeležavanja istorijskih zbivanja iz vremena kada je ovde bio okupatorski logor“.²²⁴

Mada je plan uređenja prostora posvetio pažnju „memorijalnom obeležavanju terena“, i time uvideo u to doba sve veći značaj Sajmišta kao mesta sećanja na stradanje u Drugom svetskom ratu, sećanje na logor sasvim sigurno nije bilo prvenstvena namena preuređenog Sajmišta. Za centralni objekat Mitrović je predvideo jednu veliku petospratnu stambenu zgradu potkovičastog oblika, inspirisanu izgledom drevnog naselja Pueblo bonita u Meksiku. „Savska građevina“ je zamišljena kao svojevrsna „građevinska utvrda na reci“, moderni pandan Kalemegdanu.²²⁵ U njenom središtu nalazio bi se prostor posvećen „distrakciji i rekreaciji“, a osim stanova, u ovom građevinskom kompleksu bi bila otvorena dečija i sportska igrališta, zatim „male radnjice, butici, kafei, restorani, zanatske radnje, umetničke galerije, i sl.“²²⁶ Prema tome, Sajmište je zamišljeno pre svega kao stambena četvrt, s propratnim, komercijalnim sadržajima, a tek usput kao mesto sećanja. Štaviše, logor je u Mitrovićevom nacrtu predstavljen kao samo jedna od više epizoda u istoriji ovog mesta koju treba obeležiti, uz predratno sajmište i posleratnu umetničku koloniju. Kula je, uostalom, predviđena za restauraciju kao „spomenik predratnog konstruktivizma“ i omaž umetnicima, a ne kao zgrada u kojoj je u vreme nacističke okupacije bila smeštena komanda najvećeg koncentracionog logora u Srbiji.

224 *Ibid*, str. 166.

225 Mitrović, Mihajlo, „Zašto bi bila utopija?“, *Politika*, 6. jun 2006, str. 7.

226 *Ibid*.

*Prostorna vizija Starog sajmišta,
rad Mihajla Mitrovića, 1985.*

Uređenjem Sajmišta u kontekstu razvoja Savskog amfiteatra, bavili su se osamdesetih godina i drugi arhitekti i urbanisti. U svojoj knjizi *Iskustva prošlosti*, koja je prvi put objavljena 1985. godine, Miloš Perović je kulu na Sajmištu takođe okarakterisao kao „prelomnu tačku“ ambijenta leve obale Save.²²⁷ Za razliku od Mitrovićevog, Perovićevo rešenje je podrazumevalo sanaciju svih postojećih paviljona, dok je rušenje predviđeno samo za zgrade podignute posle rata. Novogradnja je predviđena samo

²²⁷ Perović, Miloš, *Iskustva prošlosti, treće, dopunjeno izdanje*, Beograd, Građevinska knjiga, 2008, str. 216.

na prostoru zapadno od kule, a prema obali bi se prostirao veliki trg sa zelenilom. Baš kao i kod Mitrovića, na liniji kula – Muzej savremene umetnosti trebalo je da bude izgrađeno šetalište, koje bi po Perovićevoj zamisli bilo naglašeno alejom jablanova.

Nijedan od ovih projekata, naravno, nije realizovan. U to vreme, jugoslovensko društvo je zapadalo u sve dublju političku krizu, koja će naredne decenije značajno izmeniti planirani put Srbije prema „III milenijumu“. Zato je železnička stanica još uvek tamo gde se nalazi od 1884, a Savskom amfiteatru tek predstoji uređenje. Pa ipak, sama odluka o izmeštanju železničkog saobraćaja iz savskog priobalja neizostavno je uticala na percepciju prostora Starog sajmišta i razmišljanje o njegovoj budućoj nameni. Pošto se, početkom osamdesetih, Sajmište, zajedno sa suprotnom obalom našlo, kako je tada napisao Mihajlo Mitrović, „pred vratima Trećeg milenijuma“, postalo je jasno da se, i pored nastojanja da se ovaj prostor pretvori u memorijalni kompleks, Blok 17 više nikada neće posmatrati *isključivo* kao mesto sećanja. Čak i pošto je 1987. Sajmište proglašeno za kulturno dobro, nastavilo je da preovladava mišljenje da izgled i funkciju ovog prostora treba da odrede, na prvom mestu, urbanistički kriterijumi i praktične potrebe grada, i da bi na neki način bila grehota ovu (u materijalnom smislu) vrednu lokaciju posvetiti *isključivo* sećanju na njegovu tragičnu istoriju.²²⁸ Kada je 1991. godine SANU obnovila projekat „III milenijum“ i raspisala još jedan konkurs za rešenje Savskog amfiteatra, velika većina radova je u Sajmištu videla pre svega „žičnu tačku“ amfiteatra, „vizurnu osnovu“ ili „karakterističnu lokaciju“, dok je memorijalnoj funkciji prostora uglavnom dat sekundaran značaj. Dobar primer je projekat „Varoš na vodi“, verovatno najpoznatiji među radovima pristiglim na konkurs iz 1991, koji je uradio tim predvođen arhitektom Dragomirovom Manojlovićem.²²⁹ Mada je ovaj proje-

228 Mihajlo Mitrović je Staro sajmište nedavno opisao kao „površinski zlatni rudnik kojim se može pozlatiti prestonica Srbije“, Mitrović, Mihajlo, „Zašto bi bila utopija?“, *op. cit.*, str. 6.

229 Bogdanović, Ružica, Gajić, Ranka i Zlatanović-Tomašević, Vesna, „Stručno kritička analiza dosadašnjih urbanističkih rešenja za područje savskog amfiteatra“, Društvo urbanista Beograda, Oktobar, 2007.

kat (kao uostalom i većina drugih radova s tog konkursa) barem formalno predviđao restauraciju Starog sajmišta kao spomeničkog kompleksa (u skladu s odlukom o proglašenju Sajmišta za kulturno dobro), sećanje na logor bilo je gotovo u potpunosti prenebregnuto: Manojlović je 2006. godine, o Sajmištu u okviru „Varoši na vodi“ govorio pre svega kao o „velikom, finansijski isplativom galerijskom prostoru“.²³⁰

Kao što ćemo videti kasnije, predstava o Sajmištu kao prostoru koji, osim mesta sećanja, predstavlja i svojevrstan spomenik predratne arhitekture, funkcionalan prostor i neodvojiv deo Savskog amfiteatra, opstala je u narednom periodu. Štaviše, ona je u velikoj meri institucionalizovana 1992. godine Detaljnim urbanističkim planom za uređenje Starog sajmišta, o kojem će biti reči u narednoj glavi. Međutim, pre osvrta na urbanistički plan treba skrenuti pažnju na još jednu promenu u postupanju sa Sajmištem koje su donele devedesete, odnosno na njegovu postepenu transformaciju u mesto budućeg „srpskog Jad Vašema“.

230 Manojlović, Dragomir, „Stranci su shvatili“, *Beogradsko Staro sajmište 3+1*, op. cit., str. 103.

Od mesta stradanja Jugoslovena do simbola srpskog mučeništva: Sajmište kao „Srpski Jad Vašem“

Tokom kasnih osamdesetih, dok su u okviru memorijalnih aktivnosti na Sajmištu promovisani ideološki motivi i prioriteti potekli od organizacija kao što su Udruženje boraca i Koordinacioni odbor za negovanje revolucionarnih tradicija, u javnom diskursu u Srbiji počela je da se pojavljuje alternativna interpretacija istorije Drugog svetskog rata. Nova perspektiva nije obuhvatala samo nove teme i fokus – pre svega genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj između 1941. i 1945. – već je označila i početak stvaranja nove kulture sećanja, sa sopstvenom institucionalnom osnovom i komemorativnom praksom. Nova kultura sećanja, čiji je glavni eksponent bila nacionalistička elita u Srbiji, ostavila je trag i na način koji se u javnosti opaža Staro sajmište i njegova tragična istorija

U novembru 1988, na sredokračić između dve prolećne ceremonije na Sajmištu na kojima su veličane tekovine narodnooslobodilačke borbe i jugoslovensko jedinstvo, u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti održana je konferencija pod nazivom „Jasenovac 1945–1988“ Skup je organizovao poseban odbor koji je, na inicijativu Vladimira Dedijera, osnovan još 1984. godine a koji se bavio prikupljanjem „materijala o genocidu nad srpskim i drugim jugoslovenskim narodima u dvadesetom veku“.²³¹ Odbor za genocid (kako su ga u nazivali u okviru SANU) nastao je

231 Kljakić, Slobodan, „Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku“, u Predrag Dragić-Kijuk (ur.), *Catena Mundi II*, Kraljevo, Ibarske novosti, 1992, str. 498–512.

kao rezultat sve raširenijeg uverenja među istoričarima u Akademiji nauka da „u našoj zemlji niko ni ne piše o genocidu s naučnog gledišta, a još manje se štampaju knjige s istorijskom građom namenjene svetskoj javnosti“. Osim toga, prikupljanje građe o genocidu predstavljalo je odgovor na činjenicu da se, po rečima Vladimira Dedijera, „među ozbiljnim istoričarima u svetu smatra da je genocid u Jugoslaviji prekriven zaverom ćutanja“.²³² Akademija je nastojala da se protiv ove zavere bori tako što će identifikovati „Srbe, Slovence, Jevreje i Rome“ koji su pali kao žrtve „genocida ili političkog terora“, istražiti velika gubilišta, kao što su „bezbrojne jame gde su žrtve bacane“ ili „velika stratišta kakva je Gradina u kompleksu Jasenovca“ i prikupiti arhivsku građu o genocidu koja je „rasturena po raznim arhivama u zemlji“ i u inostranstvu. Među članovima odbora, imenovanim 1984. godine nalazili su se akademici Vladimir Dedijer, Radovan Samardžić, Dobrica Ćosić i Milorad Ekmečić, kao i dvojica istoričara izvan Akademije, Andrej Mitrović i Branko Petranović. Odboru su se kasnije pridružili Smilja Avramov i samoproglašeni „srpski Simon Vizental“, Milan Bulajić koji je 1986. godine bio zvanični posmatrač SANU na zagrebačkom suđenju ustaškom zločincu Andriji Artukoviću.

U ranoj fazi svog rada, Odbor za genocid je usvojio, bar javno, panjugoslovenski pristup problemu genocida. Njegovi članovi naglašavali su „nužnost opšte-jugoslovenskog rada“. Dobrica Ćosić je jednom prilikom primetio da „naš rad mora biti naučan, to jest human i demokratski. Bol svake majke, bez obzira na nacionalnost, jednak je i mi ga moramo poštovati“.²³³ „Opšte-jugoslovenski pristup“ pitanju genocida bio je uočljiv i u nastojanju da se pripremi građa o genocidu „protiv svih naroda Jugoslavije“ uključujući i protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine.

Svoj prvi naučni skup, Odbor za genocid održao je 1986, a postojala je namera da se slična okupljanja organizuju svake

232 Videti „Pismo Vladimira Dedijera Izvršnom odboru SANU“, *ibid*, str. 499.

233 *Ibid*, str. 503.

godine. Međutim, već naredne godine, nakon skandala s Memorandumom SANU, nije bilo moguće obezbediti neophodna finansijska sredstva. Mnogi u okviru Odbora su u ovome videli zaveru, u koju su navodno bile upletene Državna bezbednost, Vatikan i antisrpski nastrojeni slovenački i hrvatski političari i njihovi „pioni“ u Srbiji (konkretno „dinastija Stambolića“). Sve ove snage su se navodno udružile da bi opstruisale rad Odbora i nastavile s organizovanim skrivanjem zločina, pre svega protiv Srba u NDH.

Vrlo brzo posle toga postalo je jasno da Odbor za genocid, uprkos prvobitnim „opšte-jugoslovenskim“ pretenzijama, predstavlja važan element nadolazećeg talasa srpskog nacionalizma, u čijem razvoju je Akademija nauka inače igrala važnu ulogu.²³⁴ Odbor i znameniti članovi Istorijskog odeljenja SANU doprinesli su da već u drugoj polovini 1988. preokupacija genocidom u NDH u Srbiji dostigne stadijum opsesije.²³⁵ Ovakva uloga Odbora postala je još izraženija posle Dedijerove smrti u novembru 1990. godine, kada su kormilo preuzeli predstavnici izrazito nacionalističke struje, akademik Radovan Samardžić i njegov zamenik Milan Bulajić. Iz članstva su postepeno isključeni „ranije imenovani članovi koji iz raznih razloga nisu aktivni u radu Odbora“, a umesto njih primljeni ljudi van Akademije, koji su se isključivo bavili stradanjem Srba, poput arhimandrita (i budućeg vladike) Atanasija Jevtića, Srboljuba Živanovića, Dragoja Lukića, Đure Zatezala, i drugih. Odbor se povezao i sa Srpskom pravoslavnom crkvom, s kojom je 1991. godine organizovao akciju iskopavanja jama i stratišta u Hrvatskoj i Bosni. Jednom rečju, Odbor za genocid je vremenom postao sredstvo za borbu protiv politike „organizovanog zaborava“ *srpskog* stradanja u NDH, s otvoreno propagandističkom misijom.²³⁶ Genocid u drugim delovima Ju-

234 Milosavljević, Olivera, „Zloupotreba autoriteta nauke“, u Popov, Nebojša (ur.), *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Samizdat B92, 2002, str. 340–374.

235 Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation*, op. cit., str. 113.

236 Videti „Zapisnik sa sednice Odbora za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, 24. XII 1990. godine“ u Kljakić, Slobodan, „Kratka istorija Odbora SANU“, op. cit., str. 512.

goslavije (pogotovu onaj protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine) više niko nije spominjao, a kamoli istraživao.

Konferencija „Jasenovac 1945–1988“ odražavala je nadolazeću, sve izraženiju, nacionalističku orijentaciju Odbora i njegovu usredsređenost na srpske žrtve. Jedna od glavnih tema skupa bila je manipulacija brojem žrtava Jasenovca. Milan Bulajić, koji je bio neka vrsta glasnogovornika Odbora za genocid, insistirao je da tačan broj žrtava ovog logora nikada nije ustanovljen, što je bilo tačno, ali je to činio na način koji je insinuirao da je zvanična procena od između 500.000 i 700.000 žrtava bazirana na nalazima Državne komisije za ratne zločine, verovatno preniska. Uostalom „zavera ćutanja“ za koju se tvrdilo da postoji sigurno nije imala za cilj da broj stradalih uveća, već na protiv da sakrije stvarni obim srpskog stradanja u NDH, za koji su mnogi u to vreme smatrali da prelazi milion žrtava.

Kao odgovor na „manipulacije“ Jasenovcem u zvaničnoj jugoslovenskoj historiografiji, Milan Bulajić je predložio projekat koji bi imao za cilj da konačno sruši „tabu“ u vezi s ovim logorom, suprotstavi se „zabrani sagledavanja žrtava Drugog svetskog rata“ i omogući da istina o srpskim žrtvama u Hrvatskoj konačno bude predstavljena u svetu. Projekat je podrazumevao stvaranje „baze podataka o žrtvama genocida [...] koja bi bila sastavljena korišćenjem moderne kompjuterske tehnologije“, a realizovala bi ga zasebna institucija – „Muzej žrtava genocida“. Ovakav muzej je, po Bulajiću, trebalo osnovati što pre, da bi istina o broju stradalih u NDH ugledala svetlo dana 1991. godine, kada je planirano obeležavanje pedesete godišnjice od stradanja koji je on nazvao jugoslovenskim „holokaustom-genocidom“ ili „jugoslovenskim holokaustom“.²³⁷

Bulajićeovu inicijativu o formiranju Muzeja genocida odmah je prihvatio širi sloj nacionalističke elite u Srbiji, pogotovu pošto je u maju 1989. godine izašla iz štampe revizionistička knjiga Franje Tuđmana *Bespuća povjesne zbiljnosti*. Rane 1990. godine, časopis *Svet* (koji je u to vreme uređivala Ljiljana Bulatović) podržao je Bulajićeovu kampanju da se osnuje „muzej genoci-

237 „Okrugli sto – Muzej žrtava genocida“, *Svet*, 1. april 1990, str. 5.

da, nalik na onaj koji su Jevreji odavno izgradili u Jerusalimu“.²³⁸ U februaru te godine, *Svet* je bio domaćin okruglog stola koji je imao za cilj da razotkrije strategiju „organizovanog zaborava“ srpskih žrtava ustaškog genocida i demantuje navode hrvatskih nacionalista da je broj stradalih u Jasenovcu bio svega 40.000. Na ovom skupu pokrenuta je zvanična inicijativa za formiranje Muzeja žrtava genocida, iza koje su stali Milan Bulajić, u ime Odbora za genocid SANU, zatim Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva, i Arhiv Srbije.

Potporna Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva ovom projektu ne treba da čudi. Ovo udruženje osnovala je 1988. godine grupa javnih ličnosti, Srba i Jevreja, u cilju promovisanja dobrih veza između dva naroda, kao i između Srbije i Izraela. Međutim, njegov rad bio je pre svega u funkciji nacionalističke propagande. Predstavnici Društva su često upoređivali sudbinu Jevreja za vreme nacizma sa sudbinom Srba i time potpirivali motiv srpskog mučeništva koji je krajem osamdesetih predstavljao stožer srpskog nacionalističkog diskursa. Važno je naglasiti, međutim, da Savez jevrejskih opština Jugoslavije nikada nije zvanično prihvatio Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva i da ono nije bilo njegov organ. Štaviše, mnogi u okviru jevrejske zajednice u Srbiji otvoreno su kritikovali delovanje Društva i označili ga kao „funkcionalizaciju“ Jevreja i njihove istorije, motivisanu propagandističkim ciljevima.²³⁹ Ovo međutim ne znači da Jevreji među članovima ovog udruženja nisu, s vremena na vreme, istupali kao predstavnici šire zajednice, a jasno je da su bili tako i prihvaćeni, pre svega u nacionalističkim krugovima.

Ideju o osnivanju Muzeja žrtava genocida kasnije je podržao i Radovan Samardžić, koji je smatrao da se Odbor za genocid SANU polako pretvara u sve malobrojniju i malodušniju „grupu penzionera“, te da njegov rad treba da nastavi posebna

238 *Ibid*, str. 3.

239 „Dug istini i narodu“, *Politika*, 14. jul 1990. Za više informacija u Društvu srpsko-jevrejskog prijateljstva videti Sekelj, Laslo, *Vreme beščašća: Oglеди o vladavini nacionalizma*, Beograd, Akademia nova, 1995, i Gordiejew, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, *op. cit.*

institucija, iza koje bi stala država i koja bi „raspolagala stručnim službama i bila tehnički [bolje] opremljena“.²⁴⁰

Na okruglom stolu u februaru 1990, pokrenuto je i pitanje vezano za lokaciju na kojoj će se muzej nalaziti. Milan Bulajić je predložio da muzej, kome je povremeno davao sablasni naziv „Muzej mrtvih“, bude smešten na „mestu sećanja na nacistički logor Sajmište u Beogradu“. Ideju su odmah prihvatili ostali učesnici, uključujući i Klaru Mandić, delegata Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva na ovom skupu. Mandićeva je muzej na Sajmištu predstavila kao budući „srpski Jad Vašem, gde bi bilo zabeleženo da je srpski narod jedna od najvećih žrtava genocida“ u istoriji.²⁴¹

Prilikom izbora lokacije za budući muzej srpskog stradanja, ni Klara Mandić, ni bilo ko drugi od učesnika ove diskusije, ni u jednom trenutku nije uzeo u obzir samu istoriju Sajmišta, niti je bilo pokušaja da se na bilo koji način opravda ideja da se Muzej žrtava genocida otvori baš tamo. Sajmište je nesumnjivo izabrano zato što je u pitanju mesto stradanja (nacistički logor) koje je kao takvo proglašeno za kulturno dobro nekoliko godina ranije. Međutim, u raspravi o Muzeju žrtava genocida, Sajmište je figuriralo samo kao lokalitet, prazan simbolički i geografski prostor, lišen osobenosti i sopstvene tragične prošlosti. Pritom, žrtve Sajmišta – uključujući i one koje su ubijene u dušegupki u proleće 1942. – praktično su izopštene iz istorije ovog mesta, ustupajući mesto novom objektu sećanja, srpskim žrtvama ustaškog genocida.

Podršku ideji o osnivanju Muzeja žrtava genocida dale su i vlasti u Srbiji. U novembru 1990, Bulajić, u pratnji potpredsednika SANU, Antonija Isakovića, posetio je Slobodana Miloševića i predstavio mu inicijativu za stvaranje Muzeja žrtava genocida. Bulajić je kasnije objavio da je predsednik „dao svoju punu podršku“.²⁴² Ubrzo nakon toga, Milan Bulajić je postavljen

240 „Pozdravne reči predsedavajućeg akademika Radovana Samardžića“, *Ratni zločini i zločini genocida, 1991–1992*, Beograd, SANU, 1993, str. 2–3.

241 Brkić, A. „Srbi ne znaju koliko ih nema“ *Svet*, 1. april 1990, str. 65.

242 Bulajić, Milan, „Genocid nad pravoslavnim Srbima u Drugom svetskom ratu“, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1995, str. 12.

za predsednika odbora pri Skupštini grada koji je bio zadužen za uređenje Sajmišta. U apelu za finansijsku pomoć za završetak Popovićevog spomenika, koji je u aprilu 1991. godine ovaj odbor uputio, između ostalih, Savezu jevrejskih opština Jugoslavije i podružnicama Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva u zemlji i inostranstvu, obznanjeno je da će Sajmište u budućnosti postati sedište Muzeja žrtava genocida, mesto na kojem će „istina o genocidu počinjenom nad Srbima, Jevrejima i Romima“ biti proučavana i sačuvana.

Odluka da se Muzej žrtava genocida gradi na Sajmištu doneta je u decembru 1991, na sastanku u Skupštini grada kome su prisustvovali Milan Bulajić (u ime Odbora za genocid SANU), Boško Novaković kao zastupnik bivših logoraša Sajmišta, zatim predstavnici Urbanističkog zavoda, Gradskog sekretarijata za kulturu, Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, i jevrejske zajednice. Iako je u to vreme predlagano nekoliko potencijalnih lokacija (uključujući i zgradu Muzeja 25. maj), činjenica da je Boško Novaković pozvan da prisustvuje sastanku ukazuje na to da je Sajmište i pre održavanja sastanka već bilo „favorit“. Zvaničan predlog da se Sajmište proglasi mestom na kome će biti otvoren Muzej žrtava genocida potekao je od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, koje je Sajmište okarakterisalo kao mesto „najvećeg beogradskog logora-stratišta u Drugom svetskom ratu“.²⁴³ Učesnici sastanka su se, međutim, saglasili da je otvaranje Muzeja genocida na dugom štapu, jer tek predstoji iseljenje žitelja Sajmišta, a potom i dugotrajna i skupa restauracija. Zaključeno je da Muzej treba osnovati odmah, s tim da bi se on do uređenja Sajmišta bavio pre svega naučno-istraživačkim radom. Samo nekoliko dana posle ovog sastanka, nacrt zakona o osnivanju Muzeja žrtava genocida formalno je ušao u proceduru Narodne skupštine republike Srbije.²⁴⁴

243 Đurđević, D. „Suprotstavljanje neistinama“, *Politika*, 19. Decembar, 1991.

244 „Uvodno izlaganje dr Milana Bulajića“ u *Ratni zločini i zločini genocida, 1991–1992, op. cit.*, str. 21.

Sajmište kao „dio šireg kruga smrti“ oko Jasenovca

Privlačnost Starog sajmišta kao mesta za budući Muzej žrtava genocida zasnivala se pre svega na relativno velikoj površini ove lokacije, njenom centralnom položaju na levoj obali reke Save nedaleko od centra grada, kao i na činjenici da je već bila predviđena za razvoj kao memorijalni kompleks. Međutim, stvari su krenule nepredviđenim tokom u leto 1992. godine. U julu mesecu, tokom skupštinske debate posvećene zakonu o osnivanju ovog muzeja, tadašnji predsednik Skupštine Aleksandar Bakočević, u poslednjem trenutku (po svemu sudeći greškom) uneo je u zakon amandman poslanika iz Kragujevca Dragoslava Petrovića, po kome je za sedište muzeja predviđen taj grad, kao mesto masovnog streljanja civila u oktobru 1941.²⁴⁵ Zakon je izglasan i Muzej žrtava genocida je, na iznenađenje većine poslanika Skupštine Srbije i očaj Milana Bulajića (koji je od samog početka predviđen za direktora ove institucije), administrativnom odlukom „preseljen“ u Kragujevac.²⁴⁶ Tokom narednih godina Bulajić je predvodio intenzivnu kampanju da se ova „greška“ ispravi, smatrajući da muzej ovakvog značaja treba da bude smešten u srpsku prestonicu gde se uostalom već nalazi „značajna arhivska građa za potrebe muzeja genocida“.²⁴⁷ Zakon međutim nikada nije izmenjen. Bulajić je tek 1995. prihvatio kompromis: muzej je formalno registrovan u Kragujevcu, dok je njegova istraživačka baza smeštena u Beograd, u privremenim prostorijama na Trgu Nikole Pašića.

U nastojanju da baš Sajmište predstavi kao najlogičnije rešenje za budući Muzej žrtava genocida, i kao mesto gde bi trebalo da bude postavljen memorijalni centar posvećen pre svega žrtvama *ustaškog* terora, Milan Bulajić je u svojim pisanim radovima i javnim nastupima u to vreme često potencirao

245 „Zakon o osnivanju Muzeja žrtava genocida“, *Službeni glasnik*, br. 49, 1992. O fijasaku na izglasavanju zakona videti izlaganje Batrića Jovanovića u *Ratni zločini i zločini genocida, 1991–1992, op. cit.*, str. 34–35.

246 U okviru skupštinske rasprave vođena je i debata o nazivu muzeja. Na kraju je odlučeno da ova institucija nosi naziv Muzej *žrtava* genocida.

247 „Uvodno izlaganje dr Milana Bulajića“, *op. cit.* str. 21–22.

vezu između logora na Sajmištu i Jasenovca. Ovo je važno jer, ako se izuzme zaključak Saopštenja br. 87 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, gde se među licima odgovornim za zločine u Zemunskom logoru spominju ustaše Ante Pavelić i Dido Kvaternik, Sajmište do tada nije bilo poznato kao deo istorije NDH. Stoga logičnost predloga da baš na tom mestu treba graditi Muzej žrtava genocida, i to onakav kako ga je zamislio Bulajić, nije bila očigledna. Da bi izmenio ovo stanje stvari, Bulajić je promovisao selektivnu i često istorijski neutemeljenu interpretaciju Sajmišta, sve s ciljem da logor „izveze“ u Nezavisnu Državu Hrvatsku, predstavi ga kao njenu tekovinu i tako poveže s Jasenovcem, okosnicom budućeg Muzeja žrtava genocida. Ova strategija podrazumevala je naglašavanje nekoliko krajnje perifernih aspekata istorije logora na Sajmištu ili tendenciozno potenciranje pažljivo odabranih pojedinačnih slučajeva stradanja njegovih žrtava.

Samo mesec dana pošto je osnovan Muzej žrtava genocida, Milan Bulajić je na jednom skupu SANU ponudio dva razloga zbog kojih bi ovaj muzej trebalo da se nalazi u Beogradu, preciznije na Sajmištu. Prvo, naveo je Bulajić, „na obale Beograda su rijekom Savom doplovljavali leševi iz Nezavisne Države Hrvatske, iz ustaškog logora smrti ‘Jasenovac’“, što glavni grad Srbije, a pogotovu njegove rečne obale, simbolički povezuje s Jasenovcem. Drugo, sa Sajmišta su „zatočenici otpremani u ‘Jasenovac’“ što predstavlja još jednu neraskidivu sponu između ova dva logora.²⁴⁸ Kasnije su dodata još dva argumenta: prvo, da se Sajmište formalno nalazio „na teritoriji NDH“ odnosno da je „formiran na osnovu sporazuma između nacističke komande u Beogradu i hrvatske ustaške vlasti“, i drugo, da je najgori period stradanju u ovom logoru bio između maja i jula 1944. kada je kontrola predata u ruke Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH i ustaške policije u Zemunu.²⁴⁹ Zajedno, ove četiri

248 *Ibid.*, str. 21–22. U svojim knjigama Bulajić je redovno objavljivao mapu NDH, na kojoj je strelicama prikazivan priliv logoraša u Jasenovac iz drugih logora. Jedna od strelica vodila je i od Sajmišta.

249 Videti Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 51.

tvrdnje su za Bulajića predstavljale dokaz da je Sajmište tokom Drugog svetskog rata zapravo bilo „dio šireg kruga nacističko ustaškog sistema logora smrti Jasenovac“.²⁵⁰ Sam logor Jasenovac bio je samo „prvi krug“ smrti, okolni manji ustaški logori predstavljali su „drugi krug“, dok je treći, najširi krug obuhvatao „celokupnu teritoriju ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH)“, uključujući i logor Sajmište.²⁵¹

Važno je istaći da svaki od Bulajićeve četiri argumenta sadrži zrno istine. Tačno je da je Sajmište formalno bilo smešteno na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, čija se istočna granica nalazila na levoj obali reke Save u Beogradu. Tačno je da je grupa logoraša iz NDH transportovana na Sajmište, da bi ih Nemci, pošto su ih proglasili „radno nesposobnim“, vratili ustašama koje su ih potom likvidirale u Jasenovcu. Leševi žrtava iz NDH jesu stizali 1941. godine čak do Beograda. Ustaše jesu preuzele komandu nad logorom Sajmište u maju 1944. Međutim, sve ovo ne znači da su Bulajićeve zaključci na mestu. Kao što je već navedeno u Drugoj glavi, Sajmište je sve vreme svog postojanja bilo isključivo *nacistički* logor i deo istorije onog dela Srbije koji je bio pod direktnom okupacijom nacističke Nemačke, a ne NDH. Sporazum nemačke komande u Beogradu s vlastima u Zagrebu bio je formalnost, a logor su sve do maja 1944, čuvali isključivo nemački vojnici podređeni nemačkim vlastima u Srbiji. Isto tako, sudbina zatočenika koji su vraćeni ustašama nipošto ne opravdava kvalifikaciju da je Sajmište bilo deo sistema jasenovačkog logora.²⁵² Broj zatočenika koji su vraćeni u NDH ne samo da je bio relativno mali u odnosu na celokupan broj žrtava Sajmišta, već njihovo tendenciozno stavljanje u prvi plan skreće pažnju s

250 Bulajić, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?: hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Stručna knjiga, 1999, str. 159.

251 Bulajić, Milan, *Jasenovac: Uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd: Pešić i sinovi, 2007, str. 283–284.

252 Milan Koljanin, „Veze između nemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška“ u Smreka, Jelka (ur.), *Okrugli stol „Jasenovac 1986“*, Jasenovac, Spomen područje Jasenovac, 1986, str. 177.

činjenice da su mnogo više isto tako iznemoglih i „radno nesposobnih“ zatočenika, uhapšenih na teritoriji Hrvatske i Bosne, nemački stražari i pripadnici logorske uprave pogubili na samom Sajmištu, ili ih prepustili gladi i bolesti. Kod Bulajića međutim, slučaj vraćanja zatočenika u Jasenovac, septembra 1942. godine, o kome je bilo reči u Drugoj glavi, predstavljen je kao centralni događaj u ratnoj istoriji Sajmišta, kojim se uspostavlja simbolička veza između ovog logora i stradanja Srba u NDH. Što se tiče leševa koje je reka donosila do Beograda, njihov stvarni broj (oko četiri stotine) bio je mnogo manji od 15.000 koje Bulajić spominje u svojim knjigama. Osim toga, indikativno je da je i pre 1992. godine postojala inicijativa da se u Beogradu podigne spomenik žrtvama genocida u NDH koje je reka donela do Beograda, ali ne na Sajmištu, već oko Kule Nebojše ili na Adi Ciganliji, gde je veliki broj leševa prvobitno sahranjen. Bulajić je očigledno ovu ideju kasnije objedinio s inicijativom za otvaranje Muzeja žrtava genocida, u nastojanju da Sajmište što tesnije poveže s genocidom u NDH.

Konačno, ne stoji Bulajićeva tvrdnja da period maj-jul 1944, kada su logor preuzele ustaše, predstavlja vreme posebne brutalnosti. Prema Bulajiću, na Sajmištu su ustaše – pod vođstvom upravnika logora Petra Brzice, koji je „poslat na ovu dužnost iz Jasenovca gdje je pobijedio u jednom takmičenju ko će više zaklati zatočenika“ – logoraše „ubijale batinanjem“ još češće nego što je to bio slučaj pod nemačkom upravom.²⁵³ Međutim, Milan Koljanin (na čije istraživanje se Bulajić često poziva kada piše o Sajmištu) tvrdi da je u poslednjim mesecima postojanja logora vladao blaži režim u odnosu na period kada je zatočenika bilo mnogo više, a logorom komandovali Nemci. Osim toga, čak ni kada su Sajmište preuzele ustaše, ovaj logor nije bio „ustaški“ na način na koji je to tokom svog postojanja bio Jasenovac. Zatočenici na Sajmištu su, čak i između maja i jula 1944, bili pre svega „nemački zatočenici“ i ljudi na koje je „nemačka policija ... računala za upućivanje na rad u Rajh“.²⁵⁴

253 Bulajić, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?*, op. cit., str. 164.

254 Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op. cit., str. 443.

Mada je naglašavao veze između Sajmišta i Jasenovca, Milan Bulajić ipak nije sasvim zaboravio status ovog logora kao „nacističke tvorevine i mesta stradanja Jevreja“ s teritorije okupirane Srbije.²⁵⁵ U svojim knjigama, Bulajić s vremena na vreme citira značajno delo Kristofera Brauninga o Sajmištu i pominje gasni kamion koji se koristio za uništenje jevrejskih zatočenika u proleće 1942. Prema tome, ovde nije reč o potpunom prekrajanju istorije Sajmišta i potiskivanju Holokausta srbijanskih Jevreja. Istovremeno međutim, u celokupnom narativu o genocidu u Drugom svetskom ratu koji nalazimo kod Bulajića, naučno utemeljene činjenice o *Judenlageru* zauzimaju sasvim periferno mesto.²⁵⁶ Jevreji su se, baš kao i prethodnih decenija, označavali kao prve (ali ne i naročito važne) žrtve Sajmišta. Štaviše, u svojim javnim nastupima Bulajić se najčešće „prisećao“ jevrejske dimenzije istorije Sajmišta ili u prisustvu Jevreja, ili kada se očekivalo da jevrejska zajednica, u zemlji ili iz inostranstva, da finansijski doprinos projektu izgradnje Muzeja žrtava genocida. To je bio slučaj, na primer, s apelom za finansijsku pomoć koji je Odbor za uređenje Sajmišta uputio Savezu jevrejskih opština i Društvu srpsko-jevrejskog prijateljstva u aprilu 1991. Iako se u apelu kao glavna svrha budućeg spomeničkog kompleksa na Sajmištu navodi Muzej žrtava genocida i očuvanje sećanja na stradanje „Srba, Jevreja i Roma“ u Hrvatskoj, u njemu se Sajmište ipak strateški smešta u kontekst Holokausta u Srbiji: apel otpočinje prikazom Sajmišta kao mesta na kojem je znatan deo jevrejske zajednice Srbije uništen u gasnom kamionu. Tokom narednih godina, Bulajić je u okviru svojih aktivnosti usmerenih na prikupljanje sredstava redovno primenjivao istu strategiju selektivnog i funkcionalnog sećanja. Činjenica da je „Sajmište bilo nacistički logor u Beogradu, gde su korišćeni zloglasni kamioni s gasom“ iznenada je postala relevantna onda kada je od izraelske

255 Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, Beograd, Stručna knjiga, 2003, str. 469. Za kritičku obradu Bulajićevog tretmana holokausta videti Byford, Jovan, „When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’: Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia“ *East European Jewish Affairs*, 37 (1), 2007, str. 51–74.

256 Bulajić, Milan, *Jasenovac: uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*. op. cit., str. 11.

vlade ili od jevrejskih organizacija širom sveta tražena finansijska podrška za projekat Muzeja žrtava genocida na Sajmištu.

Srpsko-hrvatski propagandni rat i tumačenja istorije Sajmišta

Na interpretaciju Sajmišta i njegove istorije ranih devedesetih svakako su uticale i polemike o odnosu Srba i Hrvata prema Jevrejima koje su u to vreme vođene na relaciji Zagreb-Beograd. S hrvatske strane, najaktivniji u ovom svojevrsnom ratu rečima bili su bili autori poput Tomislava Vukovića, Ljubice Štefan, Josipa Pečarića, Anta Kneževića i američkog publiciste Filipa Koena (Philip Cohen).²⁵⁷ U svojim delima oni su nastojali da predstave Srbe kao stvarni „genocidni narod“, čiji su kolaboracionisti za vreme Drugog svetskog rata, uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve, počinili mnogo strašnije zločine od ustaške NDH i očistili Srbiju od Jevreja. Tvrdili su da je u posleratnom periodu postojala „zavera ćutanja“ koja je prikrivala genocidni karakter srpskog nacionalizma i zataškavala njegove krvave tragove. Hrvatska strana je u ovoj polemici obilato pozajmljivala (i izvirtala) argumente svojih srpskih pandana, koji su prvi pisali o „zaveri ćutanja“, genocidnoj prirodi (hrvatskog) nacionalizma, ulozi (katoličke) crkve u genocidu počinjenom u Drugom svetskom ratu, i slično. Sa srpske strane, glavni učesnici u debati bili su Milan Bulajić, zatim autori knjige *Istina o „srpskom antisemitizmu“* Andrija Gams i Aleksandar Levi, i Jaša Almuli, u to vreme jedan od portparola Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva.²⁵⁸ Oni su, kao odgovor na „optužbe“ iz Zagreba, uglavnom

257 Vuković, Tomislav i Bojović, Edo, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, Altair, 1992; Anto Knežević, *Analysis of Serbian Propaganda*, Zagreb, Domovina TT, 1992; Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1996; Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu: Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, Dom & Svijet, 1998; Cohen, Philip, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit in History*, College Station, Texas A&M Univeristy Press, 1996.

258 Gams, Andrija i Levi, Aleksandar, *The Truth about Serbain Antisemitism*. Beograd, Ministarstvo informisanja Republike Srbije, 1994; Jaša Almuli,

nastojali da u potpunosti negiraju postojanje antisemitizma u Srbiji, potencirajući pritom njegovo rašireno prisustvo u Hrvatskoj, kako u prošlosti tako i danas.

Iza ove polemike vrlo brzo su stala Ministarstva za informisanje Srbije i Hrvatske, kao i režimski mediji, što ukazuje da je debata zapravo vođena na nivou državne propagande. Takođe, radovi gorepomenutih autora redovno su prevedeni i objavljivani, u delovima ili u celini, na engleskom jeziku, što znači da nisu bili namenjeni samo domaćoj javnosti, već i međunarodnom javnom mnjenju: u Hrvatskoj kao deo marketinškog projekta prečišćavanja istorije NDH, a u Srbiji za popravljjanje imidža zemlje u svetu.²⁵⁹ Činjenica da je odnos prema Jevrejima dobio ovako veliki značaj u međunarodnoj propagandi dve zemlje sam po sebi je zanimljiv, a mogao bi se, barem donekle, pripisati verovanju u moć jevrejskog javnog mnjenja u Americi, koje je bilo prisutno s obe strane, iako možda ne kod pojedinačnih autora.²⁶⁰

Polemike vođene početkom devedesetih bitne su za temu kojom se bavi ova knjiga jer je Sajmište od samog početka bilo jedno od glavnih poprišta borbe srpskih i hrvatskih kvazi-istoričara. Nemoguće je utvrditi ko je „prvi počeo“, ali već krajem osamdesetih, autori u Srbiji su sve češće potezali argument da se Sajmište nalazilo na teritoriji NDH. Namera najčešće nije bila da se žrtve ovog logora „napakuju“ Hrvatskoj, već da se ukaže na to da srpska kolaboracionistička vlast u Srbiji nije imala uticaja na

„Stvaranje velikih laži o Srbiji i Srbima“, feljton, *Politika*, 26 decembar 1993. – 25 januar 1994. Almuli, koji se početkom devedesetih preselio u London, polemiku je vodio i u britanskoj štampi, gde su u to vreme počela da se pojavljuju pisma u kojima se insistiralo na podjednako odgovornosti srpskih i hrvatskih kolaboracionista za Holokaust. Na primer, britanski istoričar Marko Atila Hor (Marko Attila Hoare) je 1993. godine u *London Review of Books* tvrdio da je Nedićev režim „sa oduševljenjem učestvovao u Holokaustu“ i da je od srpske i hrvatske ruke stradao podjednak broj Jevreja („Greater Croatia“ *London Review of Books*, 9. septembar 1993).

259 Videti MacDonald, David Bruce, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester, Manchester University Press, 2002.

260 Videti Byford, Jovan „When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’: Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia“, *op. cit.*, str. 51–74.

dogadaje u ovom logoru. Pošto je Sajmište bilo pod nemačkom upravom i na teritoriji druge države, tvrdili su pojedini autori u Srbiji, Nedićeva vlada u Beogradu ne može snositi odgovornost za Holokaust. Ovaj argument nije bio nov, pošto su ga ptezali i sami kolaboracionisti u sudskim procesima posle rata.²⁶¹ Međutim, krajem osamdesetih, on je ponovo uveden u javni diskurs u okviru priče o besprekornoj tradiciji srpsko-jevrejskog prijateljstva, i u težnji da se pažnja javnosti skrene s uloge koju je Nedićeva vlada igrala u sprovođenju antijevrejskih mera u ranoj fazi okupacije, u oduzimanju jevrejske imovine, internaciji Jevreja u logoru Topovske šupe i na Banjici, i tako dalje.²⁶² Međutim, vrlo brzo, pojavili su se oni koji su u činjenici da se Sajmište formalno nalazilo na teritoriji NDH, videli potvrdu da je u pitanju bio ustaški logor. Već 1990, u jednom članku u *Politici*, Sajmište se spominje, uz Jasenovac i Jadovno, kao mesto ustaškog zločina nad Srbima, Jevrejima i Romima.²⁶³

Na ovakve tvrdnje, hrvatski autori odgovorili su kontrapadom. Osim što su osporavali tvrdnju da je Sajmište bilo ustaški logor (pogotovu ne u vreme kada su tamo bili zatvoreni Jevreji), nastojali su da dokažu da su u njemu najveći krvnici bili upravo Srbi. Iz njihovih napisa stiče se utisak da su samo spoljni parametar logora obezbeđivali Nemci, a da su kontrolu u samom logoru imale srpske vlasti. U knjizi *Pregled srpskog antisemitizma* Tomislav Vuković i Edo Bojović su ozloglašenog kapoa u *Anhaltelageru*, Radivoja Kisića, promovisali u „jugoslovenskog [sic.] komandanta logora“, a druge redare u srpske „policijce.“²⁶⁴

261 „Branilac Alkalaj optužuje za ubistvo 9,000 jevrejskih žena i dece“, *Politika*, 21. april 1946, str. 6.

262 Videti Byford, Jovan „The collaborationist administration and the treatment of Jews in Nazi-occupied Serbia“, u Ramet, Sabrina i Lifthaug, Ola, *Serbia and Serbs in the Second World War*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011, str. 109–126.

263 Navedeno prema de la Brosse, Renaud „Political propaganda and the plan to create a ‘State for all Serbs’“, Report compiled at the request of the Office of Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, str. 24, http://hague.bard.edu/reports/de_la_brosse_pt2.pdf

264 Vuković, Tomislav i Bojović, Edo, *Pregled srpskog antisemitizma*, op. cit. str. 95–97.

Ubijanje Jevreja u logoru pripisali su „srpsko-nemačkim saveznicima“. U knjizi *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Ljubica Štefan takođe navodi da su Sajmištem „upravljali Nijemci i srpska policija Milana Nedića na čelu s Dragim Jovanovićem.“²⁶⁵

Ove do tada nepoznate „činjenice“ o Sajmištu, hrvatski autori su predstavljali kao značajno otkriće koje je prethodnih decenija skrivala „zavera ćutanja“. Štefan navodi da je istina o Sajmištu do tada prikrivana u nameri da se Srbija predstavi kao „čista i nevina“ po pitanju Holokausta, a sva krivica svali na Hrvatsku. U tom kontekstu, Štefan poteže argument identičan onom koji u to vreme nalazimo u literaturi o Jasenovcu objavljivanj u Beogradu: „oslobodioci“, odnosno partizani, se optužuju da su posle rata po nečijem nalogu svesno uništili svaki trag o ovom mestu zločina, te da je logor Sajmište „izbrisan iz povjesti – namerno, sustavno“.²⁶⁶ Zaveri se pripisuje i činjenica da posle rata „nikada, apsolutno nikada nije [na Sajmištu] održana nika-kva komemoracija“, što naravno nije bilo tačno.²⁶⁷

Još jedna stvar koja je Sajmište učinila posebno privlačnim za hrvatsku propagandu, bilo je to što se prilično jednostavnom igrom brojki ovaj logor mogao predstaviti ne samo kao srpski pandan Jasenovcu, već i kao mnogo strašniji mesto stradanja od najvećeg logora u NDH. Na primer, Josip Pečarić u knjizi *Srpski mit o Jasenovcu* navodi nalaze Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, po kojima je na Sajmištu stradalo „više od 40.000 žrtava“. Uz to, on navodi da je stvarni broj žrtava najverovatnije još veći, pošto su jugoslovenske vlasti navodno svesno umanjivale broj jevrejskih žrtava Sajmišta koji u stvarnosti prelazi 11.000. Međutim, kada je reč o broju žrtava Jasenovca, Pečarić nije ni približno tako sklon da veruje nalazima Državne komisije i literaturi iz doba socijalističke Jugoslavije. Naprotiv, on posvećuje značajan broj strana u knjizi dokazima da je broj stradalih u Jasenovcu zapravo mnogo manji od navodnih 600.000, i da je Tuđman manje-više bio u pravu kada je

265 Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, op. cit., str. 263–264.

266 *Ibid.*, str. 269.

267 *Ibid.*

tvrdio da je broj žrtava tog logora svega oko 40.000 žrtava. Nije teško videti gde ovaj argument vodi. Ako se maksimalne procene o stradanju na Sajmištu uporede s brojevima za Jasenovac koje nalazimo u hrvatskoj revizionističkoj literaturi, ispada da je Sajmište bilo veći logor od Jasenovca. Tako ispada da je najveći zločin na teritoriji Jugoslavije počinjen ne u NDH, već u Beogradu. Prema tome, nastojanje da se dokaže da Srbija nije bila „čista i nevinna“ po pitanju Holokausta je, u pisanju hrvatskih autora, za kratko vreme preraslo u kampanju da se dokaže da je Srbija zapravo bila glavni počinilac Holokausta na Balkanu, o čemu niko do tada nije znao zbog sistematskog „skrivanja istine o beogradskim konc-logorima.“ Ljubica Štefan čak insinuira da je Hrvatskoj učinjena nepravda kada je Jasenovac svrstan među 22 logora čija su imena ispisana u mozaiku sećanja u Jad Vašem u Izraelu, te da mesto na tom spisku zasluhuje – Sajmište.

Uzajamno optuživanje za „genocidnost“, koje je i u jednom i u drugom slučaju podrazumevalo manipulaciju istorijskim činjenicama, podizalo je devedesetih godina prošlog veka tenziju na obe strane, i potpirivalo u javnosti nacionalističke strasti, negativne emocije i osećaj ozlojeđenosti. U kontekstu ratne propagande to je uostalom i bila svrha ovakvih rasprava. Na žalost, i u Srbiji i u Hrvatskoj, neki od argumenata su vremenom pustili korene. U Srbiji se, kada se govori o Holokaustu, još uvek svašta objašnjava i pravda tvrdnjom da je „Sajmište bilo u NDH“. U Hrvatskoj i danas ima onih koji smatraju da je u Beogradu bio logor koji se po broju žrtava i strahotama koje su se tamo događale mogu porediti s Jasenovcem, i da, prema tome, u jugoslovenskom kontekstu, NDH nije bila jedinstveno zlo. Međutim, ono što je posebno važno za temu sećanja na Sajmište jeste to što su, upravo zahvaljujući debatama koje su vodili sa svojim hrvatskim „kolegama“, Bulajić i njegovi istomišljenici vremenom usavršavali argumente o Sajmištu kao delu istorije NDH, postajući tako sve uvereniji da se na mestu gde je nekada bio ovaj logor jedino može nalaziti memorijalni centar posvećen srpskom stradanju u Hrvatskoj.²⁶⁸

268 Videti, na primer, Bulajićevu polemiku s Pečarićem u Bulajić, Milan, *Jasenovac, ustaški logor smrti – srpski mit?*, op. cit., 1999, str. 753–818.

Konačno, zanimljivo je da je značajno mesto u polemici između Bulajića i hrvatskih autora zauzimala jedna fotografija logoraša sa Sajmišta koju je posle rata objavila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. U leto 1994. godine, Muzej žrtava genocida, u saradnji s Muzejem Vojvodine, organizovao je izložbu „Jasenovac: sistem ustaških logora smrti“ koja je prikazana u Beogradu i Novom Sadu a kasnije i van granica Srbije.²⁶⁹ Među eksponatima, koji su se sastojali pretežno od jezivih fotografija stradanja Srba u NDH, našla se i jedna na kojoj su prikazani izgladneli logoraši iz sabirnog logora Organizacije Tot (Todt) koji se nalazio na ušću Save u Dunav, u neposrednoj blizini Sajmišta. U pitanju je bila „filijala“ Sajmišta gde su bili smešteni radno sposobni zatočenici, pre upućivanja na rad u Nemačku ili Norvešku. Na izložbi 1994. godine, ali i kasnije, u legendi je navedeno da su na slici prikazani „izgladneli jasenovački logoraši“.²⁷⁰

Josip Pečarić, koga je ova fotografija nagnala da se upusti u raspravu s Bulajićem, tvrdio je da je u pitanju bila „namerna“ greška, i pokušaj da se Hrvatskoj „podmeću“ žrtve iz okupirane Srbije. Međutim, tako nešto je malo verovatno. Da je to zaista bio motiv organizatora izložbe, lica na fotografiji ne bi bila opisana kao *jasenovački* logoraši, već naprotiv, kao logoraši Sajmišta. Naime, da je natpis pored fotografije prikazane na izložbi o stradanjima u NDH glasio „izgladneli logoraši *Sajmišta*“, moglo bi se s pravom tvrditi da je u pitanju svesni pokušaj da se falsifikuje istorija i da se Sajmište označi kao mesto genocida u NDH. Ovako, mada je u pitanju neoprostiv propust autora izložbe, verovatnije je da se radi o grešci. No, cela epizoda s „izgladnelim jasenovački logorašima“ dobija na značaju ako se uzme u obzir da ovo nije bilo prvi put da fotografija sa Sajmišta biva pripisana jedom drugom logoru. U knjizi *Otpor golorukih kroz logore* iz 1970. godine, gotovo identična slika, preuzeta iz iste kolekcije fotografija, objavljena je kao ilustracija stradanja – na Banjici.²⁷¹

269 Mladenko Kumović, *Izložba Jasenovac: sistem ustaških logora smrti*, Novi Sad, Muzej Vojvodine, 1994. Sporna fotografija se nalazi na strani 53.

270 *Ibid.*

271 Labović, Đurica i Ražnjatović, Petar, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd, Grafika, 1970, str. 138.

Logoraši sa Sajmišta u funkciji sećanja na Banjicu i Jasenovac. Ilustracija iz knjige Otpor golorukih kroz logore (1970) i eksponat na izložbi „Jasenovac: sistem ustaških logora smrti“ (1994).

Sasvim je moguće da je u oba slučaja uzrok pogrešne oznake fotografija bio isti. Naime, i u socijalističkom periodu i u devedesetim godinama prošlog veka, preovlađujuća kultura sećanja u Srbiji privilegovala je pojedina mesta stradanja. U centru pažnje najpre je bila Banjica, kao mesto koje je simbolizovalo stradanje simpatizera NOB-a u Srbiji. Kasnije je tu ulogu preuzeo Jasenovac, koji je postao metonimija za stradanje Srba u NDH. U oba slučaja, Sajmište, iako najveći logor u okupiranoj Srbiji, bilo je logor „drugog reda“. Uostalom, kao što smo već videli, 1961. godine kada je planirano obeležavanje dvadesete godišnjice od početka ustanka, Banjica je dobila prvu spomen ploču, za Sajmište nije bilo sredstava. Osamdesetih godina, kada je trebalo urediti Sajmište i Jajince prioritet je dat ovom drugom, između ostalog zato što se tamo obeležavalo stradanje banjičkih logoraša. Devedesetih, kada je Jasenovac prepoznat kao simbol srpskog mučeništva u Drugom svetskom ratu, ideja o osnivanju muzeja posvećenog istoriji Sajmišta bila je sasvim podređena

inicijativi da se tamo otvori muzej u spomen žrtava genocida u NDH. U tom kontekstu treba tumačiti i spornu upotrebu fotografija, kako 1970. tako i 1994. Motivi stradanja na Banjici, i kasnije u Jasenovcu, bili su svaki u svoje vreme koliko-toliko dominantni da su priređivači knjige *Otpor golorukih kroz logore* i organizatori izložbe o Jasenovcu – koji, sva je prilika, nisu bili detaljno upoznati za provenijencijom pojedinačnih slika – automatski asimilovali fotografije „izgladnelih logoraša“ u priču o logoru koji je u datom trenutku smatran za paradigmu ljudskog stradanja. Prema tome, ni u jednom ni u drugom slučaju najverovatnije nije bila u pitanju svesna manipulacija, već jednostavno posledica činjenice da je Sajmište tokom čitavog posleratnog perioda bilo u senci drugih logora.

Raspodela memorijalnih mesta u Beogradu: Staro sajmište i „Menora u plamenu“

U vreme osnivanja Muzeja žrtava genocida, baš kao i tokom osamdesetih, većina odluka o budućnosti Sajmišta i o njegovoj nameni doneta je bez učešća zvaničnika jevrejske zajednice. Jevrejska opština Beograd obaveštavana je o različitim predlozima i odlukama, ali pre svega neformalno, preko Špira Solomuna koji je u to vreme bio zvaničnik Sekretarijata za kulturu grada Beograda, ili kroz povremenu komunikaciju s Milanom Bulajićem. Međutim, kao što je već pomenuto u prethodnoj glavi, kada je reč o uređenju Sajmišta, stavovi Jevreja Srbije nisu ozbiljno uzimani u obzir.

Ono što ovakvo stanje stvari čini pomalo čudnim, jeste činjenica da su pojedini članovi jevrejske zajednice u Srbiji vreme o kome se radi (1989–1991) opisivali kao „dobar period za Jevreje“.²⁷² Taj „dobar period“ obeležilo je ono što je izgledalo kao povećano interesovanje za različite aspekte jevrejske istorije i kulture, kao i veća vidljivost Jevreja u javnom životu, uglavnom preko Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva. Kao deo svog jav-

272 Gordiejew, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, op. cit., str. 370.

nog angažmana, ovo udruženje je iniciralo ili bar javno podržalo izgradnju nekoliko spomenika jevrejskim žrtvama nacizma, na primer na Dorćolu u Beogradu, u Kragujevcu, Šapcu i Zasavici. To znači da je stradanje srpskih Jevreja u to vreme dobilo povećani publicitet i van okvira jevrejske zajednice.

Kako objasniti nesaglasnost koja je očigledno postojala između javne preokupacije stradanjem Jevreja koje je podsticalo Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva, i skoro potpunog isključenja jevrejske zajednice iz procesa donošenja odluka o budućnosti Sajmišta? Kako to da se skulptura „Menora u plamenu“ Nandora Glida, koja je uz najveće državne počasti otkrivena u jesen 1990. na obali Dunava na Dorćolu, promovisala kao simbol zajedničkog sećanja Srba i Jevreja na Holokaust, dok na Sajmištu od „zajedničkog sećanja“ nije bilo ni traga? Odgovor na ovo pitanje leži, kao prvo, u činjenici da „projevrejska euforija“ za koju su neki smatrali da potresa Srbiju nije bila ni naročito snažna ni sveobuhvatna.²⁷³ Ona je inspirisala podizanje *novih* spomenika, poput onog na Dorćolu, u čemu su važnu ulogu igrali ljudi bliski Društvu srpsko-jevrejskog prijateljstva, i gde je objekat sećanja mogao biti pažljivo i strateški stvaran u duhu interpretacije srpsko-jevrejskih odnosa koju je u to vreme promovisalo ovo udruženje. Naime, novi spomenici, iako posvećeni jevrejskim žrtvama, obično su privlačili medijsku pažnju zato što su se posmatrali (ili, radije, predstavljali javnosti) pre svega kao znak trajne srpske simpatije za Jevreje. „Menora u plamenu“ je, na primer, od samog početka interpretirana ne samo kao spomenik Jevrejima koji su ubijeni u Holokaustu, već i kao priznanje srpskoj „otvorenosti“ i mesto na kojem će se očuvati sećanje na istoriju zajedničkog mučeništva Srba i Jevreja.²⁷⁴ Ovakav pogled na prošlost, međutim, nije doticao postojeća mesta sećanja, kao što je Sajmište, koja su već posedovala razvijenu i institucionalno utemeljenu komemorativnu praksu. Narativ o neraskidivim

273 *Ibid.*

274 Videti na primer novinske članke „Znamenje naše otvorenosti“, *Novosti plus*, 22. oktobar 1990, str. 2, „Stradali zajedno“, *Politika ekspres*, 22. oktobar 1990, str. 3.

vezama Srba i Jevreja nije se mogao tako lako uklopiti u interpretaciju Sajmišta koju su u to vreme iznosili, na primer, bivši zatočnici Sajmišta.

Štaviše, činjenica da se postavljanje Glidovog spomenika na Dorćolu 1990. godine, podudarilo s ranom fazom kampanje za osnivanje Muzeja žrtava genocida, dovela je do nepredviđenih posledica za Sajmište. U to vreme dolazi do jedne krajnje problematične, mada neformalne, raspodele memorijalnih mesta u gradu. Izgradnjom spomenika na dunavskom keju, koji je odavao počast jevrejskim žrtvama nacizma, Sajmište je *de facto* „oslobođeno“ obaveze da postane spomenik žrtvama Holokausta. Pošto se smatralo da je Jevrejima na odgovarajući način odata počast „Menorom u plamenu“, Sajmište je dobilo „slobodu“ da postane mesto na kojem će se odavati počast drugim žrtvama, pre svega Srbima, u okviru Muzeja žrtava genocida. Da je tako ukazuje činjenica što je u apelu za donacije za završetak spomenika na Sajmištu, koji je, u aprilu 1991, jevrejskoj zajednici i Društvu srpsko-jevrejskog prijateljstva uputio odbor pri Skupštini grada zadužen za pripremanje „memorijala Sajmište“, naglašeno da je nekoliko meseci ranije „pretežno sredstvima grada Beograda“ podignut spomenik Jevrejima, žrtvama fašističkog terora. Poruka ove „napomene“ bilo je očekivanje da će jevrejska zajednica uzvratiti velikodušnost grada Beograda i pomoći da se realizuje memorijal *srpskim* žrtvama u NDH, i to na Sajmištu. U ovoj podeli memorijalnih mesta, naravno, nije učestvovao Savez jevrejskih opština, koji je, kao što smo videli u prethodnoj glavi, baš u to vreme činio napor da se Sajmište dostojno obeleži kao mesto stradanja Jevreja Srbije. Međutim isto se ne može reći i za neke istaknute članove Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva, koje je srpska nacionalistička elita prihvatila kao glavne sagovornike i, bez ikakvog osnova, tretirala kao legitiman glas jevrejske zajednice u Srbiji. Uostalom, kao što smo već videli, i Klara Mandić i Enriko Josif su 1990. u ime ovog udruženja s neskrivenim entuzijazmom prihvatili predlog Milana Bulajića da Sajmište postane – *srpski* Jad Vašem.

Detaljni urbanistički plan „Spomeničkog kompleksa Staro sajmište“

U februaru 1992. godine, samo nekoliko meseci pošto je doneta odluka da na Sajmištu bude smešten Muzej žrtava genocida, Skupština grada Beograda usvojila je Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa Staro sajmište. Stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda i Zavoda za urbanizam i projektovanje započeli su izradu ovog plana još 1987, kada je Sajmište uvršteno u registar kulturnih dobara u Beogradu. Međutim, projekat je zbog dugogodišnje javne rasprave i usklađivanja s postojećim propisima završen tek početkom 1992.²⁷⁵

Mada Detaljni urbanistički plan (u skladu s odlukom iz jula 1987) definiše Staro sajmište kao „spomenički kompleks“ i „spomen-obeležje“ gde je predviđen isključivo „memorijalni sadržaj“, u njemu je jasno uočljiva jedna značajna novina. Naime, površini od oko 22 hektara između Brankovog i Starog savskog mosta predstojala je „rekonstrukcija“ u cilju „vraćanja celovitog izgleda prostoru Starog sajma, kakav je on bio u momentu pretvaranja u logor“. „Originalni objekti“ – dakle oni koji datiraju iz vremena pre 1941 – predviđeni su za restauraciju i „prilagođavanje budućoj nameni“, dok bi ostale zgrade, površine oko 17.000 m² bile porušene. Na mestu nekadašnjih Jugoslovenskih paviljona planirana je izgradnja novih zgrada. Predviđena je i rekonstrukcija originalne saobraćajne mreže i pešačkih staza, a sve u cilju restauracije prvobitnog „celovitog izgleda“ Beogradskog sajmišta.²⁷⁶

275 Celokupnim projektom je rukovala arhitektka Vesna Matičević, videti Matičević, Vesna, „Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa Staro Sajmište“ u *Beogradsko Staro sajmište 3+1, op. cit.*, str. 351–355.

276 „Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa ‘Staro sajmište’“, *Službeni list grada Beograda*, br. 2, 14. februar 1992, str. 79–88.

funkcionalno povezati s poslovno-hotelskim kompleksom Interkontinental. Isto tako, naglašena je uloga Sajmišta kao umetničke kolonije, u smislu da bi „sadržaje kulture i umetnosti“ koji se tamo već nalaze trebalo, nakon obnove, proširiti.

Naglasak na „polufunkcionalnom karakteru“ i potpunoj rekonstrukciji Sajmišta značajan je jer ukazuje u kojoj meri su, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, arhitekti i urbanisti nadležni za planiranje razvoja Sajmišta počeli da se „prisećaju“ predratnog perioda istorije i prepoznaju istorijski značaj Beogradskog sajma, ne samo za jugoslovensku arhitekturu, već i za privredni život u gradu. Kako je nedavno objavila Vesna Matičević, rukovodilac projekta izrade Detaljnog urbanističkog plana između 1987. i 1992, prvobitni cilj elaborata je „proširen“, pošto se „pokazalo da je potrebno obeležiti i vreme u kome je postojao Sajem“, ali i „vreme pošto je logor rasformiran“, odnosno umetničku koloniju. Drugim rečima, suština „spomeničkog kompleksa“ je bitno izmenjena između 1987, kada je Sajmište proglašeno za kulturno dobro, i 1992. kada je usvojen urbanistički plan.²⁷⁸

Štaviše, detaljnija analiza urbanističkog plana pokazuje da je ovim „proširenjem“ znatno ublažen prvobitni naglasak na Sajmištu kao mestu stradanja. To se vidi iz činjenice da je većina sadržaja vezanih za sećanje na logor vidljivo zanemarena, u smislu da je izmeštena iz samog kompleksa Sajmišta. Kao što je već pomenuto u prethodnoj glavi, spomenik žrtvama je trebalo da bude podignut u priobalnom delu, na obodu nekadašnjeg logora. Na istoj lokaciji planirana je izgradnja novih objekata u kojima bi bio smešten muzej. Predviđen je i poseban memorijal posvećen jevrejskim žrtvama koji bi se sastojao iz dva zelena gaja,

278 Matičević, Vesna, „Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa Staro Sajmište“, *op. cit.*, str. 352. Vraćanje izgleda iz 1937, odnosno izgradnja novih zgrada na mestu gde su se nekada nalazili jugoslovenski paviljoni, spominje se već 1989. godine u pregledu opštih konzervatorskih uslova uređenja Sajmišta koji je uradio Zavod za urbanizam i projektovanje. „Prethodni programsko-prostorni polazi za DUP Spomeničkog kompleksa Staro sajmište“, avgust 1989, Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Dosije 284 „Sajmište“.

što je forma u skladu s „tradicijom jevrejskog naroda“. Lokacija ovog memorijala, koji prostorno izdvaja, i na neki način „getoizira“ uspomenu na jevrejsko stradanje, nalazi se izvan užeg prostora Sajmišta, na zapadnom obodu spomeničkog kompleksa, omeđenom tramvajskom prugom i Bulevarom Mihajla Pupina. U samom centru kompleksa predviđeni su pre svega neki drugi sadržaji. Većina postojećih objekata namenjena je za „likovne smotre, izložbe, stalne postavke, i sl.“, dok bi nove zgrade, koje će nići iz volumena jugoslovenskih i Rumunskog paviljona bile „u funkciji sajma uzoraka“. Od predratnih paviljona, samo je Spasićev predviđen (zajedno s objektima koje bi trebalo izgraditi u priobalju) za muzej i muzejsku postavku. U Detaljnom urbanističkom planu se ne spominje sadržaj ovog muzeja, ali imajući u vidu dogovore koji su prethodili njegovom usvajanju, u kojima su učestvovali autori urbanističkog plana, nema sumnje da je Spasićev paviljon bio namenjen Muzeju žrtava genocida.

Dakle, dok su se krajem osamdesetih i početkom devedesetih u jednom delu javnosti vodile polemike oko toga da li je Sajmište simbol otpora fašizmu i stradanja u okupiranoj Srbiji ili mesto na kome treba da bude otvoren srpski Jad Vašem (o ovome će biti reči i u narednoj glavi), u zvaničnim dokumentima sve više se potencira treća dimenzija istorije ovog prostora – njegova predratna uloga Beogradskog sajma. Ovo je bio direktan nastavak trenda započetog u vreme planiranja restauracije Savskog platoa, o kom je bilo reči u prethodnoj glavi, kada se razvila svest da je Sajmište isuviše vredno, sa stanovišta urbanističkog razvoja ali i kao građevinsko zemljište, da bi bilo samo „spomenički kompleks“ posvećen nacističkom logoru. Što je važnije, uvođenjem ideje o predratnom sajmu kao podjednako značajnom delu istorije ovog prostora koji zaslužuje da bude obeležen, Detaljni urbanistički plan je prokrčio put komercijalizaciji Sajmišta. Kao što ćemo videti u Devetoj glavi, ovakav odnos prema Sajmištu je danas dominantan u većini inicijativa za njegovo uređenje.

Naravno, kao i prethodnih decenija, autori Detaljnog urbanističkog plana bili su svesni da za ambiciozni projekat ure-

đenja Sajmišta nema sredstava. U vreme kada je rat u Hrvatskoj već uveliko počeo, a Srbiji pretile međunarodne sankcije, niko nije ni razmišljao o iseljenju stanovnika sa Sajmišta, ili izgradnji novih objekata. Zato je (baš kao i 1987) za „prvu etapu“ restauracije Sajmišta predviđeno uređenje priobalnog dela, gde je već planirano postavljanje velikog spomenika, rad vajara Miodraga Popovića. Travnati deo uz obalu, nadomak Starog sajmišta trebalo je da preuzme „ulogu dostojnog obeležavanja ovog istorijskog mesta“, u iščekivanju narednih faza restauracije, koje nikada nisu započete.²⁷⁹ Ovim spomenikom, i njegovom ulogom u kreiranju javnog sećanja na stradanja u Drugom svetskom ratu u drugoj polovini devedesetih i kasnije, bavi se naredno poglavlje.

279 „Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa ‘Staro sajmište’“, *op. cit.*, str. 82.

Simbol stradanja u okupiranoj Srbiji i genocida u NDH: Sajmište između ranih devedesetih i 2005. godine

Dok je plan o osnivanju Muzeja žrtava genocida napredovao tokom ranih devedesetih, pojavilo se nesuglasje po pitanju Sajmišta između stare kulture sećanja, koja se odlikovala posvećenošću principima jugoslovenskog jedinstva i tradiciji NOB-a, i novog, revizionističkog diskursa kojim je dominirao motiv srpskog mučeništva. To ne iznenađuje ako se ima u vidu da su memorijalni prostor, prvobitno predviđen za afirmaciju „klasno-revolucionarnih vrednosti“, postepeno uzurpirale snage koje bi se rečnikom Koordinacionog odbora za očuvanje revolucionarnih tradicija iz ranih osamdesetih mogle opisati kao ništa manje nego „kontrarevolucionarne“.

Razlika između dve suprotstavljene vizije Sajmišta kao mesta sećanja jasno se može uočiti u tekstovima objavljenim u specijalnom izdanju lista *Svet* posvećenom Muzeju žrtava genocida, o kom je bilo reči u prethodnoj glavi. U časopisu je objavljen razgovor sa Špirom Solomunom, pomoćnikom predsednika Gradskog odbora za obrazovanje, nauku i kulturu, koji je učestvovao u razvoju spomen mesta Sajmište od sredine osamdesetih. Solomun je 1988. za potrebe Skupštine grada napisao iscrpan izveštaj o budućnosti Starog sajmišta, a u intervjuu iz 1990. svoj rad na memorijalizaciji Sajmišta istakao je čak kao najvažnije dostignuće u dotadašnjoj karijeri.²⁸⁰ U tom broju *Sve-*

280 U pitanju je dokument „Spomen-obeležje Sajmište“, koji je 1988 izdao Gradski odbor SSRN, *op. cit.*

ta, u kojem su objavljeni intervjui s članovima SANU, vladikama Srpske pravoslavne crkve, i drugim javnim ličnostima, koji su u to vreme predvodili borbu protiv „zavere ćutanja“ u vezi sa srpskim stradanjem u NDH, Solomun je bio jedina osoba koja je oslovljavana kao „drug“ („drug Solomun“), što ga je od samog početka predstavilo kao jednog od pripadnika „stare garde“. Bez odbacivanja mogućnosti da bi muzej posvećen žrtvama genocida mogao u budućnosti biti smešten na Sajmištu, Solomun je tokom intervjua insistirao da bi bilo „najcelishodnije da postavka muzeja obuhvati sva stratišta na kojima je u Jugoslaviji vršen genocid u Drugom svetskom ratu“, i da na tom projektu treba da se „angažuje federacija“ čime bi muzej zadržao nedvosmislen jugoslovenski karakter.²⁸¹ Za Solomuna, Sajmište je, zajedno s drugim lokacijama u gradu, uključujući Jajince, Banjicu, Groblje oslobodilaca Beograda i Grob neznalog junaka, simbolizovalo istoriju Jugoslavije, narodnooslobodilačku borbu i stradanje jugoslovenskih naroda pod nacističkom okupacijom. S druge strane, u istom izdanju časopisa, kompozitor Enriko Josif, jedan od osnivača Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva, predstavio je radikalno drugačiju perspektivu. On je insistirao da Muzej žrtava genocida ne sme biti prepušten saveznim organima. Naprotiv, Josif je u budućem muzeju video sredstvo kojim republika Srbija može afirmisati svoj u to vreme ponovno uspostavljeni status nacionalne države. „Na srpskom narodu i srpskoj vladi“, tvrdio je Josif, zadatak je da „izbore pravo na ono što je do sada bilo zabranjeno“, i da sruše zid ćutanja koji je – „iz ne znam kakvih izmišljenih politikantskih, političkih, kominternovskih, vatican-skih i nije važno sve kojih razloga“ – okruživao srpske žrtve u Hrvatskoj više od 45 godina.²⁸² Dakle, dok je Špiro Solomun naglašavao opštegugoslovenski karakter istorije Sajmišta i insistirao na kontinuitetu s kulturom sećanja koja je dominirala u posleratnim godinama, Enriko Josif ga je video kao prostor na kome se može proizvoditi novo, „nacionalizovano“, sećanje na

281 „Stratišta Beograda“, *Svet*, 1. april 1990, str. 66.

282 „Okrugli sto – Muzej žrtava genocida“, *Svet*, 1. april 1990, str. 6.

rat, i kroz koji bi Republika Srbija potvrdila – putem spomenika žrtvama Jasenovca – svoju ulogu kao stožera srpskog naroda.

Naravno, nije potrebno posebno napomenuti da nijedna od ove dve vizije budućeg muzeja nije identifikovala Holokaust kao posebno značajan aspekt sećanja na Sajmište. Predstavnici jevrejske zajednice u Beogradu bili su svesni toga. Kada su, 1990. godine, gradske vlasti, preko Špire Solomuna, predložile Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu da se, pošto bude izgrađen memorijalni kompleks Sajmište, ova institucija preseli na novu lokaciju, odgovor je glasio da tako nešto „ne dolazi u obzir“. Glavni razlog bile su nedoumice oko „karaktera“ budućeg muzeja na Sajmištu, i „uslova uključivanja jevrejskog dela“ u njega.²⁸³ U vreme kada je jevrejska zajednica imala problema da izdejstvuje adekvatno mesto za jevrejske žrtve čak i u natpisima na spomenicima, ovakva rezerva prema tretmanu Holokausta u budućem memorijalnom kompleksu ne treba da čudi.

Doduše, o Sajmištu kao mestu *jevrejskog* stradanja u jednom od narednih izdanja *Sveta* govorio je tadašnji predsednik Skupštine grada, Milorad Unković, ali pre svega u kontekstu prikupljanja finansijskih sredstava. Gradske vlasti su u realizaciji projekta uređenja Sajmišta očekivale „veliku pomoć [...] od naših izraelskih prijatelja – s njima je već kontaktirano, i oni su pokazali veliku zainteresovanost da se ovo mesto, gde je stradalo toliko njihovih sunarodnika, dostojno obeleži.“²⁸⁴ Označavajući jevrejske žrtve kao „sunarodnike“ Izraelaca, a ne kao sopstvene sugrađane, Unković je žrtve *Judenlagera* simbolički izopštio iz nacionalnog pamćenja i predstavio sećanje na njih kao moralnu i finansijsku odgovornost – Izraela. Unković nije bio jedini koji je zastupao ovakav stav. Nešto slično tvrdio je i Vojislav Šešelj tokom skupštinske debate o Muzeju žrtava genocida u leto 1992.

283 „Zaključci sastanka Memorijalne komisije Jevrejske opštine u Beogradu, 27. februar 1990“, JIM, Odbor za memorijalnu akciju JOB, nerazvrstano.

284 „U spomen žrtvama genocida“, *Svet*, 27. jun 1990, str. 31.

U okviru rasprave o nazivu muzeja, Šešelj je naveo da će muzej svakako istraživati jevrejske žrtve, ali da nema potrebe da Jevreji budu spomenuti u nazivu institucije. „Jevreji imaju svoju državu, Izrael“ tvrdio je Šešelj, koja je „muzeje [svojim žrtvama] odavno izgradila.“²⁸⁵

Mada su krajem osamdesetih i početkom devedesetih „stara“ i „nova“ kultura sećanja na Sajmište uglavnom egzistirale jedna pored druge, elementi nacionalističke interpretacije Drugog svetskog rata koju smo analizirali u prethodnoj glavi postepeno su počeli da prodiru u gledište koje je zastupala „stara garda“. Na primer, pišući u listu *Politika Ekspres* 1990. godine, Boško Novaković, predsednik Sekcije bivših zatočenika Sajmišta, izneo je argument koji je do tada bio krajnje netipičan za člana Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata. Novaković je odlaganje podizanja Popovićevog spomenika stavio u kontekst „negiranja i minimizacije genocida“ iza kojeg stoji Savezna vlada, pomenuo je „zaveru čutnje“, i pozvao vlasti da donesu zakon „o popisu žrtava na tlu Jugoslavije u prošlom ratu.“²⁸⁶ Takođe, u skladu s nastupajućim tendencijama, Novaković je Sajmište opisao kao mesto stradanja „Srba, Jevreja i Roma.“ Ova trijada žrtava figurirala je u retorici pobornika Muzeja žrtava genocida, gde je uglavnom označavala žrtve ustaškog terora u NDH. Prema tome, Sajmište se ni među bivšim logorašima više nije posmatralo pre svega kao simbol opštejugoslovenske patnje i, time, jedinstva.

Nova retorika uticala je i na sadržaj komemorativnih ceremonija organizovanih na Sajmištu 9. maja svake godine. U proleće 1990, govor gradonačelnika Beograda Milorada Unkovića istovremeno je obilovao komunističkom frazeologijom (u smislu davanja prednosti otporu i insistiranju na važnosti „jugoslovenskog jedinstva“ pred naletima „kontrarevolucionarnih snaga“) i nacionalističkim motivima, pre svega putem veličanja Kosova kao „izvorišta Srbije“ i srca *srpskog* identiteta. Takođe, kao žrtve

285 Navedeno prema Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, op. cit., str. 487.

286 Novaković, Boško, „Pola veka od zla“, *Politika Ekspres*, 2. jun 1990, str. 16.

terora ne samo na Sajmištu nego i u Jugoslaviji uopšte, Unković nije spominjao sve narode već „prvenstveno Srbe i Jevreje“ pa tek onda „svakog ko se usudio da slobodno misli i veruje u slobodu“. Još značajnija promena usledila je naredne godine, kada je na Sajmištu izveden recital pod nazivom „Praštaj ali ne zaboravljaj“. U prethodnom periodu, pitanje „oproštaja“ bilo je potpuno isključeno iz šireg diskursa sećanja na Drugi svetski rat, s obzirom na dominaciju motiva heroizma i otpora, i osвете prema fašistima i izdajnicima. Naslov recitala iz 1991. bio je zapravo aluzija na govor koji je patrijarh Srpske pravoslavne crkve, German, održao u Jasenovcu 1985, u kojem je apelovao na Srbe da oprostite ali da nikada ne zaborave zločine počinjene nad njihovim sunarodnicima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Prema tome, 1991. godine Sekcija bivših zatočenika Sajmišta – koja je još uvek bila zadužena za organizovanje devetomajske komemoracije – ne samo da je u zbivanja na Sajmištu uključila pojam oproštaja već, posredno, i motiv srpskih žrtava u Hrvatskoj, i to na način na koji je to nekoliko godina ranije uobličio poglavar Srpske pravoslavne crkve.

Knjiga *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* i revizija broja žrtava Sajmišta

U razmatranju događaja vezanih za Sajmište tokom ranih devedesetih, važno je spomenuti monografiju Milana Koljanina *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* koju je 1992. godine objavio beogradski Institut za savremenu istoriju. Ova knjiga, zasnovana na autorovom magistarskom radu odbranjenom na Beogradskom univerzitetu godinu dana ranije, predstavlja do danas najdetaljniju studiju posvećenu ratnoj istoriji Starog sajmišta. Dugogodišnji naučni rad Milana Koljanina nastao je kao deo opšteg jugoslovenskog istraživačkog projekta o stradanjima Jugoslovena u koncentracionim logorima, započetog još 1982. godine. Nekoliko monografija koje su proistekle iz ovog projekta, posvećenih logorima Banjica, Mauthausen, Aušvic,

Niš, Buhenvald, a zatim logorima u Grčkoj, Banatu, Mađarskoj i Norveškoj, objavljeno je, baš kao i Koljaninovo delo, u okviru posebne biblioteke „Stradanja i otpori“ Instituta za savremenu istoriju. Većinu ovih hronika stradanja Jugoslovena u logorima pisali su bivši logoraši, na primer Miodrag Milić (o Mauthauzen-u), Sima Begović (o Banjici), i Branislav Popov (o logorima u Banatu). Ovo je bio relikv iz perioda šezdesetih i sedamdesetih, kada se podrazumevalo da o životu u logoru mogu pisati samo oni koji su ih preživeli. Mada je autor knjige o Sajmištu bio istoričar mlađe generacije, a ne jedan od preživelih logoraša, istraživanje je podrazumevalo već spomenutu saradnju sa Sekcijom bivših zatočenika Sajmišta, koju je Koljanin održavao od sredine osamdesetih.

Jedna od najvećih vrednosti monografije *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* u tome je što je autor, na osnovu arhivskog istraživanja, doveo u pitanje zvaničnu procenu (koja je bila u opticaju još od 1946.) da je kroz Sajmište prošlo između osamdeset i sto hiljada zatočenika, od kojih je preko četrdeset hiljada stradalo. Koljanin je došao do podataka koji su već navedeni u Drugoj glavi, da je broj zatočenika Sajmišta bio dvostruko manji, oko 38.500, uključujući oko 7.000 Jevreja koji su bili internirani u *Judenlager*. U logoru je, prema Koljaninu, stradalo oko 19.000 duša, među kojima gotovo svi jevrejski zatočnici i svaki treći zatočenik *Anhaltelagera*.

Međutim, u vreme kada je njegova knjiga izašla iz štampe, Milan Koljanin je bio prilično nerad da rezultate svog istraživanja iznese u javnost. Samo nekoliko meseci pre odbrane magistarskog rada, Koljanin je u razgovoru objavljenom u listu *Intervju*, na pitanje da li je tačan podatak da je kroz Sajmište „prošlo između 90.000 i 100.000 ljudi, od kojih je stradalo oko 40.000 zatočenika“ dao prilično neodređen odgovor. Rekao je da „na žalost još uvek nije lako sa sigurnošću utvrditi koliko je ljudi prošlo kroz ovaj logor“, da oko broja stradalih postoje „nedoumice“ i da, uostalom, „nije važna aritmetika već, pre svega, etika i humana načela“.²⁸⁷ Iste godine, na Radio televiziji Srbije,

287 „Voz užasa“, *Intervju*, 4. januar 1991, str. 72.

u okviru serijala „Nekad i sad“, prikazan je četrdesetominutni dokumentarni film „Nemački logor na Beogradskom sajmištu“ za koji je scenario napisao upravo Milan Koljanin i u kome se u više navrata pojavljuje iznoseći istorijske podatke o logoru. Navodeći informacije o broju stradalih, Koljanin u emisiji iznosi upravo onaj bilans žrtava koji je u svojoj knjizi negirao, konstatujući da je „od decembra 1941. godine pa do kraja jula 1944. godine, u logor na Sajmištu dovedeno ukupno preko 90.000 zatočenika iz svih krajeva Jugoslavije, pa i van nje. Od ovog broja, u samom logoru, ili neposredno posle odvođenja iz logora, život je izgubilo ukupno preko 44.000 zatočenika...“²⁸⁸

Teško je poverovati da je, u vreme kad je njegov magistarski rad praktično već bio završen, kod Koljanina bilo ikakvih „nedoumica“ oko broja žrtava. Pre će biti da je, barem u slučaju dokumentarnog filma o Sajmištu, iznošenje „zvaničnih“ podataka bio ustupak članovima Sekcije preživelih logoraša, s kojima je Koljanin imao dobru saradnju i od kojih je, uostalom, još sredinom osamdesetih potekla inicijativa da se napravi ovaj film. Osim toga, Koljanin je verovatno želeo da izbegne javnu polemiku s nestručnom javnošću. Ovo je bilo vreme kada je čak i naučno utemeljena revizija broja žrtava Drugog svetskog rata bila politički veoma osetljiva tema. Bilo je mnogo onih u Srbiji u to vreme koji su važne studije Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića o ljudskim gubicima u Jugoslaviji 1941–1945 stavljali u isti koš s Tuđmanovim *Bespućima povjesne zbiljnosti*, i koji su na nož dočekivali svaki pokušaj da se ozbiljno preispita zvaničan broj stradalih u NDH ali i drugde u Jugoslaviji. S obzirom da je u to vreme Sajmište već polako bilo smeštano u kontekst genocida u Hrvatskoj, postojala je mogućnost da bi neko mogao reviziju broja žrtava ovog logora pogrešno protumačiti. Uostalom, ovo je problem s kojim se i dan danas suočavaju istoričari u regionu. Na primer, tvrdnja da je u Jasenovcu ubijeno 500.000 –700.000

288 „Nekad i sad: Nemački logor na Beogradskom sajmištu“, Milan Koljanin (scenario), Dejan Kosanović (režija), Radio-televizija Srbije, 1992. U martu iste godine na RTS-u je prikazan dokumentarni film o Hildi Dajč, „Ljudi govore: Hilda Dajč“, Radoslav Ognjenović (režija), Radio-televizija Srbije, 1992.

ljudi još uvek je toliko duboko uvrežen srpski nacionalni mit (naročito u Republici Srpskoj) da ozbiljni istraživači koji se bave ovom temom i dalje s rezervama odgovaraju na pitanja novinara o broju stradalih.

Kada je u proleće 1992. godine objavljena monografija *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, i kada su obelodanjene procene o broju žrtava, jedine kritike stigle su ipak samo od preživelih zatočenika Sajmišta. Članovi Sekcije zamerili su Koljaninu što je knjigu napisao sam, bez konsultovanja „redakcije sekcije“, iako je, po njihovom mišljenju, ceo projekat započet kao „zajednički poduhvat Sekcije i Instituta za savremenu istoriju“. Štaviše, oni su smatrali da Koljanin nije imao pravo da knjigu predstavi kao sopstveno naučno delo. Njega je navodno svojevremeno samo „odredio“ Institut da Sekciji bivših logoraša pomogne u pisanju knjige o Sajmištu. Ovo, naravno, nije bilo tačno. U konačnoj oceni Koljaninove knjige, članovi Sekcije su zaključili da ona „obiluje nedovoljno pouzdanim podacima autora bez istorijskih činjenica utvrđenih istraživanjima“, što se odnosilo pre svega na procene o broju žrtava.²⁸⁹ Odnosi između Koljanina i članova sekcije tada su zahladneli, a narednih godina preživeli logoraši su jednostavno ignorisali podatke iznesene u knjizi i, kao i do tada, navodili, „zvaničan“ broj žrtava iz Saopštenja br. 87 Državne komisije.

S druge strane, pošto je knjiga Milana Koljanina objavljena u vreme kada je u srbijanskim medijima pažnja javnosti sistematski usmeravana na stradanja u Jasenovcu, ne iznenađuje činjenica da su mnogi Koljaninovu studiju posmatrali u tom ključu i u njoj tražili (i pronalazili) potvrdu svojih stavova i uverenja o prirodi Drugog svetskog rata. U već pomenutom razgovoru s Koljaninom objavljenom u listu *Intervju* u januaru 1991. godine, *Judenlageru* na Sajmištu je bilo posvećeno samo par rečenica, i to na način koji netačno sugerise da su u dušegupki, osim Jevreja pobijeni i zatočnici Romi. Najveći deo teksta bavio se vezom između Sajmišta i Jasenovca, odnosno transportom

289 „Desetogodišnjica rada i aktivnosti sekcije logora Sajmište“, *Borac*, br. 31, mart 1995, str. 22.

radno nesposobnih logoraša iz Zemunskog logora nazad u NDH u septembru 1942.²⁹⁰ Još bolji primer kako je interpretirana Koljaninova knjiga nudi kratak govor koji je na promociji u Skupštini grada 1992. godine održao uvaženi istoričar i profesor univerziteta Branko Petranović.²⁹¹ Jedva četvrtina Petranovićevog prikaza bila je posvećena samoj temi knjige, odnosno logoru na Sajmištu. „Zastrašujući bilans“ dvoipogodišnjeg postojanja najvećeg logora u okupiranoj Srbiji poslužio je ovom prilikom samo kao odskočna daska za podsećanje na jedan drugi, po Petranovićevom mišljenju mnogo gori zločin, na „najgrozniju stranicu istorije Drugog svetskog rata“ – stradanje Srba, Jevreja i Roma u NDH. Štaviše, Petranović je naglasio da je Koljaninovu knjigu nemoguće čitati „bez zaokupljivanja savremenim asocijacijama“ u smislu da „patologija sračunatih zločina u prošlom ratu kao da se ponavlja u novom savremenom izdanju“. Ovde nije bila reč samo o „nemačko-austrijskom antisrpskom kompleksu“ (kojim su i mnogi drugi u to vreme objašnjavali sukob Srbije s međunarodnom zajednicom), već i o stvaranju nezavisne Hrvatske, i obnavljanju politike „uništenja srpskog naroda“.²⁹² Petranovićev govor, baš kao i Koljaninov intervju iz 1991, jasno ilustruje izmenjenu geografiju sećanja u Srbiji početkom devedesetih, i način na koji je svaki pogled u prošlost i na stradanja u Drugom svetskom ratu, uključujući i ona koja su se odigrala na Sajmištu, neizostavno završavao na zločinima počinjenim u NDH.

U razmatranju knjige Milana Koljanina treba skrenuti pažnju i na način na koji se u ovom delu tretira pitanje Holokausta. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* obiluje detaljima o *Judenlageru*, kome je posvećen prvi deo knjige, i daje odličan uvid u život i stradanje u ovom logoru. Pa ipak, ne bi se moglo reći da je Koljaninovo delo na bilo koji način doprinelo da se izmeni dominantna predstava o Sajmištu u srbijanskoj javnosti, u

290 „Voz užasa“, *op. cit.*. Intervju je vodio Rajko Đurić.

291 Petranović, Branko, „Reč prilikom promocije monografije Milana Koljanina ‘Nemački logor na Beogradskom sajmištu, 1941–1945’“, *Istorija 20. veka*, br.1–2, 1992, str. 247–252.

292 *Ibid.*, str. 249.

smislu gotovo hroničnog neprepoznavanja Holokausta kao značajnog, i na neki način jedinstvenog, aspekta istorije ovog mesta stradanja. To je pre svega zato što Koljanin, baš kao i većina autora pre njega, istoriju jevrejskog logora na Sajmištu, i stradanje srbijanskih Jevreja uopšte, posmatra pre svega u kontekstu nemačke okupacione politike u Srbiji, a mnogo manje kao deo rane faze jednog šireg plana „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ na području Trećeg rajha. Koljanin u knjizi potencira „specifične tokove“ genocida protiv Jevreja u Srbiji, insistirajući da je masovno uništenje jevrejskog stanovništva „neodvojivo od nemačke politike terora“ i „represivnih mera okupatora prema stanovništvu Srbije“, koje su bile rukovođene pre svega „principom ‘kažnjavanja Srba’“.²⁹³

Među istoričarima danas postoji saglasnost o tome da je gotovo potpuno uništenje muškog jevrejskog stanovništva u Srbiji u jesen 1941. zaista bilo u velikoj meri uslovljeno razvojem šire represivne politike okupatora, u smislu da su mere odmazde korišćene za rešavanje „jevrejskog pitanja“.²⁹⁴ Međutim, teško da se isto može reći za masovno i sistematsko ubijanje zatočenika *Judenlagera*. Kako ukazuje američki istoričar Kristofer Brauning, dinamika koja je dovela do ubijanja žena, dece i starih u logoru Sajmište, prevazilazi okvire okupacione politike. Ono što Sajmište čini tako važnim sa stanovišta istorije Holokausta, baš je to što u pitanju *nije* bio „spontani lokalni masakr“ ili „lokano rešenje jevrejskog pitanja“ u okviru represalija, već posledica očigledne eskalacije genocidne politike nacističke Nemačke prema Jevrejima u to vreme. U Koljaninovom delu, u kome se odluka da se „isprazni“ *Judenlager* posmatra pre svega kao reakcija Nemačkog vojnog i bezbednosnog aparata na razvoj ustanka u zemlji i kao deo genocidne politike čija je žrtva bilo celokupno

293 Koljanin, Milan, *Jevrejski logor na beogradskom Sajmištu*, op. cit., str. 21, 133, 146.

294 Browning, Christopher, *Fateful Months*, op. cit., Manošek, Valter, *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, Službeni list SRJ, 2007.

stanovništvo Srbije, specifičnost Sajmišta kao mesta Holokausta se, na žalost, gubi.²⁹⁵

Prema tome, po pitanju tretmana Holokausta, u Koljaninovoj knjizi (kao i u pomenutom dokumentarnom filmu za koji je napisao scenario) uočljiv je kontinuitet s interpretacijama iz prethodnog perioda, gde je nacistička politika prema Jevrejima takođe posmatrana kao fenomen koji se po svojoj suštini nije mnogo razlikovao od drugih nacističkih ratnih zločina nad civilnim stanovništvom. Što je važnije, ovakav pristup *Judenlageru*, koji je Koljaninovo delo dodatno učvrstilo, opstao je i u narednom periodu, ne samo u naučnoj literaturi, već i u komemorativnom diskursu. Ovo se jasno može uočiti na primeru događaja koji je obeležio devedesete godine na Sajmištu. U pitanju je otkrivanje, u proleće 1995, trećeg po redu spomen obeležja na mestu gde se nekada nalazio najveći logor u okupiranoj Srbiji.

Spomenik na Sajmištu i selektivno sećanje – Sajmište kao simbol terora u okupiranom Beogradu

U aprilu 1995, posle šest godina odlaganja, kolosalna apstraktna skulptura, rad Miodraga Popovića, najzad je položena na postolje na levoj obali Save, i bila spremna da bude prezentirana javnosti. Od kada je pokrenuta ideja o ovom spomeniku, davne 1987, podrazumevalo se da će on biti otkriven kao deo zvanične devetomajske ceremonije na Sajmištu, u okviru tradicionalnog „istorijskog časa“ koji se tamo održavao svake godine. Veliki komemorativni skup 9. maja 1995. bio bi naročito primeren, s obzirom da se te godine širom Evrope obeležavala 50. godišnjica završetka Drugog svetskog rata. Osim toga, za razliku od prethodnih decenija (tj. u 1985, 1975, itd.), u Beogradu 1995. godine, po prvi put nije planirana velika vojna parada u čast godišnjice pobede nad fašizmom. Otkrivanje memorijala na Sajmištu – za kojeg je tadašnji potpredsednik gradske vlade, Milenko Kašanin rekao da predstavlja „najmonumentalniji spomenik

295 Koljanin, Milan, *Jevrejski logor na beogradskom Sajmištu*, op. cit., str. 446.

kako na prostoru bivše tako i na prostoru sadašnje Jugoslavije“ predstavljalo bi dostojnu zamenu.²⁹⁶

Međutim, Popovićevo delo nije otkriveno 9. maja 1995, već dve i po nedelje ranije, u petak 21. aprila. Ovaj datum nije slučajno izabran, već je označio važnu promenu u komemorativnom kalendaru Republike Srbije. Dvadeset drugi april je dan kada je 1945. grupa od oko 800 logoraša uspeła da izvrši proboj iz Jasenovca, posle čega je taj logor praktično prestao da postoji. Od 1992. godine taj datum se u Republici Srbiji zvanično obeležava kao Dan sećanja na žrtve genocida u Jugoslaviji. Dakle, organizatori su zamislili otkrivanje spomenika na Sajmištu kao događaj s dvostrukim značenjem, kojim se obeležavaju dva značajna datuma – Dan žrtava genocida i 50. godišnjica pobede nad fašizmom. U tom smislu, ceremonija je označavala, istovremeno, kontinuitet s ceremonijama na Sajmištu iz osamdesetih i nastojanje da se promovišu novi istorijski datumi i objekti sećanja.

Dvojno značenje ceremonije bilo je uočljivo i na natpisu na spomeniku koji je tog dana svečano otkriven. Skulptura koja je 1987. odabrana zato što adekvatno oličava motiv „logor, stradanje, pobeda – sloboda“, zadobila je tokom vremena koje je od tada proteklo daleko šire značenje:

Ovde, na Sajmištu, u nacističkom koncentracionom logoru za vreme okupacije Jugoslavije od 1941. do 1944. izvršen je ratni zločin i genocid nad oko sto hiljada rodoljuba, učesnika narodnooslobodilačke borbe, nad decom, ženama i starcima. Svaki drugi zatočenik ubijen je u logoru ili na stratištima: Jajinci, Bežanijska kosa, Jabuka i Ostrovačka ada. Mnogi su odvedeni u nemačke logore smrti širom okupirane Evrope. Najviše je stradalo Srba, Jevreja i Roma.

Njima, žrtvama zloglasnog ustaškog logora Jasenovac i žrtvama mađarskih okupatora koje su do Beograda doneli talasi Save i Dunava, hrabrom otporu nacističkom

296 „Svečano otkrivanje spomenika žrtvama genocida“, *Politika*, 20. april 1995.

teroru i svim Jugoslovenima žrtvama genocida posvećen je ovaj spomenik.

Beograd, povodom Dana sećanja na žrtve genocida 22. 04. 1995. i 50 godina pobeđe nad fašizmom.

Prve tri rečenice ovog natpisa direktno odražavaju predstavu o Sajmištu iz osamdesetih godina. Njihova poruka bi se verovatno našla na spomeniku da je otkriven 1989. kako je prvobitno planirano. „Rodoljubima“ i „učesnicima narodnooslobodilačke borbe“ data je prednost u hijerarhiji žrtava, a predmet sećanja je eksplicitno smešten u kontekst „okupacije Jugoslavije“. Spominju se i „otpor nacističkom teroru“ i *jugoslovenske* žrtve genocida. Međutim, već u četvrtoj rečenici, kao žrtve kojima se odaje počast na Sajmištu pominju se, ne Jugosloveni, već trijada „Srbi, Jevreji i Romi“. Time je označen prelaz na kulturu sećanja tipičnu za devedesete. Ubrzo postaje jasno da spomenik nije posvećen samo žrtvama Sajmišta, već i žrtvama Jasenovca i onima koje su ubili mađarski okupatori. Među žrtvama koje su „do Beograda doneli talasi Save i Dunava“ iste su one koje su Milana Bulajića navele da obalu reke kod Sajmišta okarakteriše kao „treći krug smrti oko Jasenovca“, iako su ovom prilikom njima pridodate i žrtve novosadske racije. Geografija sećanja implicitna u kvalifikaciji Sajmišta kao mesta koje simbolično, na ušću dveju reka, spaja stradanje „Srba, Jevreja i Roma“ u različitim delovima zemlje, odražavala je gledište koje su u to vreme zastupali pobornici Muzeja žrtava genocida i dobar deo srpske nacionalističke elite. Poslednja rečenica natpisa sumira dvojni ulogu spomenika: njome se odaje počast onim koji su pružili „hrabri otpor nacističkom teroru“, i „svim Jugoslovenima žrtvama genocida“.

Ovaj natpis, baš kao i značenje samog spomenika, bili su bez sumnje, rezultat pregovora između glavnih stvaralaca sećanja na Sajmište u to vreme, Sekcije bivših zatočenika, koja je još uvek aktivno učestvovala u razvoju spomen obeležja, i Milana Bulajića, direktora Muzeja žrtava genocida. Ono što je takođe očigledno jeste da predstavnici jevrejske zajednice nisu bili konsultovani u vezi s natpisom. Apel Aleksandra Mošića osam godi-

na ranije, da Sajmište za jevrejsku zajednicu ima ključan značaj, očigledno nije imao efekta, a bojazan (o kojoj je bilo reči u Šestoj glavi) da stavovi jevrejske zajednice neće biti uvaženi pri izradi natpisa, pokazala se kao osnovana. Nigde na ploči na spomeniku nije naznačeno da je Sajmište osnovano kao *Judenlager*, i da su Jevreji zapravo bili jedina kategorija žrtava ovog logora koja se sastojala isključivo od „dece, žena i staraca“. Ničim nije naznačeno ni da su jedino Jevreji bili žrtve sistematskog uništenja, gasnim kamionom. Osobenost sudbine Jevreja na Sajmištu ponovo je bila u potpunosti marginalizovana.

*Otkrivanje spomenika žrtvama Sajmišta i
žrtvama genocida, 21. april 1995.*

Tokom dana koji su prethodili otkrivanju spomenika, o Sajmištu je izveštavano u štampanim i elektronskim medijima. Većina informacija o logoru preuzimana je iz zvaničnih konferencija za štampu ili saopštenja koja su pripremali organizatori.

Na primer, dan pre ceremonije, većina medija u Srbiji prenela je izveštaj s konferencije na kojoj su govorili Boško Novaković, predsednik Sekcije logora Sajmište, zatim Milan Bulajić u ime Muzeja žrtava genocida, Milenko Kašanin, potpredsednik gradske vlade, i Špiro Solomun, kao funkcioner Gradskog sekretarijata za kulturu. Boško Novaković – koji je najduže govorio – dao je kratak pregled istorije logora, navodeći da je kroz Sajmište prošlo „100.000 zatočenika, mahom Srba, Jevreja i Roma“, od kojih je „na najbrutalniji način u samom logoru umoreno 20.000, a na stratištima u okolini Beograda još toliko“. ²⁹⁷ O Holokaustu ni ovom prilikom nije bilo reči. Novaković je uzgred spomenuo da su u logor najpre dovođeni Jevreji, ali bez da je na bilo koji način izdvojio jedinstvenost njihove sudbine. Štaviše, prema Novakoviću, na Sajmištu je sudbina svih logoraša bila ista: „streljanje u samom logoru ili u Jajincima, smrt od malja, ili teškog besciljnog rada, batinanje do smrti, izgladnjivanje, ili gušenje gasom.“ Naslov izveštaja s konferencije, koji je sledećeg dana objavljen u *Politici Ekspres* glasio je „Smrt u dušegupki – na najbrutalniji način u samom logoru umoreno 20.000, a na stratištima u okolini Beograda još toliko ljudi“. Prema tome, dušegupka je spomenuta kao metod ubijanja koji je nacistima stajao na raspolaganju tokom cele okupacije, i koji je korišćen za usmrćivanje svih kategorija logoraša, a ne samo Jevreja.

Holokaust je bio upadljivo odustan i na ceremoniji otkrivanja spomenika. ²⁹⁸ Ovaj događaj, koji je uživo prenosila državna televizija, trajao je oko jedan sat i sastojao se iz tri dela. Najpre je, nakon kratkog pozdravnog govora gradonačelnika Beograda Nebojše Čovića, predsednik Jugoslavije Zoran Lilić održao desetominutnu besedu. Potom je usledila ceremonija po-

297 „Smrt u ‘dušegupki’“, *Politika Ekspres*, 20. april 1995, videti i „Spomenik žrtvama genocida“, *Borba*, 20. april 1995.

298 Obeležavanje Dana žrtava genocida i 50 godina pobede nad fašizmom sastojalo se od niza komemorativnih događaja, od kojih je glavni bio otkrivanje spomenika na Sajmištu. Njemu je prethodila komemorativna svečanost u Sava Centru, na kojoj su govorili bivši logoraši, a kasnije istog dana, u Centralnom klubu Vojske Jugoslavije upriličena je svečana akademija.

laganja venaca, a na kraju je izveden dvadesetminutni recital. Ni u govoru ni u recitalu, jevrejskim žrtvama Sajmišta nije posvećena adekvatna pažnja.

Na primer, Lilić je svoje izlaganje otpočeo opisom „novog poretka“ koji je nacistička Nemačka uspostavljala širom okupirane Evrope, „koji je doneo nesreću, poniženje, ropstvo i smrt desetinama miliona ljudi“. U okviru šireg konteksta vladavine terora, Lilić je kao posebno značajan istakao „nemački princip kažnjavanja Srba“. Nacisti su koristili „teror, masovna zatvaranja i pogubljenja“, objasnio je on, kako bi „slomili volju Srba da pruže otpor“. Od samog početka, Srbi su eksplicitno identifikovani kao glavne žrtve terora i glavni pokretač otpora. Uloga koju su, u narativu Drugog svetskog rata u prethodnom periodu igrali „jugoslovenski narodi“ i „pripadnici NOP-a“ sada je preuzela nacionalna odrednica „Srbi“. Anti-*srpska* politika predstavljena je u Lilićevom govoru i kao glavni motiv za stvaranje koncentracionih logora u Beogradu, uključujući Topovske šupe i Sajmište. U stvarnosti, oba logora su formirana radi interniranja Jevreja.

Pominjući ranu istoriju logora na Sajmištu – period Jevrejskog logora – Lilić ga je opisao kao „mesto patnje, i mesto smrti“ gde je

„...hiljade žena i dece patilo od gladi, hladnoće, bolesti i poniženja, svakodnevno očekujući smrt. Ovde su od početka aprila do desetog maja 1942. godine jevrejski zatočenici, deca i starci, ubijani na najzverskiji način, u pokretnim gasnim komorama. U tadašnjem izveštaju nemačkih okupacionih snaga iz Beograda Berlinu, pisalo je „Srbija je jedina zemlja u kojoj je jevrejsko i cigansko pitanje rešeno“. Na našu sreću taj izveštaj nije bio tačan. Mnoge srpske porodice, svojom dobrotom, svojom hrabrošću, svojom dovitljivošću, i sopstvenim žrtvama, uspele su da spasu brojne jevrejske porodice.“²⁹⁹

299 Izvodi iz Lilićevog govora i recitala su preuzeti sa snimka ceremonije otkrivanja spomenika, Programski arhiv Radio Televizije Srbije, ref. 77613.

Prema tome, posle kratkog, gotovo uzgrednog, pominjanja sudbine Jevreja, prvih žrtava Sajmišta, pažnja je ponovo usmerena ka Srbima, koji su sada predstavljeni ne samo kao žrtve terora, već i kao „dobri, hrabri i dovitljivi spasioci Jevreja“. Predstava o Srbima kao spasiocima Jevreja motiv je koji se tokom devedesetih često susreće u retorici srpskih državnih zvaničnika, crkvenih vođa i predstavnika Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva, koji su ga često koristili kao način da se naglasi kontrast između tolerantnih, filosemitski nastrojenih Srba i „genocidnih“ Hrvata.

U opisu stanja u *Anhaltelageru*, kome je bio posvećen drugi deo govora, Lilić se oslonio na motive koji su dominirali ceremonijama koje su na Sajmištu održavane tokom osamdesetih. Umesto naglašavanja patnje zatočenika, od kojih su većina bili civili, taoci i prinudni radnici, Lilić je pohvalio „samoorganizovanje“ zatočenika, koji su bili „uglavnom dokazani antifašisti i rodoljubi“ i koji su oličavali „duh otpora i duh nade“ koji je živio i „među žicama Sajmišta“. Prema tome, Sajmište je tog dana simbolizovalo pre svega mesto „koje je u kolektivnoj svesti našeg naroda postalo jedan od zlokobnih simbola nacističkog poretka u Jugoslaviji“, ali i mesto otpora i prkosa srpskih patriota.

Identični motivi dominirali su i recitalom koji je izveden u završnom delu ceremonije. Format recitala bio je upadljivo sličan onom koji je viđan na ceremonijama na Sajmištu tokom osamdesetih. Nekoliko glumaca je čitalo delove iz stvarnih ili fiktivnih dokumenata, novinskih vesti i svedočanstava o nacističkoj okupaciji Beograda, dok su hor Braća Baruh i Umetnički ansambl Vojske Jugoslavije izvodili umetnički program.

Opis okupacije otpočeo je živopisnim prikazom onoga što je predstavljeno kao „nezapamćen“ zločin koji je šokirao svet: vešanje srpskih civila na Terazijama. I ovde su Srbi od samog početka predstavljeni kao prve i glavne žrtve okupacije. Stvaranje dva koncentraciona logora u Beogradu, na Banjici i Sajmištu, predstavljeno je (netačno) kao rezultat jedinstvene odluke okupacionih vlasti (u recitalu navedene kao „naredba broj 1“), čija je svrha bila zatvaranje *Srba* i slamanje otpora. Prvi taoci koji su

pomenuti bili su „sedam stotina građana [Beograda] iz krugova inteligencije čije je držanje protivnemačko“, zatim „borci crvene Španije, komunisti, saboteri i svi koji se ne povinuju naredbama krajskomandature“. Jevreji, koji su, pored uhapšenih komunista bili glavne žrtve nacističke represije u gradu u prvim mesecima okupacije, i zbog kojih je uostalom uspostavljen logor Sajmište, nisu pomenuti.

Tek u drugom delu recitala, pročitana je odlomak iz stvarnog dokumenta, u kojem Harald Turner, šef nemačke administracije u Srbiji, izveštava Berlin o streljanju jevrejskih muškaraca u Šapcu i Beogradu, i o tome kako to predstavlja ne samo „posao koji se mora obaviti“, već i „najbrži način“ za rešavanje „jevrejskog pitanja“. Nakon ovog odlomka usledila je maglovita referenca na prisustvo žena „u logoru“ i njihovo svakodnevno „odvođenje na rad“. Posebno je istaknuta zatočenica po imenu „Ela“, što je predstavljalo jedinu aluziju na njeno jevrejsko poreklo, opisana kao „devojka od dvadeset godina, imala je lep stas, vitka, grudi pune, glava kao da je izvajana, najlepša u čitavom logoru“. Za Elu se samo kaže da se jednog dana „nije vratila sa posla“ kao ni „petnaest najlepših devojaka u logoru“. Ovaj izražen seksualizovan opis zatočenica, u kome se ističe njihova ženstvenost i fizička privlačnost, predstavljao je novinu u kome-morativnom diskursu, i odudarao je od dominantne predstave o logorašima kao herojima otpora. Što je važnije, sudbina jevrejskih zatočenica Sajmišta nije ni u jednom trenutku dovedena u vezu s gasnim kamionom. Umesto toga je u narativ uvedena do tada retko viđena aluzija na odvođenje Jevrejki na „posao“, i na seksualno zlostavljanje i eksploataciju u logorima.

Konačno, i u recitalu, baš kao u Lilićevom govoru, potencirana je tema prkosa i otpora. Na samom kraju, spominje se i slavna pobeda oslobođilačke vojske. Autori teksta su i ovom prilikom za potrebe ceremonije modifikovali istorijske činjenice. Mada je logor na Sajmištu prestao da postoji u julu 1944, kao dostignuće oslobođenja Beograda spominje se „oslobađanje“ logora.

Ono što je, međutim, posebno zanimljivo u vezi s čitavom ceremonijom otkrivanja spomenika, jeste odsustvo motiva

stradanja u Jasenovcu. Iako je u pitanju bila komemoracija dana proboja jasenovačkih logoraša, tog dana, u govoru, u recitalu, kao i u tekstu koji je tokom televizijskog prenosa čitala spikerka RTS-a, Jasenovac i srpske žrtve genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jedva da su pomenuti. Veza s Jasenovcem bila je vidljiva samo u natpisu na spomeniku (koji je pročitao na samom početku ceremonije), i datumu kada je ceo događaj organizovan. U recitalu nije čak ni pomenut proboj logoraša, već je u jednoj jedinosti rečenici, na samom kraju, navedeno da su Jasenovac, „i sve njegove filijale na površini od 240 hektara“, „oslobođeni“ 22. aprila 1945, od strane partizanske vojske.

Ovako selektivno pamćenje zahtevao je politički trenutak. U aprilu 1995. sudbina Republike Srpske Krajine bila je krajnje neizvesna. Spomenik je otkriven samo nedelju dana pre početka „Bljeska“, vojne operacije u Slavoniji tokom koje je Jasenovac – koji se nalazio pod kontrolom srpskih snaga još od oktobra 1991. – ponovo zauzela hrvatska vojska. Vlasti u Srbiji bile su svesne predstojeće operacije i verovatno su uvidele da srpsko mučeništvo u Jasenovcu i istorijske veze sa Srbima u Hrvatskoj predstavljaju teme koje, u tom trenutku, treba ostaviti po strani. Motiv brutalnosti nemačke okupacije i heroizma stanovništva, uvežban tokom ceremonija koje su se na Sajmištu održavale tokom osamdesetih, začinjen s nekoliko „savremenih“ elemenata poput naglasaka na *Srbima* kao glavnim stradalnicima i nosiocima otpora, nudio je, u tom trenutku, „upotrebljiviju“ verziju prošlosti.

Tema otpora u okupiranoj Srbiji imala je i dodatnu političku funkciju. Zoran Lilić je u svom govoru povukao paralelu između 1941. i aktuelnog političkog trenutka. Publici svakako nije promakla veza između nemačkog „novog poretka“ u okupiranoj Evropi, i tvoraca „novog svetskog poretka“ koji građanima SR Jugoslavije, po Liliću, još jednom rade o glavi. Isto tako, Srbi su predstavljeni kao narod koji je voljan da pruži otpor onima koji prete da ga ugroze, a tragični događaji iz 1941–1944 mu u tome služe kao inspiracija. U ovaj kontekst stavljen je i spomenik na Sajmištu. On ne samo da „izražava naše trajno poštovanje i sećanje na nedužne žrtve najmračnije ideologije u istoriji lju-

dskog roda“ već predstavlja i „simbol naše nade i vere...u nadmoć dobra nad zlom“.³⁰⁰ Međutim, poruka predsednika države koja, kako je to imalo običaj da se kaže, „nije bila u ratu“ bila je pre svega „poruka mira [...] poruka humanosti, a protiv zločina“. Ova „poruka mira“ bila je, indirektno, upućena i preko Drine. Paralelama na kojima su prethodnih godina insistirali režimski mediji, poput one između Tuđmanove Hrvatske i NDH, ili genocida iz 1941–1945 i onog koji je navodno činjen nad Srbima u Hrvatskoj devedesetih, ovom prilikom nije bilo traga. U „političkom“ delu govora, Srbi u Hrvatskoj i Bosni su pomenuti u jednoj jedinoj rečenici. Nedelju dana pre „Bljeska“, njima je upućena poruka (ako ne i upozorenje) da od Srbije mogu očekivati (samo) „moralnu, političku i humanitarnu podršku“.

Nije tajna da su natpis na spomeniku, propust organizatora ceremonije da na adekvatan način ukaže na ulogu Sajmišta u tragičnoj istoriji Jevreja u Srbiji, kao i činjenica da niko iz Saveza jevrejskih opština nije bio pozvan da govori, ostavili, po ko zna koji put, gorak ukus u ustima članova jevrejske zajednice u Srbiji. Učešće Jevreja u zbivanjima tog dana bilo je svedeno na ritualizovano polaganje venaca, što je bio jedini deo ceremonije koji nije prenosila televizija.

U smislu interpretacije Holokausta, sve što se toga dana dešavalo na Sajmištu bi previše podsećalo na osamdesete da nije bilo male „intervencije“ tadašnjeg predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Ace Singera. Predosećajući da se glas jevrejske zajednice neće čuti, Singer je dan pre ceremonije dao intervju državnoj novinskoj agenciji Tanjug. Tema ovog intervjua bilo je sve ono što će u ceremoniji biti prenebregnuto. Singer je naglasio mnoge aspekte *Judenlagera* koji sutradan nisu bili predstavljeni u Lilićevom govoru, u recitalu ili na uklesanom natpisu. Na primer, da su samo među jevrejskim zatočenicima na Sajmištu bile uglavnom žene i deca, i da je upotreba kamiona s gasom bila deo specifične politike „konačnog rešenja“, čija su meta bili samo Jevreji.³⁰¹ Ovaj intervju je predstavljao jedini

300 Sličnu poruku sadržao je i govor Nebojše Čovića na istoj ceremoniji.

301 Videti na primer „Konvoj smrti“, *Politika ekspres*, 21. april 1995.

glas u tom trenutku koji je ukazao na jedinstvenost Sajmišta kao mesta Holokausta.

Pokušaj Ace Singera da se, uprkos propustima organizatora, makar i indirektno čuje mišljenje jevrejske zajednice, donekle je urodio plodom. Na dan ceremonije, izvode iz razgovora je objavilo više dnevnih listova i, što je još važnije, tokom jednočasovnog televizijskog prenosa, spikerka je nekoliko minuta posvetila intervjuu, prepričavajući njegov sadržaj. Za ovo drugo nije nevažna činjenica da je scenario za televizijski prenos napisao Špiro Solomun, preko koga je i ranije Savez jevrejskih opština nastojao da utiče na odluke vezane za Sajmište. Postoji mogućnost da se Aca Singer, neposredno pred otkrivanje spomenika, požalio Solomunu zbog marginalizacije Holokausta u planiranoj ceremoniji, i da je Solomun, kao odgovor na sasvim opravdane zamerke jevrejske zajednice, u poslednjem trenutku – na sam dan ceremonije – uključio u scenario delove iz Singerovog intervjua.

Pa ipak, u sveukupnom kontekstu manifestacije na Sajmištu tog dana, „glas“ jevrejske zajednice ostao je prigušen. Kao prvo, Singerove reči bile su izdvojene, i prostorno i vremenski od samog događaja. One su se čule „iz druge ruke“, putem spikera RTS-a a ne direktno kroz govor predsednika države ili kroz aktivno i vidljivo učešće predstavnika jevrejske zajednice. Štaviše, kratko pominjanje Singerovog intervjua tokom prenosa predstavilo je Holokaust kao *jevrejski* pogled na Sajmište, kao deo istorije jevrejske zajednice i nešto što je ipak izmešteno iz matičnog toka istorijskog pamćenja. Holokaust je, dakle, ostao u senci pažljivo odabranih motiva – „nemačko kažnjavanje Srba“, „duh otpora i nade“, i slično – čije potenciranje je zahtevao politički trenutak. Prema tome, može se reći da je ovom ceremonijom nastavljen već duboko uvrežen tretman Holokausta u Srbiji: jevrejske žrtve Sajmišta su bile pomenute, a da Holokaust nije adekvatno prepoznat kao važan, i jedinstven, aspekt istorije logora Sajmište i Drugog svetskog rata u Srbiji.³⁰²

302 Treba spomenuti da je baš u to vreme nastao roman *Gec i Mejer* Davida Albaharija koji se bavi temom stradanja Jevreja na Sajmištu. U jednom intervjuu iz 2005. godine, Albahari objašnjava da je roman, objavljen

Sajmište kao „ispostava“ Jasenovca i „ponavljanje“ stradanja 1999.

U periodu posle 1995, Popovićev spomenik nastavio je da igra dvostruku ulogu, kao spomenik „žrtvama genocida“ i kao spomenik pobjedi nad fašizmom. Skromne komemoracije održavane su na tom mestu svake godine, 22. aprila i 9. maja. Obeležavanje Dana žrtava genocida organizovao je muzej na čijem čelu je bio Milan Bulajić, dok su iza onih 9. maja obično stajali Gradska skupština i Udruženje boraca narodnooslobodilačkog rata. Pokriće u medijima bilo je minimalno, izuzev povremenih kratkih osvrtu u vestima na državnoj televiziji ili dnevnim novinama. O obeležavanju Dana sećanja na žrtve genocida izveštavalo se nešto češće, iako obično putem jednoličnih saopštenja preuzimanih od agencije Tanjug. Veći publicitet bio je rezervisan za one prilike kada su u ceremoniji učestvovali istaknuti državni zvaničnici, na primer kada se Zoran Lilić „vratio“ na Sajmište 1998, tada kao potpredsednik srpske vlade, i položio venac u ime predsednika Jugoslavije, Slobodana Miloševića. Komemoracija održana tokom bombardovanja Srbije od strane NATO-a u proleće 1999, o kojoj će kasnije biti reči, takođe je dobila veću medijsku pažnju.

Obeležavanje Dan žrtava genocida obično se sastojalo od celodnevno program, koji je obuhvatao ranu jutarnju ceremoniju polaganja venaca na Sajmištu, posle koje je sledila kratka šetnja preko mosta do Saborne crkve, gde je služena liturgija za

1997, nastao jer „sam godinama bio svestan da priča o Holokaustu jevrejske zajednice u Srbiji nije ispričana, ali sam tražio pravi način da je ispričam. Smatrao sam da je moja dužnost da pišem o ovoj temi, ne samo [o sudbini Jevreja] već i o načinu na koji se čovek suočava sa ovom temom danas“. Međutim, iako je Albaharijev roman naišao da dobar odziv kritičke javnosti, ovaj književni odgovor na višedecenijsko ćutanje o tragediji srbijanskih Jevreja pod nacizmom nije uspeo da preusmeri matični tok društvenog sećanja u Srbiji i izmeni način na koji društvo posmatra Holokaust. Videti „Articles and Interviews: David Albahari“, *Ready, Steady, Book*, 10. avgust, 2005, http://www.readysteadybook.com/Article.aspx?page=davidalbahari_

žrtve genocida u NDH.³⁰³ Posle liturgije sledio je poslepodnevni program, obično izložba, okrugli sto, naučni skup ili svečana akademija. Svi oni, baš kao i liturgija, bili su posvećeni genocidu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na primer, u 1997. održan je okrugli sto o Jasenovcu, 1998. i 2000. izložba pod nazivom „Sistem ustaških logora smrti Jasenovac“ i tako dalje.³⁰⁴ Prema tome, u kontekstu obeležavanja Dana žrtava genocida, Sajmište i spomenik iz 1995. tretirani su pre svega kao memorijalna „ispostava“ Jasenovca, kao mesto sećanja na žrtve genocida u NDH.

Mada na prvi pogled možda izgleda da su komemoracije 9. maja i 22. aprila bile potpuno odvojene, odnosno da su dve različite zajednice sećanja u razmaku od nekoliko nedelja koristile isti spomenik, pripisujući mu različito značenje, to zapravo nije bio slučaj. Sajmište nije moglo da izbegne dvostruku simboliku na koju je upućivao natpis na spomeniku pred kojim su, na oba datuma, polagani venc. Ono nije moglo biti ni *samo* „ispostava“ Jasenovca, ni *samo* deo istorije okupacije Srbije nego najčešće i jedno i drugo. Dobar primer je ceremonija održana na Dan sećanja na žrtve genocida 1998, kada je Zoran Lilić položio venac u ime Slobodana Miloševića. Većina listova u Srbiji prenela je kratak izveštaj Tanjuga, u kome je 22. april ispravno opisan kao „Dan sećanja na žrtve genocida i godišnjice proboja iz Jasenovca“. Međutim, naslov izveštaja je glasio „Odavanje počasti žrtvama logora Sajmište“. I u samom tekstu, naglasak je bio na samom Sajmištu:

„Kroz kapije ‘Sajmišta’, u početku logora za Jevreje, kasnije za zarobljene rodoljube i na kraju ‘sibirnog centra’, tokom četiri ratne godine od 1941. do 1944. prošlo je oko 100.000 zatočenika. U samom logoru je na najbrutalniji način umoreno oko 20.000 ljudi, a još toliko na stratišti-

303 Sinod Srpske pravoslavne crkve je tek 1999. formalno uvrstio liturgiju i memorijalnu službu za „žrtve genocida“ u svoj godišnji raspored.

304 Videti Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, op. cit. i Bulajić, Milan, *Dani sećanja na žrtve genocida 2005/2006*. Beograd, Pešić i sinovi, 2006.

ma u okolini grada. Više od 50.000 zatočenika odvedeno je na put bez povratka u 'Jasenovac', na 'Banjicu', kao i u logore smrti širom Evrope – u Nemačku, Austriju, Poljsku, Norvešku.³⁰⁵

Ovaj opis istorije Sajmišta nije nov. Brošura koju je odbor za organizaciju devetomajske ceremonije na Sajmištu objavio davne 1989. sadrži skoro identičan opis logora. Sličnu formulaciju nalazimo i u mnogim drugim dokumentima iz kasnih osamdesetih i ranih devedesetih, što navodi na zaključak da je Tanjugov izveštaj napisan na osnovu „recikliranog“ materijala, koji su još deset godina ranije sastavljali članovi Sekcije preživelih logoraša Sajmišta. Međutim, u navedenom citatu, uočljiva je jedna značajna novina, koja ipak ukazuje na ideološku promenu do koje je došlo u međuvremenu. U brošuri iz 1989, a i kasnije, kao određište deportacija iz logora Sajmišta najčešće se navode „koncentracioni logori širom Evrope pod nacističkom okupacijom“, ili „Norveška, Grčka, Nemačka, Poljska i Austrija, kao i Jasenovac, Trepča i Banjica“.³⁰⁶ Međutim, 1998, Jasenovac se našao na čelu liste logora. Dakle, iako je u saopštenju od 22. aprila 1998. Sajmište prepoznato pre svega kao deo istorije okupirane Srbije, jedna mala, gotovo neprimetna promena u redosledu logora u koje su deportovani zatočenici jasno ukazuje da je postojala potreba da se naglasi povezanost između Sajmišta i Jasenovca. Time je na jedan suptilan način legitimizirana tendencija da se Sajmište tretira kao mesto gde se žrtvama NDH može odavati počast.³⁰⁷ S druge strane, ni na komemoracijama 9. maja, gde je fokus tradicionalno bio na događajima u Srbiji i Beogradu u vreme okupacije, nije mogla biti izbegnuta veza između Sajmišta i Jasenovca. Među delegacijama koje su na Sajmištu polagale

305 „Komemoracija žrtvama logora Sajmište“, *Politika*, 24. april 1998.

306 Na primer, Novaković, Boško, „Pola veka od zla“, *Politika ekspres*, 2. jun 1990, str. 16 i „Smrt u 'dušegupki'“, *op. cit.*

307 Te godine, Milan Bulajić je pokrenuo inicijativu da se makete spomenika na Sajmištu postave i kod Kule Nebojše i na Adi Ciganliji, gde su sahranjivana tela žrtava iz NDH koje je Sava donosila do Beograda. Videti brošuru „Dan sećanja na žrtve genocida 1998“, JIM, nerazvrstano.

venac na taj dan, redovno su se nalazili predstavnici udruženja preživelih logoraša Jasenovca i njihovih potomaka.

Međutim, na Dana žrtava genocida 1999. godine, u vreme NATO bombardovanja, Sajmište je ponovo prezentirano javnosti isključivo kao simbol nacističkog porobljavanja Srbije, dok je veza s Jasenovcem još jednom bila „zaboravljena“. Baš kao i 1995, ovako nešto je zahtevao politički trenutak. Režimska propaganda često je povlačila paralele između intervencije NATO alijanse i nacističke invazije Jugoslavije, a naročito između bombardovanja Beograda u aprilu 1941. i svakodnevnih vazdušnih napada 58 godina kasnije. Obeležavanje Dana sećanja na žrtve genocida 1999. jasno je odražavalo ovu sumnjivu analogiju. Te godine, Jasenovac je ponovo bio marginalizovan kao predmet sećanja. Gradonačelnik Beograda, Vojislav Mihailović, govorio je o Sajmištu samo kao o simbolu stradanja tokom nacističke okupacije glavnog grada koje se „ponavlja“ 1999. Dnevni list *Glas javnosti* išao je tako daleko da opiše 22. april ne kao godišnjicu jasenovačkog proboja, već nacističkog „pogroma na Sajmištu“.³⁰⁸ Jutarnja liturgija povodom Dana žrtava genocida u Sabornoj crkvi – koja je prvi put prenošena uživo na državnoj televiziji – bila je, prema pisanju *Politike*, posvećena ne jasenovačkim mučenicima, kao do tada, već „100.000 žrtava Sajmišta, Jajinaca, Bežanijske kose“.³⁰⁹ Te 1999, oni koji su u beogradskim koncentracionim logorima i stratištima stradali od ruke okupatora još jednom su istaknuti u prvi plan, kao značajnija – i funkcionalnija – kategorija „žrtava genocida“ od onih iz NDH.

Osim toga, u proleće 1999. javnom sećanju na logor na Sajmištu dodata je jedna nova dimenzija. Činjenica da je Sajmište pretrpelo razaranje tokom savezničkog bombardovanja Beograda 17. aprila 1944. prikazana je kao veoma značajan i tragičan aspekt istorije logora. Iako je savezničko bombardovanje, tokom kojeg je poginuo relativno mali broj zatočenika, praktično zapečatilo sudbinu Sajmišta kao koncentracionog logora, sli-

308 „Stradanje našeg naroda se nastavlja“, *Glas javnosti*, 23. april 1999, str. 11.

309 „Patrijarh Pavle služio parastos žrtvama genocida“, *Politika*, 23. april 1999, str. 17.

ka o savezničkim bombarderima koji uvećavaju agoniju žrtava upotrebljena je da bi se naglasilo ne samo stradanje Srba, već i izdaja saveznika – Britanaca i Amerikanaca – koji su te 1999. ponovo imali na nišanu glavni grad Jugoslavije. U vreme bombardovanja, na državnoj televiziji, u vreme kada nije bilo redovnog programa, nekoliko puta su emitovani na brzinu montirani snimci koji su postavili, jedne uz druge, filmske zapise i slike uništenih ciljeva napada NATO, nemačkog bombardovanja Beograda iz 1941, logora Sajmište i savezničkog vazdušnog napada iz 1944. Materijal iz Drugog svetskog rata obuhvatao je između ostalog fotografije iscrpljenih logoraša na Sajmištu i slike pavi-ljona oštećenih u vazdušnim napadima iz 1944.

Ubrzo posle bombardovanja, naglasak na Jasenovcu ponovo je postao dominantan. U stvari, počeo je da prevladuje u tolikoj meri da je to povremeno dovodilo do potpunog zanemarivanja sećanja na Jevreje s teritorije okupirane Srbije koji su izgubili život u logoru. To je bilo naročito vidljivo 2005, kada je, nekoliko nedelja pre Dana sećanja na žrtve genocida, Ministarstvo kulture Republike Srbije izdalo saopštenje u kojem obaveštava javnost o događaju kojim će te godine biti obeležen dvostruki jubilej: „90. godišnjica genocida nad Jermenima i Grcima i 60. godišnjica genocida koji su Ustaše počinile nad Srbima, Jevrejima i Romima u Jasenovcu“.³¹⁰ Dakle, u godini u kojoj je svet obeležavao šezdeset godina od završetka Holokausta – i, što je još važnije, u saopštenju kojim se najavljuje serija događaja koja počinje polaganjem venaca upravo na Sajmištu – jedini primer genocidnog nasilja počinjenog između 1941. i 1945. koje je smatrano vrednim komemoracije u Srbiji bilo je ono koje je počinjeno nad Srbima, Jevrejima i Romima u Hrvatskoj. Time je sećanje na „žrtve genocida“ bilo jasno ograničeno, i prostorno i simbolički, na Nezavisnu Državu Hrvatsku, a jedini Jevreji koji su upamćeni bili su oni koji su stradali zajedno sa Srbima u Jasenovcu. Jevreji koji su izgubili život u Srbiji pod nacističkom okupacijom, između ostalog i na Sajmištu, bili su, po ko zna koji put, zaboravljeni.

310 „Istina o genocidu – uslov mira i stabilnosti“, saopštenje za štampu Vlade Srbije, 28. mart 2005, <http://www.srbija.sr.gov.yu/vesti/vest.php?id=23901>.

Novi koraci ka komercijalizaciji Sajmišta: „Europolis“ i „Posejdon“

Kasnih devedesetih i prvih godina posle petooktobarskih promena, u javnosti se tek s vremena na vreme spominjalo uređenje Sajmišta ili njegovo pretvaranje u memorijalni centar. Desimir Tošić, novinar, publicista i bivši logoraš Sajmišta je 1998. u dva navrata u dnevnim novinama reagovao na manipulacije Sajmištem – pre svega putem preuveličavanja broja žrtava koje je, kao što smo videli, nastavljeno tokom devedesetih – i pozvao da se prostor nekadašnjeg logora konačno dostojno uredi.³¹¹ Razlog za ovakvo obraćanje javnosti baš 1998. godine bilo je to što je tada razmatrana ideja o gradnji, upravo na Sajmištu, novog mosta preko Save. Osim toga, pominjan je projekat „Europolis“ – ambiciozni plan uređenja Savskog amfiteatra kojim je vladajuća Socijalistička partija Srbije nekoliko godina ranije nastojala da privuče glasove u prestonici. Inicijator i glavni promoter „Europolisa“ je bio Milutin Mrkonjić, u to vreme direktor Saobraćajnog instituta CIP. Još u oktobru 1995, on je zajedno s partijskim kolegom Branislavom Ivkovićem najavio, po ko zna koji put, završetak železničkog čvora u Beogradu do 2000. godine i „oslobađanje terena“ u savskom priobalju za izgradnju novog centra grada, s modernim ulicama, trgovima, velelepniim poslovnim i stambenim zgradama.³¹² „Europolis“ je tada predstavljen kao veličanstven projekat koji će učiniti da „građani Beograda postanu građani sveta“, koji će Beograd transformisati u „centar ovog dela Evrope“ i dokazati da „Jugoslavija i pored sankcija ima snage“.³¹³ Dakle, te 1995, samo šest meseci pošto je na obali Save postavljen novi spomenik, Staro sajmište je, u

311 Tošić, Desimir, „Prizemna komedija uz patriotske suze“, *Danas*, 2. April 1998, „Koliko je logoraša prošlo kroz Sajmište?“, *Politika*, 29. April 1998. Tošić je kao aktivista Demokratske omladine uhapšen početkom 1943. Na Sajmištu je bio zatočen između februara i avgusta te godine, kada je odveden u logor u Austriju.

312 „Raskrsnica sveta“, *NIN*, 24 decembar 1998, str. 11.

313 Navedeno prema Mihailović, Slobodan, „Prestonica bez dostojanstva“, *Naša borba*, 20. april 1998, str. 28.

kontekstu političke bajke o „beogradskom Menhetnu“, ponovo označeno samo kao „teren“ kome predstoji „oslobađanje“ za poslovno-komercijalne sadržaje.

Nakon političkih promena 2000, projekat uređenja Savskog amfiteatra je stavljen na led, pošto je prioritet dat prećim infrastrukturnim projektima, poput izgradnje obilaznice oko Beograda, poboljšanja vodovodnog i kanalizacionog sistema, i slično.³¹⁴ Pa ipak, ideja o „Europolisu“ nije potpuno zaboravljena: 2008. godine Milutin Mrkonjić ju je ponovo izvadio iz fioke, opet u kontekstu izborne kampanje. U aprilu te godine, on je u ime koalicije SPS-PUPS-JS građanima Beograda predstavio ovaj projekat kao „najveću razvojnu šansu Beograda, koja će privući 25 milijardi evra investicija, zaposliti kompletnu domaću građevinsku operativu i otvoriti novih 100.000 radnih mesta“.³¹⁵

Posle 2000. godine, nastavljena je i kampanja za otvaranje Muzeja žrtava genocida na Sajmištu. U leto 2002. godine, na desetogodišnjicu osnivanja ovog muzeja, Milan Bulajić je Direkciji za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda podneo projekat „Muzej žrtava genocida Staro sajmište: Nacistički logor smrti za Jevreje, zatim Srbe na području tadašnje NDH“.³¹⁶ U njemu je podsetio na Detaljni urbanistički plan koji je usvojen 1992, po kome je na Sajmištu predviđen muzej. Činjenica da je Sajmište u projektu okarakterisano kao „logor smrti“ ne samo za Jevreje iz Srbije, već i za „Srbe na području tadašnje NDH“ jasno ukazuje da je Bulajić ostao čvrst u uverenju da je logor Sajmište bio „deo sistema“ Jasenovca, i da, prema tome, baš tamo treba otvoriti Muzej žrtava genocida. Od ove inicijative na kraju ipak nije bilo ništa. Za Bulajićevo viđenje Drugog svetskog rata bilo je sve manje razumevanja, kako među elitom tako i u široj javnosti. U proleće 2003. odlukom vlade Republike Srbije, Bulajić je zvanično smenjen s mesta direktora Muzeja žrtava genocida, mada je

314 „Dogovor kuću gradi“, *Vreme*, 25 septembar 2003, <http://vreme.com/cms/view.php?id=353259>.

315 „SPS-PUPS-JS obećavaju ‘Europolis’“, B92.net, 30. April, 2008, <http://www.b92.net/info/vesti/id=296495>.

316 Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, op. cit., str. 517–519.

narednih godina nastavio da igra ulogu u organizaciji komemoracija 22. aprila.

Kada je Bulajić 2002. godine podsetio na obećanje da će Muzej žrtava genocida dobiti stalni izložbeni prostor na Sajmištu, verovatno nije znao da se Spasićev paviljon – zgrada koja je još u Detaljnom urbanističkom planu označena kao najprimerenija lokacija za muzej – već četiri godine nalazi u privatnom vlasništvu. Naime, poslednjeg dana jula 1998. godine, Zavod za izgradnju grada Beograda, u to vreme zvanični korisnik prostora u Spasićevom paviljonu, potpisao je kupoprodajni ugovor s mešovitim preduzećem „Posejdon“, kome je za 7.706.538 tadašnjih dinara prodato hiljadu i po kvadratnih metara prostora, odnosno ceo Spasićev paviljon, s aneksom.³¹⁷ Prodaja „poslovnog objekta na Starom sajmištu br. 20“ bila je, sva je prilika, protivpravna. Pet godina kasnije, u avgustu 2003, Republika Srbija je podnela tužbu protiv Zavoda za izgradnju grada Beograda, ali i protiv „Posejdona“, zbog kršenja Zakona o sredstvima u svojini Republike Srbije, po kome javne službe čiji je osnivač država ne mogu otuđiti nepokretnosti koje su im stavljene na raspolaganje, barem ne bez dozvole republičke vlade. U tužbi se ne pominje, kao otežavajuća okolnost, činjenica da se radi o otuđenju prostora koji je 1987. proglašen za kulturno dobro, niti ima bilo kakvih indicija da je spomenički status Sajmišta uticao na odluku o pokretanju postupka. U pitanju je bio običan spor oko državne svojine i vlasništva nad poslovnim prostorom. Postupak pred Četvrtim opštinskim sudom u Beogradu je danas, osam godina pošto je pokrenut, još uvek u toku.

U vreme kada je javni pravobranilac doveo u pitanje validnost ugovora iz 1998, ovaj spor nije privukao pažnju javnosti. O Sajmištu se tih godina u principu malo govorilo. Jedini ko se u to vreme zalagao za uređenje prostora nekadašnjeg logora, bilo je Udruženje memorijal Sajmište, koje je 2002. godine osnovala

317 Ugovor je overen pred Prvim opštinskim sudom u Beogradu 31. decembra 1998. Kopija ugovora objavljena je u *Beogradsko Staro sajmište* 3+1, *op. cit.*, str. 242–244. Vrednost ugovora, po tadašnjem kursu, iznosila je oko 1.200.000 nemačkih maraka.

mala grupa preživelih logoraša, na čelu s Desimirom Tošićem, Slavkom Maksimovićem i Mihajlom Berberijanom. U ovo udruženje (prvo koje nije formirano u okviru Saveza boraca) osim bivših logoraša primani su „potomci i rođaci“ stradalih kao i „prijatelji obnove Starog sajmišta“. Među ovim drugim je bio i Milan Koljanin koji je kasnije postao potpredsednik udruženja. Svi oni su se zalagali pre svega da se, u iščekivanju dugoročnog rešenja, obnovi kula na Sajmištu i tamo smesti dokumentacioni centar i muzejska postavka.³¹⁸ Međutim, iako je Udruženje memorijal Sajmište u svom radu imalo podršku Opštine Novi Beograd i bilo dobro organizovano (imalo je svoj statut, upravni i nadzorni odbor, čak i logo i pečat), njegov uticaj na one koji su odlučivali o Sajmištu, kao i na javno mnjenje u Srbiji, bio je neznan.³¹⁹

Uređenje Starog sajmišta postaće predmet ozbiljnije javne rasprave tek u periodu nakon 2006. Te godine, u Narodnom muzeju u Beogradu održana je dvonedeljna izložba posvećena Starom sajmištu, u okviru koje je pokrenuta inicijativa za obnovu ovog prostora. Godinu dana kasnije, u novembru 2007, izbio je skandal oko rok koncerta koji je trebalo da bude održan u klubu „Posejdon“ u Spasićevom paviljonu na Sajmištu. „Afera Kosheen“ – nazvana po britanskoj grupi koja je trebala da održi sporni koncert – uzburkala je javnost u Srbiji ali i u inostranstvu, nakon čega se pojavilo još nekoliko inicijativa, što privatnih što „zvaničnih“, vezanih za uređenje Sajmišta. Ovim inicijativama bavićemo su u narednoj, zaključnoj glavi knjige.

318 „Udruženje memorijal Staro sajmište“, *Danas*, 21–22 Decembar 2002.

319 U maju 2003. godine, predsednik Opštine Novi Beograd Željko Ožegović je u znak podrške Udruženju memorijal Sajmište uputio dopis Ministarstvu kulture u kome je ukazao na potrebu da se Staro sajmište dostojno obeleži i zaštititi (Željko Ožegović, korespondencija s autorom).

Staro sajmište danas i u budućnosti

Kao što smo videli u prethodnim poglavljima, od šezdesetih godina dvadesetog veka, kada je pokrenuta prva inicijativa da se mesto gde se nalazio logor Sajmište dostojno obeleži, njegova memorijalizacija bila je preokupacija pre svega različitih asocijacija bivših logoraša (koji su svoj uticaj najčešće vršili kroz društveno-političke organizacije poput SUBNOR-a ili SSRN), zatim Jevrejske zajednice, koja je uglavnom bila marginalizovana, i predstavnika Muzeja žrtava genocida koji su tokom devedesetih nastojali da na Sajmištu otvore stalne prostorije. Uz izuzetak jednog kraćeg perioda sredinom osamdesetih, kada je u okviru kampanje za „novo revolucionarno angažovanje“ Sajmištu posvećena veća pažnja, gradske ili republičke institucije su se tek s vremena na vreme prisećale ovog prostora, uglavnom kroz podršku inicijativama koje su pokretali drugi, ili kroz megalomanske planove vezane za uređenje Savskog amfiteatra, koji su se retko obazirali na istorijski značaj ovog mesta. Odluka o „spomen obali“ iz 1966, proglašenje Sajmišta za kulturno dobro 1987. i usvajanje Detaljnog urbanističkog plana 1992, o kojima je već bilo reči, predstavljaju jedine zvanične odluke vezane za Sajmište u posleratnom periodu, ali i one, sudeći po njegovom današnjem izgledu, predstavljaju samo mrtvo slovo na papiru.

U poslednjih pet godina, međutim, stručna javnost, delovi političke elite i nevladinog sektora, kao i štampani i elektronski mediji, počeli su da pokazuju sve veće interesovanje za sudbinu Starog sajmišta. Od 2006. godine, organizovan je niz javnih događaja – izložbi, okruglih stolova, multimedijalnih projekata itd.– na temu prošlosti, sadašnjosti i, što je važnije, budućnosti Sajmišta. U istom periodu, javnosti je predstavljeno nekoliko inicijativa za uređenje ovog prostora, poteklih bilo od javnih

bilo od privatnih institucija, što je uslovalo da se o ovoj temi i u medijima izveštava znatno češće nego u prethodnom periodu. U ovom poglavlju, analizom očiglednog porasta interesovanja za Sajmište i okolnosti koje su do njega dovele, pokušaćemo da steknemo uvid u to šta Sajmište simbolizuje danas, kakav je odnos srbijanskog društva i države prema ovom mestu patnje i stradanja, i kakvi su izgledi da Sajmište postane spomen prostor dostojan onih koji su tamo stradali između 1941. i 1944.

Najnovije inicijative za uređenje Starog sajmišta

Prvi značajan događaj koji je na neki način nagovestio porast interesovanja za Sajmište poslednjih godina, bila je izložba „Staro beogradsko sajmište 3+1“, koja održana u aprilu 2006. godine u Narodnom muzeju u Beogradu. Izložba se sastojala uglavnom od fotografija iz različitih perioda istorije Starog sajmišta, dok je glavni eksponat, izložen u atrijumu muzeja, bila velika maketa predratnog Beogradskog sajma, površine devet kvadratnih metara, načinjena prema nacrtima iz 1937. godine.³²⁰ U okviru dvonedeljne manifestacije, koja je u delu promotivnog materijala opisana kao „Dani Starog sajmišta“, održan je niz okruglih stolova koji su bili posvećeni različitim temama vezanim za povest ovog mesta. Govorilo se o „urbanističko-arhitektonskom značaju“ predratnog Sajma, o stradanju u logoru – „stratištu pod prozorima Beograda“, kao i o dolasku umetnika, koji su pedesetih godina ovaj prostor pretvorili u mesto „utočišta i obnove“. Naglasak na „troslojnosti života“ na Starom sajmištu, odnosno na njegovom statusu *sajmišta* (predratni period), *stratišta* (koncentracioni logor) i *utočišta* (posleratna umetnička kolonija) dominirao je izložbom: „3+1“ u samom nazivu manifestacije, koji se odnosio na tri različite funkcije Sajmišta u prethodnih sedamdeset godina, i na četvrtu, „budućnost“ kojoj je takođe posvećena znatna pažnja. Izložba je zapravo i bila zami-

320 Izložbu u Narodnom muzeju priredila je istoričar umetnosti Mare Janakova Grujić.

šljena kao pokušaj da se, sagledavanjem slojevite prošlosti Sajmišta, problem njegovog budućeg uređenja stavi u žižu javnosti, i izvrši pritisak na vladajuće strukture da ispune obaveze prema ovom kulturnom dobru i zaštite ga od „investitorskog urbanizma“ koji pretilo istorijski značajnim lokacijama u gradu. Organizatori izložbe nastojali su, prema tome, da „krče put do sluha vlasti, koja se ranijih godina zadovoljavala da slegne ramenima zbog nerazmrsivog klupka pravno-svojinskih odnosa na Sajmištu, osuđujući ga time na dalje materijalno propadanje, a njegovu povest na zaborav“.³²¹ Kako je u vreme održavanja izložbe objasnio nekadašnji logoraš, Desimir Tošić, „moramo produžiti da se borimo, kritikujemo, napadamo, tražimo“.³²²

Izložba „Staro beogradsko sajmište 3+1“ predstavljena je javnosti kao „građanska inicijativa četiri nevladine organizacije“, tačnije udruženja Naša Srbija – Serbia Nostra (koja se zalaže za obnovu spomenika graditeljskog nasleđa i zaštitu prirodne baštine u Srbiji i na Kosovu), zatim Udruženja memorijal Sajmište (o kome je već bilo reči u prethodnoj glavi), Društva srpsko–jevrejskog prijateljstva (koje danas nije ni približno tako uticajno kao krajem osamdesetih i početkom devedesetih, ali očigledno još uvek postoji), i Fondacije holokausta Roma (nevladine organizacije koju je 2005. godine osnovao Rajko Đurić). Izložba međutim verovatno nikada ne bi ugledala svetlost dana da nije bilo potpore državnih i javnih ustanova, pre svega Ministarstva kulture Republike Srbije i Narodnog muzeja (koji su bili glavni pokrovitelji) ali i drugih institucija, stručnih tela i ogranaka gradske vlade koji su na ovaj ili onaj način potpomogli realizaciju ovog projekta.³²³

321 Ljubić, Nada, „Prijava za Konkurs za dodelu Priznanja iz oblasti odnosa sa javnošću“, u *Beogradsko Staro sajmište 3+1*, op. cit., str. 341.

322 U intervjuu emisiji „Agora“ Radio Beograda 2, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište 3+1*, op. cit., str. 314.

323 Sekretarijat za kulturu grada Beograda je sponzoriseo maketu Sajmišta, Urbanistički zavod Beograda je potpomogao štampanje knjige s izlaganjima s okruglih stolova, a podršku celom projektu svojim učešćem dao je i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

Glavni inspirator manifestacije u Narodnom muzeju svakako je bio Darko Tatić, dugogodišnji profesor Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu i urednik Radio Beograda, inače sin Rajka Tatića, jednog od trojice arhitekata koji su 1937. projektovali Beogradsko sajmište. Izložba u Narodnom muzeju predstavljala je najnoviju fazu dugogodišnje kampanje za revitalizaciju Sajmišta, koju je Tatić započeo još sredinom devedesetih. Kada je 1995. godine predložena izgradnja „Europolisa“ u Savskom amfiteatru, Darko Tatić je digao glas protiv ove ideje. Kako je kasnije objasnio u jednom intervjuu, „proklamovanje ‘Europolisa’“ je kod njega izazvalo „strah da neko na kompleksu ne predvidi gradnju nečeg desetog, u trendu primamljive komercijalizacije“.³²⁴ On je tada objavio proglas u kome je kritikovao plan izgradnje „novog Menhetna“ i činjenicu da bi ovaj projekat, samim tim što bi ostatke Sajmišta stavio u „neprirodno okruženje“ višespratnica i poslovnih zgrada, doprineo ruženju Beograda i zatiranju njegovog identiteta. Preko stotinu javnih ličnosti je tada potpisalo Tatićeve peticiju, među njima više istaknutih arhitekata, akademika i profesora univerziteta. Iz ove kampanje je proistekla ideja o osnivanju organizacije Serbia Nostra, čiji je Darko Tatić jedan od najistaknutijih članova.³²⁵ Pošto je ideja o „Eurpolisu“ napuštena, Tatić je nastavio s kampanjom za uređenje Sajmišta što preko Serbia Nostre, što preko medijskih nastupa i radova objavljenih u stručnoj literaturi.³²⁶

Izložba u Narodnom muzeju, koja je bila dobro posećena i privukla znatnu pažnju srbijanskih medija, inspirisala je još nekoliko događaja posvećenih Starom sajmištu, koje je narednih godina organizovao Urbanistički zavod Beograda. U septembru

324 Intervju za Darkom Tatićem, emitovan na Radio Beogradu 2, 5. aprila 2006 godine. Navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište 3+1, op. cit.*, str. 308

325 *Ibid*, str. 306. *Serbia Nostra* deluje u okviru saveza Europa Nostra, mreže nacionalnih i regionalnih organizacija koje se bave zaštitom kulturnog i prirodnog nasleđa.

326 Videti na primer „Staro sajmište za novi vek“, Klub 2, Radio Beograd, 29. maj 1998, zatim Tatić, Darko, „Restauracija urbanističkog kompleksa Staro sajmište u Beogradu“, *Izgradnja* 57, br. 3, 2003, str. 82–87.

2007. godine, povodom sedamdesete godišnjice otvaranja Prvog beogradskog jesenjeg sajma, u prostorijama Zavoda postavljena je manja izložba posvećena Sajmištu, a objavljen je i specijalan broj biltena na tu temu.³²⁷ Pola godine kasnije, u martu 2008, u okviru redovnog Salona arhitekture u Beogradu, Urbanistički zavod je organizovao još jedan, ovog puta multimedijalni projekat, pod nazivom „Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda“. U pitanju je bila jedna od nekoliko manifestacija kojim je Zavod te godine obeležio šezdeset godina svog postojanja. I u ovom slučaju, organizatori su se, kroz radionice u kojima su uglavnom učestvovali studenti Beogradskog univerziteta, na različite načine bavili prošlošću, sadašnjošću i budućnošću Sajmišta.³²⁸

U istom periodu, pokrenuto je i niz konkretnih inicijativa vezanih za uređenje Starog sajmišta. Tokom leta 2007, Željko Ožegović, predsednik Opštine Novi Beograd, pokušao je da preko predstavnika gradske vlade pokrene pitanje Sajmišta i inicira projekat revitalizacije makar nekih od zgrada nekadašnjeg logora. U septembru iste godine, Opština Novi Beograd je konkurisala, doduše bez uspeha, za Nacionalni investicioni plan Republike Srbije s projektom „Rekonstrukcija i revitalizacija Memorijalnog kompleksa Staro Sajmište“. Predviđena je bila adaptacija i sanacija Turskog paviljona za potrebe memorijalnog centra, koji bi se bavio i planiranjem postepene obnove celokupnog kompleksa nekadašnjeg logora. Nastojanje da se u Beogradu osnuje ovakav memorijalni i obrazovni centar predstavljalo je, barem donekle, reakciju jednog dela političke i društvene elite na tada veoma aktuelne revizionističke tendencije u srbijanskom društvu (pre svega pokušaj rehabilitacije Milana Nedića i Dimitrija Ljotića), kao i na skoro potpuno zanemarivanje Holokausta u nastavnim

327 „Staro beogradsko sajmište: 70 godina od otvaranja Prvog beogradskog međunarodnog sajma uzoraka“, *Info – Urbanistički zavod Beograda*, specijalno izdanje, Septembar 2007. Izložba je organizovana u saradnji s Društvom urbanista Beograda, u okviru obeležavanja „Dana evropske baštine“.

328 O detaljima projekta videti *Multimedijalni projekat: Staro Sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, Urbanistički zavod, 2009.

programima.³²⁹ Međutim, iako je u januaru 2008. postignut preliminarni dogovor da se na Sajmištu u dogledno vreme otvori muzej, projekat koji je inicirao Ožegović nije dobio potrebnu podršku relevantnih gradskih i republičkih vlasti.³³⁰ Nakon lokalnih izbora u maju 2008. godine, Opština Novi Beograd je dobila novog predsednika, čime je celoj ovoj ideji zapečaćena sudbina.

Otrprike u isto vreme, medijska kuća B92 pokrenula je sopstvenu kampanju za osnivanje Memorijalnog centra Sajmište. Ovaj centar zamišljen je kao produžetak medijskog projekta „Nezavisni za istinu“ u okviru kojeg je u prethodnih deset godina snimljeno nekoliko zapaženih dokumentarnih filmova i serijala na temu ratnih zločina, uzroka jugoslovenskih ratova i suočavanja s prošlošću. Kako je 2009. godine u jednom intervjuu objasnio predsednik Upravnog odbora RTV B92 Veran Matić, vremenom se ukazala potreba da se projekat „Nezavisni za istinu“ proširi van okvira filmske produkcije, i obuhvati stvaranje muzejske institucije koja „će se na savremen način baviti temom sećanja i budućnosti, demokratije i tolerancije; koja će biti multi-medijalni centar – mešavina muzeja Holokausta širom sveta, muzeja tolerancije, muzeja stratišta, itd“. Sajmište, kao bivši logor, pa prema tome „simbolično mesto“, viđeno je kao idealna lokacija za ovakvu instituciju. Ambicije inicijatora su od samog početka bile velike. Memorijalni centar nastojao bi da ispravi posledice dugogodišnje političke instrumentalizacije i marginalizacije Sajmišta, a uz to bi javnosti predstavio „uzroke poslednjih ratova“ i unapređivao vrednosti tolerancije i ljudskih i manjinskih prava.³³¹ Dakle, centar je zamišljen kao „kulturno-edukativna“ institucija i prostor gde će građani moći da se oba-

329 Videti: Byford, Jovan, „When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’: Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia“, *op. cit.*

330 „Predsednik Ožegović razgovarao sa Gojkom Marčetom, predsednikom opštinskog odbora SUBNOR-a“, Informativna služba Gradske opštine Novi Beograd, 25. januar 2008, <http://www.novibeograd.org.yu/default.asp?jez=1&str=2&id=2788&od=40>.

331 David, Mia, „Oprosti, ali ne zaboravi“, *Kvart*, Br. 6, februar 2009, str. 65.

veste o Sajmištu, ali i „nauče nešto o tome kako da nam se užasi rata i torture više nikada ne ponove“.³³²

Projekat B92 podržali su Opština Novi Beograd, kao i Savez jevrejskih opština Srbije, čiji su predstavnici u to vreme i sami sve češće apelovali kod nadležnih organa da se Sajmište konačno pretvori u memorijalni centar. Međutim, u okviru jevrejske zajednice je od samog početka bilo jakih rezervi u pogledu plana da se na Sajmištu otvori Muzej tolerancije. Smatralo se da je neophodno najpre napraviti instituciju posvećenu samom logoru, i Holokaustu kao značajnom aspektu njegove povesti, a tek kasnije u budućnosti razmišljati o mogućnosti i načinu uključivanja u sadržaj memorijalnog centra šire (i politički mnogo osetljivije) teme suočavanja s prošlošću i događajima iz devedesetih. Zbog ovakvih rezervi, projekat B92 se u narednom razdoblju uglavnom preusmerio na obeležavanje Sajmišta kao mesta stradanja i Holokausta, mada se još uvek u pozadini nagoveštavala želja inicijatora da budući memorijal ipak obuhvati probleme ljudskih prava, tolerancije i suočavanja s prošlošću.

Inicijativa B92 ubrzo je naišla na nepremostivu prepreku, koja je i ranije ometala sprovođenje sličnih zamisli, odnosno nerešene imovinske odnose i spor oko nadležnosti nad objektima na Starom sajmištu. Stoga je projekat ubrzo stavljen na led. Pošto je procenjeno da u javnosti – uključujući i među onima koji odlučuju o budućnosti Sajmišta – nije dovoljno razvijena svest o tome šta se tamo dešavalo između 1941. i 1944. godine, odlučeno je da se najpre snimi dokumentarni film i tim putem ukaže na važnost Sajmišta kao mesta stradanja.³³³ Dokumentarac u dva dela „Sajmište – istorija jednog logora“ premijerno je prikazan na TV B92 24. i 25. januara 2009. godine.³³⁴

332 „Novi logo ‘Centra Sajmište‘“, b92.info, 12. Mart 2010. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=03&dd=12&nav_id=417367.

333 David, Mia, „Oprosti, ali ne zaboravi“, *op. cit.*, str. 65.

334 Ovaj dokumentarni film, koji sadrži upečatljiva svedočenja preživelih zatočenika Sajmišta može se pogledati na sledećoj internet adresi: <http://www.b92.net/specijal/sajmiste/video.php>.

Godinu dana kasnije, marta 2010, na trenutak je izgledalo kao da će memorijalni centar koji je inicirao B92 ipak ugledati svetlost dana, pošto je u Beogradu svečano predstavljen zaštitni znak ove institucije. Logo u obliku stilizovane goruće suze u crvenoj, plavoj i beloj boji bio je rad dvojice svetski poznatih dizajnera Milтона Glejzera (Milton Glaser) i Mirka Ilića. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da je sprovođenje u delo ideje o Memorijalnom centru Sajmište još uvek na dugom štapu, i da od 2007, osim produkcije dokumentarnog filma, nekoliko javnih debata i medijskih izveštaja, zapravo nije bilo nikakvih pomaka u realizaciji ovog projekta.³³⁵ Zbog čega se pristupilo izradi i svečanoj promociji zaštitnog znaka memorijalnog centra čija je sudbina bila u najmanju ruku neizvesna nije sasvim jasno. Mirko Ilić je doduše pokušao da svoj dizajnerski rad predstavi kao suštinski deo celokupnog komemorativnog i obrazovnog projekta krajnje neubedljivom tvrdnjom da je „moć grafičkog dizajna da prenese poruku mladim generacijama izuzetna“, te da moderno dizajnirani logo (koji su na raznim internet forumima zlonamernici poredili sa štafetom, znakom vatrogasnog društva, i slično), *sam po sebi* predstavlja deo buduće edukativne funkcije Memorijalnog centra.³³⁶ Drugim rečima, logo je zamišljen kao prvi važan korak u pretvaranju Sajmišta u novi „brend“, u simbol tolerancije, multietničnosti i ljudskih prava. Ovako nešto samo po sebi ne mora biti sporno – uostalom i Jad Vašem i Muzej Holokausta u Vašingtonu imaju prepoznatljiv logo i sopstveni „brend“ – ali problem je u tome što se u slučaju beogradskog Muzeja tolerancije, od loga počelo i na njemu se završilo. Tako se cela inicijativa svela samo na dobru nameru i jedan profesionalno urađen logo,

335 U okviru Nedelje dizajna u Beogradu 2008. godine, organizovana je tribina na temu memorijalne arhitekture na kojoj je osim Verana Matića i Mirka Ilića učestvovao svetski poznati arhitekt Daniel Libeskind (Liebeskind). „Diskusija o Starom sajmištu“, b92.info, 11. maj 2008, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=05&dd=11&nav_category=12&nav_id=297955

336 „Goruće suze – simbol Starog sajmišta“, b92.info, 12. mart 2010, http://www.b92.net/zivot/vesti.php?nav_id=417391&fs=1&start=-17.

ostavljajući utisak da su u ovom slučaju forma i dizajn dobili prioritet nad suštinom i sadržajem.

Poslednjih godina bilo je i drugačijih planova za Sajmište, koji su upućivali na kontinuirano prisustvo duha Srbije iz devedesetih. Pošto je 2006. godine otvorena nova postavka Memorijalnog muzeja u Jasenovcu, za koju su mnogi u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, smatrali da prepravlja istoriju i vređa uspomenu na žrtve, obnovljena je ideja o otvaranju Muzeju žrtava genocida na Starom sajmištu. U ovom muzeju mnogi su videli pravi način da Republika Srbija obeleži stradanje Srba, Jevreja i Roma u NDH i time odgovori na „neodgovarajuće postavku“ u Jasenovcu. Među zastupnicima ovog rešenja bili su stari „saborci“ Milana Bulajića, poput Srboljuba Živanovića, danas verovatno najupornijeg zagovornika teze da je u Jasenovcu stradalo 700.000 ljudi. Živanović je za muzej na Sajmištu lobirao i kod tadašnjeg premijera Vojislava Koštunice.³³⁷ Smilja Tišma iz Udruženja bivših zatočenika Jasenovca takođe je u muzeju na Sajmištu videla mesto gde će „ljudi sa svih strana sveta“ saznavati o stradanju u NDH, odnosno o činjenicama koje su u novoj muzejskoj postavci u Jasenovcu prikrivene. U rezoluciji koju je Udruženje donelo 2006, zahtev za otvaranje muzeja baš na Sajmištu obrazložen je tvrdnjom da ova lokacija „ispunjava sve uslove“ pošto se tu nalazio ustaški logor, deo „sistema logora Jasenovac“.³³⁸ Što je važnije, o memorijalnom muzeju na Starom sajmištu bilo je reči i tokom petodnevne izraelsko-srpske naučne razmene posvećene proučavanju Holokausta, koju je u leto 2006. organizovalo Ministarstvo kulture Republike Srbije. I u ovom slučaju, o neophodnosti otvaranja muzeja i njegovom budućem karakteru raspravljalo se u kontekstu kontroverze o novoj muzejskoj postavci u Jase-

337 Kljakić, Slobodan, „Falsifikovanje istine“, *Politika*, 27 mart 2006, str. 9.

338 Tišma, Smilja, „Sajmište ispunjava sve uslove“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 193. Tišma je kasnije u ime udruženja bivših logoraša Jasenovca uručila peticiju predsedniku Tadiću za zahtevom da se na Sajmištu ustanovi muzej posvećen genocidu u NDH. Videti Zečević, Tomislav, „Jasenovačka logorašica Smilja Tišma: Živi sam svedok srpske tragedije“, *Dveri srpske* XIII, broj 47–50, jun 2011, str. 78–79.

novcu.³³⁹ Sve ovo ukazuje da se Sajmište i u najnovije vreme u javnosti, ali i u delu političke elite, percipira kao memorijalna „ispostava“ Jasenovca, i značajno poprište „rata sećanja“ na relaciji Beograd – Zagreb.

Pored navedenih inicijativa, još jedan faktor koji je svakako doprineo većem interesovanju javnosti za Sajmište poslednjih godina jesu sporovi koje su izazvali „neprimereni sadržaji“ u klubu „Posejdon“ u Spasićevom paviljonu. Kada su marta 2006. organizatori izložbe „Staro beogradsko sajmište 3+1“ obelodanili da u zgradi u kojoj se nekada nalazila logorska bolnica treba da bude održan koncert pop izvođača Boj Džordža (Boy George), deo javnosti je protestovao, a Opština Novi Beograd je od Sekretarijata za kulturu grada Beograda zatražila da se na Sajmištu zvanično zabrani održavanje ovakvih događaja. Međutim, ova reakcija se ne može porediti s lavinom negodovanja koja je dočekala britansku grupu „Kosheen“ koja je na istom mestu imala zakazan koncert u novembru 2007. Bend iz Britanije bi verovatno prošao isto kao Boj Džordž (u smislu da bi koncert, uprkos negodovanju dela javnosti, na kraju ipak bio održan) da vest nije procurela van granica Srbije i našla se na stranicama novina, pre svega američkih i izraelskih.³⁴⁰ Usledili su protesti međunarodnih institucija, a najglasniji je bio Efraim Zurof (Ephraim Zuroff), direktor izraelskog Centra Simon Vizental, koji je pozvao vladu Republike Srbije i predsednika Tadića da preduzmu korake da se ovakvo skrnavljenje jednog važnog mesta Holokausta obustavi. Kako to obično biva u Srbiji, pritisak spolja uslovio je brzu reakciju vlasti: koncert je otkazan, uz brojna obećanja s najviših mesta da će se pitanje Sajmišta konačno rešiti.³⁴¹

339 *Jasenovac: Proceedings and Speeches of the 4th International Conference on Jasenovac, Banja Luka – Donja Gradina, May 30–31, 2007*, Banja Luka, Spomen područje Donja Gradina, 2008, str. 121.

340 Vest o „aferi Kosheen“ najpre je objavio Associated Press, videti „Concert at Serbia death camp stirs anger“, *USA Today*, 3. novembar 2007, http://www.usatoday.com/news/world/2007-11-03-673306278_x.htm.

341 „Otkazan koncert na Starom sajmištu“, B92.info, 3. novembar 2007, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=11&dd=03&nav_

Od tada se od predstavnika Vlade Republike Srbije često može čuti da je kreiranje „nacionalnog memorijalnog centra“ na Sajmištu predmet „ozbiljnog razmatranja“ najviših državnih organa, i da su u projekat uključene „različite, relevantne institucije iz zemlje i inostranstva“.³⁴² Međutim, ni četiri godine pošto su državni organi obznanili svoje nastojanje da na Sajmištu otvore memorijalni centar, o ovom projektu se još uvek ne zna ništa. Kako je nedavno objasnio istoričar Dejan Ristić, savetnik u Ministarstvu rada i socijalne politike, stvaranje memorijalnog centra zahteva „dobro osmišljavanje“, pa će projekat, tek pošto bude dovoljno dobro „osmišljen“, biti predstavljen Vladi Srbije i široj javnosti.³⁴³ Indikativno je, međutim, da do danas nije saopšteno ko su „relevantne institucije“ iz zemlje i inostranstva koje su uključene u stvaranje memorijalnog centra, niti koliko se napredovalo u njegovom „osmišljavanju“. Nije čak poznato ni čemu će tačno biti posvećen ovaj „nacionalni“ centar, ali to je pitanje kojem ćemo se vratiti kasnije. Sve u svemu, činjenica da je ova državna inicijativa i dalje obavijena velom tajne, kao i to da, prema priznanju nadležnih institucija, nikada nije utvrđen rok za realizaciju projekta, navodi na zaključak da, osim „rasprave na sastancima Ministarstva rada i socijalne politike“ koju je pomenuo Ristić, za sve ovo vreme zapravo nije učinjeno ništa.

S ovim u vezi vredni spomenuti i jednu vest koja je postala aktuelna u jesen 2011. godine, a koja se direktno odnosi na obnovu Sajmišta i funkciju budućeg „nacionalnog“ memorijalnog centra. U vreme rasprave o predlogu Nacrta zakona o restituciji

id=270682, „Alimpić: Staro sajmište treba da postane memorijalni centar“, internet sajt Demokratske stranke, 6 novembar 2007, http://www.ds.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=3099:-----&catid=16&Itemid=431.

342 „Staro sajmište treba da bude srpski Jad Vašem“, *Politika*, 13. avgust 2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Staro-sajmiste-treba-da-bude-srpski-Jad-Vasem.lt.html>.

343 *Ibid.* Osmišljavanje „nacionalnog memorijalnog centra“ koordinira Sektor za boračko-invalidsku zaštitu Ministarstva rada i socijalne politike, koje je inače nadležno za memorijalizaciju mesta stradanja u Srbiji.

i izmenama i dopunama Zakona o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama, Savez jevrejskih opština Srbije je državnim organima uputio zahtev da se zakon primenjuje na imovinu oduzetu od 1941, a ne samo od 1945. Time bi jevrejskoj zajednici bila vraćena imovina koju su joj za vreme okupacije oduzele nemačke i kolaboracionističke vlasti, a zakon usklađen s Terezinskom deklaracijom iz 2009, kojom se evropske zemlje obavezuju da vrate jevrejsku imovinu otetu od nacista. Predlog Saveza jevrejskih opština bio je da se od imovine koja je pripadala Jevrejima stradalim u Holokaustu obrazuje fond koji bi služio za održavanje jevrejske zajednice u Srbiji. Međutim, u leto 2011, tokom razgovora između predsednika Saveza jevrejskih opština Srbije i potpredsednika vlade Srbije Božidara Đelića, jevrejskoj zajednici je saopšteno da Srbija nema finansijskih sredstava za povraćaj imovine žrtava Holokausta, ali da je spremna da ponudi alternativno rešenje. Umesto restitucije, Vlada bi formirala poseban fond iz kojeg bi se finansirala izgradnja, na Starom sajmištu, memorijalnog centra posvećenog žrtvama Holokausta.³⁴⁴ Korist ovakvog rešenja za državu je, naravno, višestruka i očigledna. Sredstva namenjena muzeju Holokausta na Sajmištu predstavljaju mali deo vrednosti imovine otete Jevrejima, koja se procenjuje na oko 550 miliona evra. Osim toga, Sajmište i onako treba obnoviti, a ako je ovaj projekat moguće finansirati sredstvima koja bi se restitucijom morala vratiti Jevrejskoj zajednici, tim bolje, jer je u pitanju dodatna ušteda. Konačno, muzej Holokausta na Sajmištu, makar i kao dugoročni projekat, mogao bi biti predstavljen međunarodnim institucijama kao dokaz da je Srbija posvećena memorijalizaciji Holokausta i time joj obezbediti članstvo u Radnoj grupi za međunarodnu saradnju u oblasti obrazovanja, memorijalizacije i istraživanja Holokausta (Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research, takozvani ITF), u koju Srbija već godinama nastoji da bude primljena kao punopravni član. Međutim, poražavajuće je da u ovom slučaju niko – ni potpred-

344 O sadržaju ovog razgovora videti „Gospodine Đeliću, Jevreji će u vašem nacrtu prepoznati nacističke zakone“, *Jevrejski pregled*, Oktobar 2011, str. 10–13.

sednik vlade, ni predstavnici nadležnih ministarstava, ni Predsednik Republike koji je podržao ovaj predlog – nisu uvideli kakvu poruku šalje rešenje koje su predložili. Kao prvo, ono jasno ukazuje u kojoj meri je povraćaj imovine žrtava Holokausta od drugorazrednog značaja u odnosu na imovinu koju su oduzele komunističke vlasti. Niko iz vlade nije ni pomišljao da, zbog „nedostatka sredstava“, umesto povraćaja imovine otete posle 1945. osnuje fond iz kojeg bi se finansiralo podizanje memorijalnog centra u znak sećanja na žrtve komunizma. Drugo, izvesno je da država smatra za svoje pravo da slobodno raspolaže imovinom otetom Jevrejima 1941, i da samoinicijativno odlučuje o tome koliki će deo zadržati za sebe, a koliki iskoristi za izgradnju muzeja. Treće, ovo rešenje podrazumeva da finansijski teret memorijalizacije Holokausta, makar i posredno, treba da snosi jevrejska zajednica. Ovo, naravno, nije ništa novo. Kao što smo videli u prethodnim poglavljima, još od kraja osamdesetih, gotovo sve inicijative o uređenju Sajmišta podrazumevale su „finansijsko učešće“ Jevreja, što srbijanskih, što onih u Americi i Izraelu. Ovaj najnoviji slučaj je, prema tome, još jedan simptom u Srbiji prilično raširene „boljke“ koja predstavlja na neki način osnovu višedecenijske marginalizacije Holokausta. Holokaust se ne posmatra kao neodvojivi deo istorije Srbije i nacionalnog sećanja, i zločin čije žrtve predstavljaju obavezu celokupnog društva, već pre svega kao deo istorije jevrejske zajednice, za čiju memorijalizaciju *ona* snosi najveću finansijsku i moralnu odgovornost.

Još jedna stvar koja najnoviju „ponudu“ jevrejskoj zajednici čini problematičnom je to što je nejasno u kojoj meri vlada Srbije uopšte raspolaže Sajmištem. Naime, izvesno je da danas, baš kao i tokom prethodnih decenija, postoji spor između različitih nivoa vlasti u Srbiji i Beogradu oko toga čije je zapravo Staro sajmište. Dok republička vlada priprema projekat „nacionalnog memorijalnog centra“ ili muzej Holokausta (što podrazumeva da Sajmište, kao mesto od nacionalnog značaja, potpada pod njenu nadležnost) gradska vlada, predvođena gradonačelnikom Draganom Đilasom, ima po svemu sudeći sopstvene planove za ovaj prostor. Kako je u avgustu 2011. obelodanjeno u medijima, gradonačelnik je „oformio sopstvenu radnu grupu koja ima za

cilj da prouči sve aspekte i vrednosti prostora, da se upozna sa svim inicijativama koje su iskazivane kroz vreme i koordinira rad institucija“.³⁴⁵ Nije poznato podrazumeva li ova „koordinacija“ saradnju s republičkom vladom, ali nema sumnje da će se u iščekivanju daljih odluka o budućnosti Sajmišta iza zatvorenih vrata voditi oštra polemika na relaciji republika – grad – Opština Novi Beograd oko toga ko ima pravo da odlučuje o budućem izgledu i nameni Sajmišta, ali i o tome ko treba da snosi finansijske troškove njegove obnove.

Vratimo se, međutim, na trenutak „neprimerenim sadržajima“ u Spasićevom paviljonu i reakcijama javnosti, koje su nagnale državne organe da barem obećaju trajno uređenje Sajmišta. „Skandalozna“ gostovanja Boj Džordža i grupe „Kosheen“ nisu bila ni prvi ni poslednji sadržaji zabavnog karaktera na Starom sajmištu. Već skoro deceniju, velika dvorana i male konferencijske sale u zgradi nekadašnjeg Spasićevog paviljona iznajmljuju se za potrebe različitih kulturnih, zabavnih, poslovnih i sportskih manifestacija. U klubu „Posejdon“ redovno gostuju svetski poznati DJ-evi, organizuju se dočeci nove godine, umetničke izložbe, plesna takmičenja, pozorišne predstave i slične manifestacije.³⁴⁶ Štaviše, samo mesec dana pošto je otkazan koncert grupe „Kosheen“, u „Posejdonu“ je upriličen međunarodni boks meč, koji nije izazvao gotovo nikakve reakcije javnosti i čija zabrana nije bila predmet ozbiljnog razmatranja. U međuvremenu, u bivšem Turskom paviljonu, u zgradi u kojoj se za vreme rata jedno vreme nalazila mrtvačnica, otvoren je restoran, opet bez odgovora države. Stoga ne treba previše isticati navodnu brigu javnog mnjenja za Sajmište ili povremena (i kratkotrajna) zgražavanja nad skrnavljenjem mesta koje je, uostalom, već decenijama zapušteno. Pažnja koju državni i lokalni organi vlasti posvećuju

345 Direktorka Zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograda Milica Grozdanić u „Neobeležena tragedija“, internet sajt RTS-a, 26. avgust, 2011, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/943916/Neobele%C5%BEena+tragedija.html>.

346 Videti „Nema poštovanja za žrtve“, *Blic*, 27. oktobar 2007, <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/17591/Nema-poštovanja-za-zrtve->.

Sajmištu isključivo je u funkciji zadovoljenja kratkoročnih potreba: potrebe da se umiri javno mnjenje, ubere neki politički poen ili, još češće, da se ispune minimalna očekivanja međunarodnih organizacija. Nešto slično se može reći i za privatne inicijative. Medijska kuća B92 je, na primer, posvećivala najviše pažnje osudama zabava i koncerata u Spasićevom paviljonu krajem 2007. godine, u vreme kada je promovisana ideja o Muzeju tolerancije, i kada je za nju trebalo prikupiti podršku javnosti. Pre toga, a i kasnije, B92 je izveštavala o podjednako neprimerenim događanjima na Sajmištu bez ikakvog kritičkog osvrta ili prozivanja nadležnih organa.³⁴⁷

Pa ipak, kada se pogleda čitav niz inicijativa za obnovu Sajmišta koje su predstavljene javnosti u proteklih pet godina, kao i brojne javne manifestacije i polemike na ovu temu, neizostavno se nameće utisak da se danas, više nego ikada ranije, govori o neophodnosti uređenja Sajmišta. Takođe, u ovu diskusiju uključeno je znatno više učesnika nego u prošlosti, uključujući republičke, gradske i opštinske vlasti, nevladin sektor, Savez jevrejskih opština, medije, profesionalne institucije poput Zavoda za urbanizam ili Zavoda za zaštitu spomenika, i tako dalje. Međutim, ono što je posebno zanimljivo u vezi s većinom najnovijih predloga, i što daje povod za zabrinutost, jeste znatna promena u načinu na koji se danas tumači istorijski značaj Starog sajmišta. Naime, u odnosu na inicijative koje smo susretali prethodnih decenija, danas je uočljivo bitno pomeranje naglaska sa Sajmišta kao mesta stradanja na obeležavanje njegove istorije u periodu pre i posle Drugog svetskog rata. Mada je, kao što smo videli, i ranije bilo neslaganja oko toga šta Sajmište simboliše – jugoslovensko jedinstvo, vrednosti NOB-a, otpor stranom zavojevaču, Holokaust, stradanje Srba u NDH, itd. – fokus sećanja je ipak bio usmeren na period nacističke okupacije. To danas nije slučaj.

347 Na primer, „Cirkus istorija Sonje Vukićević na BITEF-u“, b92.net, 21. Septembar 2006, http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=321&yyyy=2006&mm=09&dd=21&nav_id=212785, „Izložba Marka Somborca“, B92.net, 4. jul 2008, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=07&dd=04&nav_category=12&nav_id=306947

U najnovije vreme, objekat sećanja više nije samo logor, već sve češće i predratno Beogradsko sajmište i umetnička kolonija iz pedesetih godina. Ova znatna promena, njeni uzroci i posledice po buduće uređenje Sajmišta zahtevaju detaljniju analizu i kritički osvrt.

Staro sajmište: „sastajalište“ i „centar kulture“ ili memorijalno mesto?

Na manifestaciji „Staro beogradsko sajmište 3+1“ u aprilu 2006 – u okviru koje je, kao što je već pomenuto, Sajmište predstavljeno kao „jedinstveno mesto višeslojnih uspomena“ – učesnici su redovno naglašavali njegovu tragičnu ratnu sudbinu. Nađa Kurtović-Folić iz Serbia Nostra je o Starom sajmištu govorila kao „svetom tlu“ osuđujući njegovu „neshvatljivu devastaciju“ proteklih decenija. Za Darka Tatića Sajmište je „mučilište za patriote i za nacije kojima je Hitler smišljao nestanak“ gde je neophodno izgraditi dostojan „memorijalni centar“.³⁴⁸ Arhitekt Svetislav Vučenović, jedan od učesnika panela o arhitektonsko-urbanističkom aspektu Sajmišta čak se založio za donošenje posebnog „zakona o Memorijalu Sajmište“ koji bi omogućio uklanjanje „nepodesnih sadržaja“, nepodesnih pre svega zato što se radi o mestu smrti i patnje.³⁴⁹

Iako se ratna istorija Starog sajmišta redovno isticala kao izvor moralnog imperativa da se ovaj prostor konačno dostojno uredi, kad god se diskutovalo o tome *kako* Sajmište treba obnoviti i u koju svrhu, logor je bio sklonjen na periferiju. Neki od učesnika su čak upućivali kritike (doduše implicitno) onima koji Sajmište posmatraju isključivo kao mesto nekadašnjeg logora. „Višeslojnost“ Sajmišta, objasnio je Svetislav Vučenović, predstavlja njegovu suštinu: „iz životopisa Sajmišta ne smeju nikako biti

348 Tatić, Darko, Intervju za Radio Beograd 2, 5 april 2006, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 305.

349 Vučenović, Svetislav, „Inicijativni program revitalizacije Starog sajmišta“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 63.

izostavljene ostale komponente“, odnosno predratni sajam i posleratna umetnička kolonija. „Trojstvo“ sadržaja i funkcije predstavlja „smisao fenomena Starog sajmišta: život – uništavanje – ponovno rađanje“, i čini okosnicu budućeg, uređenog Sajmišta.

Mada su po ovoj interpretaciji sva tri perioda u istoriji Starog sajmišta podjednako važna, posetiocima izložbe u Narodnom muzeju svakako nije promakla činjenica da je prioritet ipak dat periodu od 1937–1941. Učesnici tribina i okruglih stolova su naglašavali značaj Sajmišta pre svega kao „zaboravljene neimarske vrednosti“, kao „antologijski primer naše graditeljske baštine“, „domet urbanizma srpske moderne tridesetih godina“, „izraz uspona građanskog Beograda“ i „simbol njegovog sjaja“.³⁵⁰ O Sajmištu se govorilo kao „prikazu kreativne sposobnosti jednog naroda“ i „izrazu vitalnosti naše relativno mlade ekonomije, njenih potencijala“.³⁵¹ U prospektu izložbe nije bilo nijedne fotografije logora, već isključivo predratnog sajma. Uostalom centralni eksponat, izložen u atrijumu muzeja, bila je maketa Sajmišta, ali ne iz vremena kada se tamo nalazio logor, kada je kompleks bio okružen stražom, osmatračnicama i bodljikavom žicom, a među paviljonima izgrađene česme i iskopani poljski klozeti. Sajmište je predstavljeno posetiocima blistavo, belo i svečano, onako kako su ga 1937. godine zamislili njegovi mladi autori.

Apoteoza predratne istorije Sajmišta postavila je i parametre za diskusiju o njegovoj budućnosti. Predlog organizatora – s kojim se, po svemu sudeći, složila većina učesnika – bio je da Sajmište treba rekonstruisati prema sačuvanim predratnim nacrtima i tako mu vratiti „prvobitnu i autentičnu formu“.³⁵² Pot-

350 Citati su iz izlaganja Nađe Kurtović-Folić, Mare Janakove-Grujić, i Bran-ka Bojovića, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 11, 49 i 89.

351 Mašić, Slobodan, „Na dan njegovog otvaranja“, u *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 121, Tatić, Darko, u emisije RTS-a „Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda“, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 328.

352 Lukić, Miladin, „Prepoznavanje vrednosti“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 119.

predsednica udruženja Serbia Nostra, Irina Subotić, apelovala je da se društvo vrati „autentičnim, vrhunskim vrednostima Starog sajmišta“, i da se, rekonstrukcijom srušenih paviljona, Beogradu vrati „dragoceni segment njegovog identiteta“ i njegov „nekadašnji sjaj“.³⁵³ Za arhitekta Slobodana Mašića, otvaranje Jesenjeg sajma 1937. godine trenutak je kada je Srbija „imala osećaj da ulazi u civilizaciju, u Evropu, na najbolji način“. Mada Mašić podseća na „usud nesrećnih ljudi zatvaranih u žice, mučenih i ubijanih“, on u logoru ne vidi aspektat Sajmišta koji treba na bilo koji način *vidno* označiti u njegovom budućem izgledu. Štaviše, Sajmište za Mašića „ima samo jedno veliko i plemenito obeležje: dan kojeg se moramo sećati, a to je dan njegovog otvaranja“.³⁵⁴

Ideja o vraćanju Sajmištu predratnog *izgleda*, podrazumeva i povratak, barem „delimično“, njegove tadašnje *namene*. Učesnici skupa u Narodnom muzeju zalagali su se da se Sajmištu vrati njegova „inicijalna ekonomska funkcija trgovinskog posredovanja“, i da se obezbedi prostor za „privrednu aktivnost, trgovinu, za strana predstavništva“, za „ekskluzivni izložbeni prostor“ i „komercijalne sadržaje“.³⁵⁵ Mada se redovno isticalo da bi sadržaj „izložbenog prostora“, uvek bio usklađen s „memorijalnom funkcijom“ Starog sajmišta i da bi se isključili „nepodobni sadržaji“, niko nije ni pokušao da objasni šta to zapravo znači. Drugim rečima, šta je to što se uopšte može izlagati, prodavati ili kupovati na mestu koncentracionog logora? Takođe se isticalo da bi *jedan* od paviljona svakako bio pretvoren u muzej posvećen žrtvama, čime bi se odala počast stradalima.³⁵⁶ Ali, kao celina, obnovljeno Sajmište zamišljeno je kao nešto mnogo veće

353 Subotić, Irina, obraćanje na otvaranju izložbe „Staro beogradsko sajmište 3+1“, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 27.

354 Mašić, Slobodan, „Na dan njegovog otvaranja“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 122.

355 Citati su iz izlaganja Branka Bojovića, Miroslava Tasića, Antonija Antića i Žakline Gligorijević, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 112, 236, 348, i 81.

356 Artikulišući „razloge za restauraciju“ Starog sajmišta Darko Tatić eksplicitno navodi: „mi se ne zalažemo za restauraciju Sajma kao *logora*, ali smatramo da bi jedan od paviljona svakako trebalo pretvoriti u muzej“,

od memorijalnog centra: ono bi trebalo da postane „kulturno stecište elite – evropske i naše“, kakvo je bilo pre Drugog svet-skog rata.³⁵⁷

Osim obnove funkcije sajma uzoraka i otvaranja memo-rijalnog muzeja (skućenog u jedan paviljon, da ne bi narušavao pozitivnu poruku obnovljenog Sajmišta), predviđen je i prostor za kulturno-umetničke sadržaje, omaž posleratnoj slikarskoj ko-loniji koja je nikla na tom mestu. Mada je, kao što smo videli u Četvrtoj glavi, dovođenje umetnika na Sajmište početkom pede-setih bilo produkt jedne krajnje sporne politike sećanja prema žrtvama Drugog svetskog rata koja je podrazumevala potpuno prenebregavanje koncentracionih logora kao istorijski značajnih mesta, umetnost se danas u nekim krugovima smatra za „ka-men temeljac“ svih budućih aktivnosti na obnovljenom Starom sajmištu.³⁵⁸ Prema jednoj interpretaciji, to je pre svega zato što umetnost upotpunjuje *memorijalnu* funkciju Sajmišta. Hram umetnosti glorifikovao bi „slobodan život, za kakav su se borili i žrtvovali se mnogobrojni građani naše zajednice“ i predstavljao bi „omaž generacijama koje su se žrtvovala da bi potonje osvoji-le stvaralačku slobodu“.³⁵⁹ Alternativno tumačenje je da kultura predstavlja „jedini ključ pomirenja istorijske činjenice sajmišta i stratišta“. Kulturni centar bi oplemenio Sajmište i na simboličan način ujedinio sve tri etape u njegovoj istoriji: „dignitet spome-ničkog kompleksa“ bio bi očuvan, a Sajmište bi istovremeno po-stalo „živo sastajalište“ kakav je nekada bio Beogradski sajam, a kakav jedan memorijalni kompleks posvećen žrtvama logora svakako ne može biti.³⁶⁰

u Tatić, Darko, „Restauracija urbanističkog kompleksa Staro sajmište u Beogradu“, *op. cit.*, str. 86.

357 Vukotić-Lazar, Marta, Emisija „Trezor“ o Starom sajmištu, RTS, 9. maj 2006, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 135.

358 Tatić, Darko, Intervju za Radio Beograd 2, 5 april 2006, navedeno prema *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 305.

359 Vučenović, Svetislav, „Vizija obnove“, u *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 272–274.

360 Serbia Nostra, „Razlozi za integralnu obnovu Starog sajmišta“, *Beograd-sko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 277.

Izložba „Staro beogradsko sajmište 3+1“ nije jedini događaj proteklih godina gde je bila uočljiva ova tendencija ka marginalizaciji memorijalnog aspekta Sajmišta, u korist njegove funkcije „sajma uzoraka“ ili prostora za „komercijalne sadržaje“. Na primer, u vreme kada se Željko Ožegović zalagao za otvaranje memorijalnog centra na Sajmištu, u Strateškom planu razvoja Opštine Novi Beograd (čiji je Ožegović tada bio predsednik), Staro sajmište nije navedeno kao mesto od istorijskog značaja, već kao jedna od (u komercijalnom smislu) „ekskluzivnih lokacija“ na teritoriji opštine, koju u budućnosti treba „privesti nameni za potrebe potencijalnih investitora“.³⁶¹ Ni inicijativa B92 o Muzeju tolerancije, koja na prvi pogled deluje kao da je u potpunosti posvećena obeležavanju logora, nije celokupnom kompleksu Sajmišta namenila ulogu mesta sećanja. Umesto toga, obnovljeni prostor Starog sajmišta zamišljen je kao „mesto okupljanja prvenstveno velikog broja mladih“ gde će, osim što će učiti o stradanjima u logoru i „toleranciji, ljudskim pravima, nenasilju“, moći da s porodicom „dođu po redovnu dozu kulture, znanja, inovativnosti“. I ovde je reč o navodnoj „višeslojnosti“ istorije Sajmišta: tamo bi bio obezbeđen „prostor za istoriju arhitekture i graditeljstva“ (omaž predratnom sajmu) kao i „muzej medija“ (u spomen na prvo emitovanje televizij-skog programa u Filipsovom paviljonu 1938), zatim izložbeni prostor, umetničke galerije, i slično.³⁶² Sajmište je dakle i ovde zamišljeno kao „sastajalište“ doduše bez eksplicitno komercijalnih sadržaja. Iako u okviru projekta B92 nije bilo reči o potpunoj rekonstrukciji Sajmišta po nacrtima iz 1937, ostavljena je mogućnost dodatne gradnje. „Taj prostor je dosta veliki“, objašnjava Veran Matić u intervjuu iz 2009, „i moguće je na njemu izgraditi i neki monumentalniji objekat koji bi mogao biti jedan od simbola grada“.³⁶³

361 Gradska opština Novi Beograd, *Strateški plan opštine Novi Beograd*, Beograd, decembar 2006., str. 14 i 47.

362 *Ibid*, str. 67.

363 David, Mia, „Oprosti, ali ne zaboravi“, *op. cit.*, str. 68, videti i „Fond B92 član mreže muzeja savesti“, b92.net, 5. decembar 2007. <http://www.b92>.

Slične ideje o budućem izgledu i funkciji Sajmišta predočene su javnosti i u okviru multimedijalnog projekta „Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda“, koji je u proleće 2008. organizovao Urbanistički zavod Beograda. Prva izložba (ili „radionica“) organizovana u okviru ovog projekta predstavila je rešenja za uređenje Starog sajmišta, koja su za ovu priliku osmislili studenti završne godine arhitekture Beogradskog univerziteta. Tema koju su im zadali mentori, arhitekti Mustafa Musić i Ela Nešić, nije bila „Memorijalni centar – Staro sajmište“, ili nešto slično što bi ovaj prostor jasno označilo kao mesto sećanja na stradanja u logoru, već „Info park/ centar – transfer ideja“. Nešić i Musić su izbor teme obrazložili na sledeći način:

„Iako ova lokacija sadrži više istorijskih lejera, koje svakako na neki način treba implementirati u buduće koncipiranje prostora (predratni period – Sajmište, ratni period – koncentracioni logor, posleratni period – umetničke kolonije), pri koncipiranju teme studija referisali smo se na favorizovanje ideje napretka vezane za predratni period Sajmišta, a takođe i prvog urbanizovanog prostora na području Novog Beograda, smatrajući da je pojam transfera ideja, itekako bio prisutan u vreme Beogradskog sajma, a da je najprimereniji u ovom trenutku...“³⁶⁴

Štaviše, u opisu teme navodi se da „ne postoji niti jedan razlog, da ovaj prostor u bližoj ili daljoj budućnosti ne zadobije osobine izuzetnog infocentra“. Objekti na Sajmištu, i predratni i oni koje tek treba izgraditi, mogli bi biti „preobraženi u muzeje, radionice najrazličitijih vrsta, kakvi su muzej arhitekture, muzej fotografije, muzej filma, muzej muzike, konačno i muzej koji čuva i obrađuje značajne umetničke pojave naše sredine“.³⁶⁵

net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2007&mm=12&dd=05&nav_id=275008

364 Musić, Mustafa i Nešić, Ela „Info park/centar – transfer ideja“, Urbanistički zavod Beograda, *Multimedijalni projekat: Staro Sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, Urbanistički zavod, 2009, str. 25.

365 *Ibid*, str. 26–27.

Karakterizacija Sajmišta kao simbola „značajnih umetničkih pojava“, svakako je još jedna aluzija na ulogu u razvoju umetnosti koja se pripisuje slikarskoj koloniji iz pedesetih, a kojoj su bile posvećene čak dve od četiri radionice priređene u okviru ovog multimedijalnog projekta.³⁶⁶ Indikativno je, međutim, da ni jedna radionica, izložba ili instalacija nije bila posvećena logoru ili njegovim žrtvama. Na okruglom stolu na temu budućnosti Sajmišta – na kojem su učestvovali mahom arhitekti i urbanisti – neophodnost uključivanja „memorijalnog kompleksa“ u planove uređenja Sajmišta je prepoznata ali je isto tako istaknuto da „proces revitalizacije“ ne sme ovaj prostor učiniti „neinteresantnim i neposećenim“.³⁶⁷ Predloženo je „mešanje sadržaja“, jer bi Sajmište *isključivo* kao mesto sećanja, pretpostavlja se, bilo „neinteresantno“ široj javnosti.

Mada postoje mnoge razlike između inicijativa i predloga iznesenih poslednjih godina – i u tom smislu se ne može govoriti o postojanju konsensusa o budućem izgledu i nameni Sajmišta – jasno je da se oko nekoliko ključnih tačaka polako uspostavlja saglasnost. Prvo, tri etape u istoriji Sajmišta se rutinski prepoznaju kao podjednako važne. „Žrtva“ hiljada ljudi koji su stradali u logoru i „stvaralački rad“ – bilo predratni, arhitektonski ili posleratni, slikarski – posmatraju se kao podjednako vredni obeležavanja.³⁶⁸ Kako je 2008. godine objasnio Antonije Antić, tadašnji direktor Urbanističkog zavoda Beograda, „budući karakter lokacije“ treba da generiše „preplet“ tri faze u životu Sajmišta, u smislu da muzej posvećen logoru, „ekskluzivni izlož-

366 Obe radionice bile su posvećene ikoničnom događaju iz vremena umetničke kolonije: premijernom izvođenju, u ateljeu Miće Popovića na Sajmištu, Beketove drame „Čekajući Godoa“. Studenti pete godine scenografije na Fakultetu primenjenih umetnosti predstavili su instalaciju „Sećanje“, inspirisanu scenografijom koju je za tu predstavu svojevremeno uradio Mario Maskareli, dok su studenti druge godine pozorišne i radio režije u prostorijama Muzeja primenjene umetnosti izveli „Čekajući Godoa“.

367 Bogdanović, Ružica, „Budućnost Starog beogradskog sajmišta“, *Multimedijalni projekat: Staro Sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, op. cit., str. 54.

368 Tasić, Miroslav, „Staro Sajmište u svetlu pravne zaštite kulturnog nasleđa“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 236.

beni prostor“ i kulturne sadržaje treba „ukomponovati u jednu kompaktnu kompoziciju“.³⁶⁹ Istovremeno, stalno potenciranje Sajmišta kao, pre svega, „sastajališta“, „mesta za mlade“ ili „centra kulture“, postepeno baca u zasenak njegov značaj memorijalnog mesta. Dok se logor danas ističe kao *razlog* zašto Sajmište treba urediti, za veliki deo javnosti, uključujući i predstavnike stručnih tela koji će nesumnjivo biti uključeni u odlučivanje o budućnosti ovog prostora, memorijalni centar sasvim sigurno više nije jedini, a ni ključni aspekt njegove buduće namene.

Insistiranje na troslojnosti istorije Starog sajmišta i marginalizacija njegove ratne sudbine sami po sebi ne predstavljaju novinu. U pitanju je nastavak, i na neki način kulminacija trenda koji je započet još sredinom osamdesetih, kada su urbanisti i arhitekti počeli da prepoznaju arhitektonski značaj predratnog Sajmišta ali i da sagledavaju celo savsko priobalje, uključujući i Blok 17, kao okosnicu budućeg privrednog i kulturnog razvoja prestonice. Kao što smo videli u Sedmoj glavi, naglašavanje značaja predratnog sajma i posleratne umetničke kolonije institucionalizovano je Detaljnim urbanističkim planom za uređenje Starog sajmišta iz 1992. Poslednjih godina DUP se u okviru go-repomenutih inicijativa redovno pominje kao neprikosnovena „odluka nadležnih službi“ i zvanična osnova za svako dalje razmišljanje o obnovi Sajmišta.³⁷⁰ Što je važnije, danas se uopšte i ne postavlja pitanje je li Detaljni urbanistički plan primeren ili čak je li legitiman, s obzirom na to da je prostor koji je 1987. proglašen kulturnim dobrom *isključivo* kao mesto stradanja i nacistički logor pet godina kasnije, administrativnom odlukom i bez šire javne rasprave, preimenovan u spomenik prevashodno građevinske i umetničke baštine.³⁷¹

369 Antić, Antonije, „Beograd je svet“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 348.

370 vidi na primer Vukotić-Lazar, Marta, „Jezik univerzalne komunikacije“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 69.

371 U trenutno važećem Generalnom planu Beograda 2021, usvojenom u septembru 2003. godine, Sajmište se pominje kao „kulturno dobro“ čija „transformacija“ podrazumeva „izgradnju novih objekata savremenog sa-

Postoji, međutim, nekoliko razloga – ideoloških, ali i praktičnih – zbog kojih se ideja o Sajmištu kao „višenamenskom“ prostoru danas sve češće pominje kao optimalno rešenje. U Srbiji prošlost, pogotovo ona vezana za Drugi svetski rat, nema veliku političku ili društvenu vrednost. Očuvanje sećanja na period od 1941. do 1944. i suočavanje s njegovim tekovinama, više se ne posmatra kao nešto što je bitno za uobličavanje kolektivnog nacionalnog identiteta, ili za uspostavljanje sistema vrednosti, koji, u krajnjem slučaju, određuje pravac razvoja društva. Umesto toga, znatan deo vladajuće političke elite smatra da je odnos prema prošlosti u principu stvar individualnog stava i interpretacije, a da je Drugi svetski rat kao tema kompromitovan manipulacijama ovim periodom, kako u doba socijalističke Jugoslavije, tako i kasnije, u vreme procvata revizionističke historiografije kasnih osamdesetih i početkom devedesetih. Stoga, u preteranom bavljenju prošlošću (naročito „kontroverznim“ temama poput odnosa četnika i partizana, lika i dela Milana Nedića, značenja pojma „antifašizam“ i slično) vidi se izvor nepotrebnih podela u društvu koje narušavaju konsensus oko osnovnih nacionalnih pitanja, odvrćaju pažnju i energiju od rešavanja aktuelnih političkih i ekonomskih problema, i time usporavaju napredak društva. Glavna strategija za izbegavanje ovih tema u poslednjih desetak godina jeste insistiranje na „okrenutosti budućnosti“ kao najvećoj vrednosti. Tragovi ovakvog pristupa prošlosti jasno su vidljivi i u percepciji Sajmišta. Maja 2008. na svečanom otvaranju Parka Republika Srpska, koji se nalazi na levoj obali Save, između „Gazele“ i starog železničkog mosta (dakle nekoliko stotina metara uzvodno od Starog sajmišta), Predsednik Srbije Boris Tadić je apostrofirao Sajmište kao „mesto s koga Srbija poručuje svetu da želi pomirenje, odaje poštovanje svim žrtvama u prošlosti, ali i da želi napred“. Dakle, čak i s prostora gde se nekada nalazio

držaja i oblikovanja“ i „planiranje novih komercijalnih i javnih sadržaja, ali koji su u funkciji kulturnog i memorijalnog karaktera ovog prostora“. Istovremeno, međutim, Sajmište se spominje i kao dao grada čiji razvoj može ići u pravcu „ugostiteljstva, turizma i zabave“, Skupština grada Beograda, *Generalni plan Beograda 2021*, str. 62, 107, 149.

koncentracioni logor – koji, što je posebno važno, *nikada* nije bio dostojno obeležen i čijim žrtvama *nikada* nije odatu dužno poštovanje – uputno je uputiti poruku da Srbija nije zatočenik prošlosti, već je zagledana u budućnost. Stav sadržan u ovoj Ta-dićevoj izjavi, datoj u jeku predizborne kampanje, čini okosnicu većine najnovijih inicijativa za uređenje Sajmišta. Prošlost je važna, i biće obeležena u muzeju u jednom od objekata Starog sajmišta, kao i prilikom godišnjih komemoracija koje će se tamo održavati povodom Dana žrtava genocida ili Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta. Ali Sajmište će istovremeno biti mesto s koga će Srbija, i Beograd, gledati „napred“. Zato se uostalom i smatra prirodnim da Sajmište treba da bude prostor namenjen mladima, odnosno centar kulture, znanja, umetnosti, inovativnosti, informatičkog društva i čega sve ne, a predratno Sajmište se nudi kao imaginarno „zlatno doba“ kada je Beograd napravio iskorak u Evropu, i kada je započeo njegov sistematski razvoj kao savremene metropole. Prema tome, baš kao što su u prethodnim decenijama mnogi u logoru Sajmište videli značajne revolucionarne prošlosti Beograda, tako danas nove generacije selektivno reinterpreтирају prošlost ovog mesta u skladu sa sopstvenim ideološkim prioritetima, nalazeći u predratnom Sajmištu simbol Beograda kao „sastajališta“, okrenutog ka budućnosti, ka Evropi i ekonomskom i tehnološkom progresu.

Osim toga, još od sedamdesetih godina, kada se na Sajmištu planirala izgradnja opere, glavnu prepreku bilo kakvom uređenju ovog prostora predstavlja trošak iseljenja porodica kojima su još pedesetih godina dvadesetog veka tamo dodeljeni stanovi. U barem delimičnoj komercijalizaciji Sajmišta, o kojoj se danas sve češće govori, mnogi vide rešenje ovog problema i potencijalni izvor finansiranja obnove. Kako je 2006. godine pokušao da objasni arhitekt Branko Bojović, mada izgradnja memorijalnog muzeja na Sajmištu predstavlja „prioritet“, „moramo izgraditi koncepciju kulturnog dobra i kao ekonomskog dobra“.³⁷² Jer „ako Staro sajmište postane samo memorija i kultura“, objašnjava-

372 Bojović, Branko, „Urbanizam estetike ili urbanizam nužde“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, op. cit., str. 112.

va Bojović, „pitam se ko će da ga izdržava“.³⁷³ Drugim rečima, Srbija nema novaca za spomen kompleks posvećen žrtvama Sajmišta, pa se otvaranje vrata komercijalnim sadržajima, „ekskluzivnom izložbenom prostoru“ za strane kompanije i slično (a sve pod izgovorom da se Sajmište time vraća svojim „izvornim vrednostima“), nameće kao alternativna „materijalna osnova obnove celog kompleksa“.³⁷⁴ Sekretar za kulturu Skupštine grada Beograda Darjan Mihajlović, imao je nešto slično na umu kada je 2006. godine predložio da se od zemalja koje su tridesetih godina gradile nacionalne paviljone na Beogradskom sajmištu, potraži „pomoć“ za revitalizaciju sajamskog kompleksa.³⁷⁵

Na ovu sve tešnju vezu između očuvanja sećanja na mesta stradanja u vreme nacističke okupacije i procesa ekonomske tranzicije u Srbiji ukazuje i primer Topovskih šupa kod Auto komande u Beogradu. U pitanju je mesto gde se u jesen 1941. nalazio sabirni logor u kome je bilo internirano muško jevrejsko stanovništvo s teritorije Beograda i Banata i odakle je odvođeno na streljanje. Januara 2006, Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta (27. januar) prvi put je obeležen u Srbiji tako što je na oronulom zidu u Tabanovačkoj ulici, u neposrednoj blizini zgrade u kojoj se nekada nalazila logorska uprava, otkrivena skromna spomen ploča.³⁷⁶ U vreme održavanja ceremonije, međutim, javnosti nije saopšteno da je, po svemu sudeći, reč o *privremenom* spomen obeležju. Naime, godinu dana ranije, tri hektara zemljišta između Tabanovačke ulice, Trga oslobođenja i auto puta – dakle najveći deo prostora Topovskih šupa, uključujući i zgrade u kojima se nekada nalazio logor i zid na koji je postavljena spomen ploča – prodana su kompaniji Delta. Već tada je bilo izvesno da predstoji rušenje svih postojećih objekata na tom mestu, da bi se obezbedio prostor za gradnju velelepnog

373 Citirano prema „Spomenik, ne leglo tajkuna“, *Politika*, 12. april 2006, str. 27.

374 Bojović, Branko, „Između privrede i memorije“, *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, *op. cit.*, str. 91.

375 „Sajmište, koncert, reagovanja: najava koncerta ocenjena kao skandal“, *Tanjug*, 6 mart 2006.

376 Od 2008 godine, centralna ceremonija obeležavanja Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta održava se na Starom sajmištu.

kompleksa „Delta city“, u kome bi se smestili šoping centar, bioskop i kuglana. Prema izvoru iz Ministarstva rada i socijalne politike, koje je zaduženo za obeležavanje mesta stradanja na teritoriji Republike Srbije, prodaja ovog zemljišta nije se mogla sprečiti jer Topovske šupe nikada nisu bile zvanično proglašene za istorijski značajno mesto. Međutim, sudbina spomen ploče je naknadno rešena tako što se novi vlasnik zemljišta samoinicijativno obavezao da će nakon završetka građevinskih radova, u okviru šoping kompleksa urediti spomen obeležje i tamo postaviti spomen ploču.³⁷⁷ Prema tome, „kompromisno rešenje“ je u ovom slučaju podrazumevalo ustupanje privatnoj kompaniji ne samo prostora nekadašnjeg logora za potrebe šoping centra, nego i nadležnosti za osmišljavanje i održavanje jednog memorijalnog mesta. Ostaje nada da ovaj primer „saradnje“ između države i privatnog sektora neće poslužiti kao inspiracija kada se budu donosile odluke vezane za Staro sajmište.

Retki su danas glasovi u Srbiji koji dovode u pitanje sve učestalija insistiranja na „trojstvu“ značenja Starog sajmišta, i potenciranje značaja predratnog Sajma kojim se postepeno legitimizuje njegova komercijalizacija. U tom smislu вреди podsetiti da Sajmište nije jedini koncentracioni logor s predratnom istorijom. Dahau se, na primer, nalazio u zgradama nekadašnje fabrike municije, Risiera di San Sabba u Trstu je pre rata bila fabrika za prerađu pirinča, dok je deo logora Jasenovac (takozvana Ciglana ili Jasenovac III) bio smešten u industrijskim postrojenjima i objektima koji su pre rata pripadali imućnoj lokalnoj porodici Bačić. Pa ipak, danas bi bilo nezamislivo da se neko zalaže da u memorijalima u Dahau, Trstu ili Jasenovcu različite „etape“ ili „komponente“ prošlosti treba budu podjednako zastupljene, ili da ove lokacije treba vratiti njihovim „izvornim vrednostima“

377 Slično objašnjenje je od istog izvora dobio bar još jedan istraživač koji se u Ministarstvu raspitivao o ovoj temi. Zanimljivo je da je u oba slučaja izvor napomenuo da će izvođač građevinskih radova na Auto komandi biti jedna izraelska kompanija, što je za nadležne u Ministarstvu rada i socijalne politike samo po sebi predstavljalo dovoljnu garanciju (valjda zato što je arhitekt Jevrejin) da će žrtve Holokausta dobiti odgovarajući spomenik.

i povratiti im izgled i funkciju od pre Drugog svetskog rata. Naпротив, tako nešto bi se u najmanju ruku smatralo nedopustivim prekrajanjem istorije, vredanjem žrtava i pokušajem brisanja tragične prošlosti. Nezavisno od toga šta se na mestima koncentracionih logora dešavalo pre dolaska nacista ili ustaša, ili pak nakon 1945, od trenutka kada su tamo dovedene prve žrtve, postoji samo jedan istorijski period vredan pažnje i sećanja.

Činjenica da za Sajmište očigledno važe neki drugi aršini svakako je posledica svega što se na tom prostoru dešavalo u poslednjih šezdeset pet godina. Pre svega zbog njegove centralne, „ekskluzivne“ lokacije, na Sajmište se nikada nije gledalo kao na jedinstveni lokalitet, koji zaslužuje da bude očuvan kao prostor koncentracionog logora, u skladu s normama koje određuju način na koji se ovakva mesta konzerviraju i obeležavaju. Tako nešto bi zahtevalo da Sajmište – baš zbog svoje jedinstvene, tragične prošlosti – kao spomenički kompleks bude izdvojeno, i vizuelno i funkcionalno, od svog urbanog okruženja, i da i na taj način simbolički podseti na prazninu koju je logor, kao mesto Holokausta, ostavio u životu srpske prestonice. Ali, kao što smo videli u prethodnim poglavljima, još od 1945, kada je počela izgradnja Novog Beograda, svi planovi vezani za njegovo uređenje – bilo da se radilo o nameri da se tamo grade objekti od „kulturnog značaja“, zasadi zelenilo, podigne opera, ili izgradi „Europolis“ – bili su usmereni ka postepenom *uklapanju* ovog prostora u širu urbanu matricu velegrada, u pejzaž Novog Beograda ili budućeg Savskog amfiteatra. Percepcija Sajmišta kao pre svega *urbanog prostora*, i sve češće kao „ekskluzivne lokacije“ koja je u materijalnom i urbanističkom smislu previše vredna da bi bila samo spomen park ili memorijalni kompleks, suština je i svih današnjih inicijativa za njegovu „regeneraciju“ ili „revitalizaciju“. Problem je, međutim, što se retko uviđa da svako nastojanje da se ovaj prostor „obnovi“, „oplemeni“ ili „ulepša“, i da mu se podari bilo kakvo značenje ili funkcija osim memorijalne, podrazumeva postepeno i nezaustavljivo oslobađanje Sajmišta od balasta njegove tragične prošlosti. Time se umesto adekvatnog sećanja na žrtve logora i na jedinstvenu istoriju ovog mesta, kreira novi oblik marginalizacije i zaborava.

I na samom kraju, vredi skrenuti pažnju na činjenicu da nijedna od pomenutih inicijativa ne sadrži u sebi jasan i izričit stav o tome čemu bi zapravo bio posvećen memorijalni muzej za koji se predviđa da bude smešten u jednom od predratnih paviljona. O ovoj instituciji – jedinoj kojom bi na „revitalizovanom“ Sajmištu bio obeležen period Drugog svetskog rata – najčešće se govori krajnje neodređeno, bez iznošenja detalja o njenom sadržaju. Pominju se „muzej žrtava genocida“, „muzej Holokausta“, „muzej logora“, „memorijalni centar“, „nacionalni memorijalni centar“ i slično. Očigledna nezainteresovanost za sadržaj samog muzeja ili memorijalnog centra je svakako još jedan pokazatelj u kojoj meri je obeležavanje stradanja u Drugom svetskom ratu danas sporedna tema, u odnosu na preokupaciju Starim sajmištem kao fizičkim prostorom. Međutim, radi se o temi od suštinskog značaja. Kao što smo pokazali u prethodnim poglavljima, od šezdesetih godina prošlog veka Sajmište je bilo važan simbolički prostor kojem su različite zajednice sećanja pripisivale različita značenja u skladu sa sopstvenim nahođenjem, prioritetima i praktičnim interesima. Sprega često suprotstavljenih interpretacija istorije ovog mesta, koje su još uvek u optičaju, dovela je dotle da je Sajmište danas prepuno simbolizma ali istovremeno lišeno jasnog značenja. Drugim rečima, u Srbiji danas možda postoji saglasnost da uspomenu na logor na Sajmištu treba sačuvati, ali ne i o tome šta je to čega zapravo treba da se sećamo. Da li Sajmišta kao mesta stradanja civila u okupiranoj Srbiji? Ili kao dela „sistema logora Jasenovac“ ? Ili kao simbola zajedničkog stradanja Srba i Jevreja? Ili kao mesta Holokausta? Ili kao logora koji se nalazio na „teritoriji NDH“ i koji prema tome služi kao dokaz da „Srbi nisu učestvovali u Holokaustu“? Ili kao simbola antifašističkih ideala i slobodarskog duha, pa čak i tolerancije uopšte?

Ovo je problem s kojim će relevantne institucije, ali i društvo uopšte, morati da se uhvate u koštac pre ili kasnije. Od načina na koji će to učiniti zavisice hoće li žrtve Sajmišta konačno dobiti spomen obeležje koje zaslužuju. Ako se bude uložio trud da se isprave greške iz prošlosti i preispitaju duboko uvrežena

uverenja o Sajmištu i njegovoj istoriji, i ako bude postojala želja da se radi na jednoj novoj, zdravijoj kulturi sećanja usredsređenoj na žrtve i zasnovanoj na istorijskim činjenicama, onda ima razloga za optimizam. Ovakav pristup bi svakako otvorio vrata i novom sagledavanju Holokausta, koji jevrejske žrtve neće posmatrati kao „prve žrtve Sajmišta“ ili kao sapatnike Srba, već će njihovo sistematsko uništenje shvatiti kao zločin bez presedana i jedinstveni aspekt istorije Sajmišta (ali i istorije Srbije uopšte), koji kao takav zaslužuje bezrezervnu pažnju i poštovanje. Međutim, verovatnije je da će oni koji o tome odlučuju ipak na kraju krenuti linijom manjeg otpora, u pravcu kontinuiteta s prošlošću, tako što će pokušati da među postojećim, često problematičnim, ideološki obojenim interpretacijama pronađu najmanji zajednički imenitelj ili tako što će Sajmište jednostavno pretvoriti u „simbolično mesto“ opšteg karaktera, čije će se značenje prepustiti individualnoj interpretaciji. U tom slučaju, Holokaust će sasvim sigurno ostati na obodu kolektivnog sećanja, a umesto dostojnog spomen obeležja, mesto najvećeg koncentracionog logora u okupiranoj Srbiji (p)ostaće samo trajni podsetnik na propuste iz prošlosti i na spornu politiku sećanja koja je obeležila poslednjih šezdeset pet godina.

Indeks

- Ada Ciganlija 145, 185
Albahari, David 182–183
Albanija 48, 59
Alkalaj, Moša 149
Almuli, Jaša 147–148
Anastasijević, Boris 80
Andorfer, Herbert 41
Angeloski, Anđelko 91
Anhaltelager Semlin videti Sajmište (logor)
Anketna komisija za Sajmište 54–56, 58, 60–62, 64, 66, 90
antisemitske uredbe (1940) 32
Arhiv Srbije 54, 65, 138
Artuković, Andrija 136
Austrija 44, 62, 185, 188
Aušvic 44, 166
Autokomanda 35
Avala 39, 41
AVNOJ 54
Avramov, Smilja 136
- B92 137, 189, 197–199, 201, 206, 211
Bakočević, Aleksandar 122, 124, 142
Banat 44, 167, 217
Banjica 39, 55, 58, 61, 64, 85, 89, 95, 98–99, 102, 118, 122, 149, 152–154, 163, 166–167, 178, 185
- Begović, Sima 167
Belanovićev Surduk 57–58
Beograd 7, 11, 13, 15, 17–18, 21–25, 30–39, 41–42, 44, 48–49, 51–53, 55–56, 58–60, 64, 66–69, 72–73, 78, 81–84, 86, 88–89, 95–96, 98, 102–107, 113–114, 117–119, 121–122, 125, 129, 142–147, 149–152, 154–157, 172–174, 176–179, 184–189, 193, 196, 199, 201, 204, 208–209, 214, 216–217
Beogradski sajam 11, 13, 15, 17, 19, 21–29, 31–37, 44–45, 48–49, 53, 68–69, 72, 78, 82, 97, 130, 159, 160, 192, 195, 210, 212
Beogradsko dramsko pozorište 81
Berberijan, Mihajlo 97, 191
Bergen Belsen 52
Berlin 30, 35, 38, 42, 177, 179
Besarabija 30–31, 35, 47
Bežanija 45, 57, 88–90, 114–115, 122
Blagojević, Ljiljana 75–78, 84, 103
Blok 17 (Novi Beograd) 13, 76, 104, 133, 214
„Bljesak“ (vojna operacija) 180–181
Bodnarov, Stevan 89
Bogdanović, Bogdan 109, 111, 116, 122

- Boj Džordž (Boy George) 201, 205
 Bojović, Branko 25, 208–209, 216–217
 Bojović, Edo 147, 149
Borba 57, 94, 119, 176
 Borski rudnik 52
 Bosna 45, 48, 63, 136–138, 145, 181
 Božicković-Popović Vera 80, 82
 Brankov most 12–13, 84, 103, 129, 157
 Brauning, Kristofer (Browning, Christopher) 41, 43, 146, 171
 Brzica, Petar 145
 Bugarska 26
 Buhenvald 167
 Bukovina 30–31, 35, 47
 Bulajić, Milan 136–147, 151–152, 154, 156, 165, 174, 176, 183–185, 189
 Bulatović, Ljiljana 138
 Buvije, Nikola (Bouvier, Nicolas) 83
- Centar Simon Vizental 201
 Crna Gora 48
 Crvena armija 52, 86, 123
 „Crveni Krst“ (logor u Nišu) 95
- Čović, Nebojša 176, 181
 Čehoslovačka 29
 Čehoslovački paviljon 23, 48, 69–70, 72, 80
Čekajući Godoa 81, 213
- Ćosić, Dobrica 136
 Ćosić, Šarlota 37, 61
- Dahau 218
 Dajč, Hilda 37, 168
 Dal, Hans (Dall, Hans) 105
 Dalmacija 48
 Dan pobjede nad fašizmom (9. maj) 13, 114–115, 122
 Dan sećanja na žrtve genocida u Jugoslaviji (22. april) 173–174, 176, 183–186, 216
 Dedijer, Vladimir 135–137
 „Delta city“ 218
 Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa Staro sajmište 19, 28, 121, 134, 157–161, 214
 Direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda 188
 dizenterija 45, 64
 Donja Gradina 47, 201
 Donji grad (Kalemegdan) 23, 30
 Drugi svetski rat 7–8, 11–13, 15, 18, 20, 22, 24, 26, 28–29, 48, 63–65, 69, 75, 85–88, 91, 107, 117–118, 129, 131, 135, 138, 140–141, 144, 146–147, 153, 161, 163, 165–166, 168–170, 172, 177, 182, 187, 189, 206, 210, 215, 219–220
 Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva 139–141, 146–147, 154–156, 163, 178, 194
 Društvo za priređivanje sajma i izložbi 22–23, 35
 Društvo za zemaljske izložbe 22
 Drvar 117
 Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih

- pomagača 13, 17, 54–59, 61–65, 88–89, 95, 123, 138, 143, 150, 152, 168
 Dunav 31, 44, 66, 80, 152, 155–156, 173–174
 dušegupka *videti* gasni kamion
- Deliđ, BoŹidar 203
 Đilas, Dragan 204
 Đukić, Vojislav 71
 Đurić, Rajko 170, 194
- Ekmećić, Milorad 136
 Estonija 42
 „Europolis“ 188–189, 195, 219
 Evropa 7, 11, 21–23, 28–29, 42, 44, 49, 66, 74, 80, 94, 127, 172–173, 177, 180, 185, 188, 208, 216
 Filipsov paviljon 26–28, 210
- „Filmske novosti“ 102
 Fondacija holokausta Roma 194
 Francuska 26, 28
- Gams, Andrija 147
 gasni kamion 8, 11, 32, 38–44, 61, 89, 100, 122, 140, 146, 168, 175, 179, 181
 Gavrić, Milan 54, 58, 61
 Gebels, Jozef (Goebbels, Joseph) 30
 Generalna direkcija za izgradnju Novog Beograda 66, 70–71, 73, 78, 80, 101, 104
 genocid 12, 18–19, 48, 119, 135–141, 144–147, 151–152, 154, 162–165, 168, 178, 180–181, 183–184, 186–187, 200, 220
- Gerić, Radomir 97
 German, Patrijarh 166
 Glejzer, Milton (Glaser, Milton) 199
 Glid, Nandor 155–156
 Grčka 26, 29, 48, 59, 167, 185
 Grob neznanog junaka 162
 Groblje oslobodilaca Beograda 163
- Helmno (Chelmno) 63
 Holokaust 9, 12–13, 15–16, 18, 2,0 42–44, 49, 108–110, 121, 124, 138, 146, 148–151, 155–156, 164, 170–172, 176, 181–183, 196–198, 200–201, 203–204, 206, 218–221
 Hor Braća Baruh 178
 Hotel Jugoslavija 67, 80, 84
 Hristić, Marko 67
- Ilić, Mirko 199
 Institut za savremenu istoriju 53, 97, 116, 166–167, 169
Intervju 167, 169
 Isaković, Antonije 140
Istina (partizanski list) 51–52
 Istorijjski arhiv Beograda 9, 98–99, 116
 Istorijjsko odeljenje SANU 137
 Italija 28–30, 48
 Italijanski paviljon 22, 29–30, 69, 80–81, 131
 Ivanović, Lazar 99–101
 Ivković, Branislav 188
 Izrael 99, 139, 151, 164–165, 200–201, 204

- Izvršni narodnooslobodilački odbor Beograda 66–67
- Jad Vašem 99, 151, 199
- Jajinci 39, 41, 45, 48, 61, 89, 109, 114, 117–119, 122, 128, 153, 163, 173, 176
- Jakovo 72, 122
- Jasenovac 13, 46–47, 57, 64, 85–86, 135–136, 138–139, 142–148, 150–151, 153, 164, 166, 168–169, 173–174, 180, 183–187, 189, 197, 200–210, 218, 220
- „Jasenovac: sistem ustaških logora smrti“ (izložba) 152, 154
- Jevrejska opština Beograd 60–61, 97, 109, 115, 125–126, 128, 154
- Jevrejski istorijski muzej 9, 108, 164
- Jevrejsko groblje (Beograd) 109
- Jevrejsko groblje (Zemun) 37, 45, 57–58, 62, 89–90
- Jevrić, Olga 80
- Jevtić, Atanasije 137
- Jom Hašoa 109
- Josif, Enriko 156, 163
- Jovanović, Batrić 67, 74, 142
- Jovanović, Dragi 150
- Judenlager Semlin videti* Sajmište (logor)
- Jugoslovenska narodna armija 85
- Kalemegdan 23, 30, 84
- Karge, Hajke (Karge, Heike) 86–87, 94
- Kašanin, Milenko 172, 176
- Katanić, Siniša 97
- Kisić, Radivoje 46, 149
- Knežević, Ante 147
- Kočović, Bogoljub 64, 168
- Koen, Filip (Cohen, Philip) 147
- Koljanin, Milan 35, 37–38, 44–45, 51, 58, 64, 97, 116–117, 143–145, 166–172, 191
- Komesarijat za izbeglice 46
- Komisija Ujedinjenih nacija za ratne zločine 55
- Komunistička partija Jugoslavije 94
- Koordinacioni odbor za negovanje revolucionarnih tradicija 113, 125, 135, 162
- Kosheen 191, 201, 205
- Kosovo 48, 165, 194
- Kosovska Mitrovica 36
- Košunica, Vojislav 200
- Kovaljevski, Đorđe 22
- Kozara 45, 124
- Kragujevac 142, 155
- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 21–22
- kula (na Sajmištu) 23–25, 35, 40, 69–72, 82, 111, 119, 130–133
- Kula Nebojša 144, 185
- Kurtović-Folić, Nađa 207–208
- Kvaternik, Dido 60, 143
- Ledine 57, 84, 90–91, 109, 114–115
- Levi, Aleksandar 54, 147
- Levi, Moric 125
- Levntal, Zdenko 37, 41, 63, 99
- Lilić, Zoran 176–181, 183–184
- Lindhardsen, Torben (Lindhardt-sen, Torben) 105

- Lorenc, Verner (Lorenz, Werner) 31
- Lukić, Đorđe 24
- Lukić, Dragoje 137
- Ljotić, Dimitrije 35, 196
- Ljubljana 22, 193
- Mađarski paviljon 23, 46, 48, 69, 80
- Majsner, August fon (Meyszner, August von) 59
- Maksimović, Slavko 191
- Mandić, Klara 140, 156
- Manojlović, Dragomir 133–134
- Marh, Verner (March, Werner) 30
- Marković, Jovan 77, 79–80, 84, 103
- Mašić, Slobodan 208–209
- Maskareli, Mario 80, 213
- Matanović, Katarina 28
- Matić, Veran 9, 197, 199, 211
- Matičević, Vesna 157, 159
- Mauthauzen 44, 97, 99, 166–167
- Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta (27. januar) 216–217
- Memorijalna komisija Jevrejske opštine u Beogradu 128, 165
- Memorijalni muzej Holokausta SAD (USHMM) 68, 199
- Memorijalni muzej u Jasenovcu 200
- „Menora u plamenu“ 154–156
- Mihailović, Draža 51
- Mihailović, Vojislav 186
- Mihajlović, Borislav 80–82
- Mihajlović, Darjan 217
- Milić, Miodrag 97, 99, 167
- Milošević, Slobodan 16, 19, 140, 183–184
- Ministarstvo kulture Republike Srbije 187, 191, 194, 200
- Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije 9, 202, 218
- Mitrović, Andrej 136
- Mitrović, Mihajlo 9, 130–133
- Molotov-Ribentrop, pakt 30
- Mošić, Aleksandar 126, 174
- Most kralja Aleksandra 21–23, 30, 33, 81
- Mrkonjić, Milutin 188–189
- Musić, Mustafa 212
- Muzej 25. maj 140
- Muzej Banjičkog logora 128
- Muzej revolucije 77
- Muzej savremene umetnosti 129–130, 133
- Muzej tolerancije 198–199, 206, 211
- Muzej Vojvodine 152
- Muzej žrtava genocida 18, 138–142, 145–147, 152, 154, 156–157, 160, 162–165, 174, 184, 189–190, 192, 200
- Nacionalni investicioni plan 196
- Narodni muzej 193–195, 209
- narodnooslobodilačka borba 19, 74, 86, 89, 93, 95, 99, 109, 113–115, 117, 121, 135, 163, 173–174

- NATO bombardovanje 183, 186–187
- Nedeljković, Dušan 55, 57–59, 61
- Nedić, Milan 42, 46, 148–150, 196, 215
- Nemačka 8, 11, 28–35, 38–39, 41–42, 44–45, 48, 52–54, 59, 100, 144–145, 152, 171, 177, 180, 185–186
- „Nemački logor na Beogradskom sajmištu“ (dokumentarni film) 168
- Nemački paviljon 26, 28, 30, 32, 69
- Nešić, Ela 212
- Nezavisna Država Hrvatska 7, 13, 15–16, 18–19, 28, 34–35, 45–46, 48, 53, 60, 88, 135, 137–138, 143–146, 148–154, 156, 162–163, 165–166, 168, 170, 180–181, 184–187, 189, 200, 206, 220
- Nirnberg 31
- Niš 36, 96, 167
- Nojhauzen, Franc (Neuhausen, Franz) 32, 34
- Norveška 11, 44, 127, 152, 167, 185
- Novaković, Boško 97–98, 100, 102–103, 115–116, 119, 127, 141, 165, 176, 185
- Novi Beograd 7, 13, 17, 21, 67–81, 84, 102–105, 114–115, 117, 196, 212, 217
- Novi Beograd (list) 71–73, 82, 84, 98, 100, 103, 115–116, 127
- Odbor za dovršenje Spomen parka Jajinici i Spomen obeležja logora Sajmište 117–118
- Odbor za genocid SANU 135–139, 141
- omladinske brigade 12, 17, 66–75, 77–80, 84
- Opera 103–106, 129, 216, 219
- Opština Novi Beograd 88, 90, 77, 91, 102, 105–106, 111, 193, 196–198, 201, 205, 211
- Ostrvo (ada kod Smedereva) 45
- Ožegović, Željko 9, 191, 196–197, 211
- Pariska međunarodna reparaciona komisija 64
- Park Republika Srpska 215
- partizani 11, 16, 44–45, 48, 52–53, 87–88, 90, 94, 96, 101, 124, 150, 180, 215
- „Partizansko groblje“ (Bežanija) 88–89, 114–114, 122
- Pavelić, Ante 60, 143
- Paviljon br. 2 36, 38, 69
- Paviljon br. 3 36–37, 49, 68–69
- Paviljon br. 4 37
- Pečarić, Josip 147, 150–152
- Perović, Miloš 132–133
- Petranović, Branko 136, 170
- Petrova Gora 117
- Petrović, Dragoslav 142
- Politika* 22–23, 27, 29–32, 57, 61, 71, 131, 139, 141, 148, 173, 185–186, 188, 200, 202, 217
- Politika Ekspres* 111, 122, 155, 165, 176, 181, 185
- Popov, Branislav 166
- Popović, Mića 80–82, 213

- Popović, Miodrag (Miša) 19, 119, 121, 128, 141, 161, 165, 172–173, 183
- Popović, Vlastimir 95
- Pops, Fridrih 61
- „Posejdon“ 188, 190–191, 201, 205
- Preger, Andrija 125
- Prokop 129
- Prvi samit nesvrstanih zemalja (1961) 84
- Rademaher, Fric (Rademacher, Fritz) 43
- Radio Televizija Srbije 167–168, 176–177, 180, 186–187
- Radna grupa za međunarodnu kooperaciju u oblasti obrazovanja, memorijalizacije i istraživanja Holokausta (ITF) 203
- Radojković, Ljubica 75, 78
- Regulacioni plan za područje Novog Beograda (1962) 102–103
- Republika Srpska 169, 173, 215
- Ribarski paviljon 26, 68
- Ribentrop, Joakim fon (Ribbentrop, Joachim von) 30, 202,
- Ristić, Dejan 9
- Romi 15–16, 38, 80, 84, 90, 124, 136, 141, 146, 149, 165, 169–170, 173
- Rumunski paviljon 23, 69, 160
- Saborna crkva 183, 186
- Sajam automobila 27, 31
- Sajmište (logor)
broj žrtava 11, 37, 41, 44–48, 57, 63–65, 89, 118, 150, 167, 176, 184–185
- savezničko bombardovanje 49–53
- Judenlager* 11, 32, 35, 43–44, 48, 60, 60, 62, 65, 99–101, 124, 164, 167, 169–172, 175
- Anhaltelager* 11, 17, 44–45, 48, 58–60, 64, 65, 100, 122, 124, 149, 167, 178
- logorsko obezbeđenje 46
- veza sa Jasenovcem 18, 143–146, 149–150, 169, 183
- videti i* Staro sajmište
- „Sajmište – istorija jednog logora“ (dokumentarni film) 198
- Samardžić, Radovan 136–137, 139–140
- Sandžak 48
- Savez boraca narodnooslobodilačkog rata (SBNOR) 85, 87, 91, 93–99, 102, 183
- Savez jevrejskih opština 37, 55, 61, 63, 95, 108–109, 124–126, 139, 141, 146, 156, 181–182, 198, 203, 206
- Savezno izvršno veće (zgrada) 67, 84, 93
- Savski amfiteatar 18, 129–130, 132–134, 160, 188–189, 192, 195, 219
- Savski plato *videti* Savski amfiteatar
- „Saurer“ 32, 38
- Sekcija bivših političkih zatvorenika, deportiraca i interniraca 93–99, 101, 108, 186
- Sekcija bivših zatočenika Sajmišta 115–117, 124–127, 165–169, 174, 185

- Sekretarijat za kulturu Grada Beograda 124, 141, 154, 194, 201, 217
- Sekulić, Aleksandar 22, 24–25
- Serbia Nostra 194–195, 207, 209–210
- Singer, Aca 9, 181–182
- Sjedinjene Američke Države 22
- Skondrić, Dragoljub 125
- Skupština grada Beograda 79, 102, 107, 116–119, 122, 128, 156–157, 162, 170, 214, 217
- Socijalistička partija Srbije 188–189
- Socijalistički savez radnog naroda (SSRN) 97, 109–115, 117, 121, 162, 192
- Solomun, Špiro 125, 154, 162–164, 176, 182
- Sovjetski Savez 31
- Spasić, Nikola 23
- Spasićev paviljon 23, 25, 37, 69, 72, 80, 101, 160, 190–191, 201, 205–206
- Spasojević, Milan 98
- Split 48
- „spomen obala“ 101, 103–105, 116, 192
- Sremska Mitrovica 34
- Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) 129, 130, 133, 135–137, 140, 143
- Srpska pravoslavna crkva 137, 147, 150, 163, 166, 184
- Staljin, Josif 80, 86
- Stara Gradiška 46, 144
- Stari savski most 13, 68, 78, 81, 103, 157
- „Staro beogradsko sajmište 3+1“ (izložba) 193–195, 201, 208–211
- Staro sajmište
- pre 1941. 21–32
- umetnička kolonija 79–83
- spomenik iz 1974. 13, 17, 106–108
- spomenik iz 1984. 111–114
- spomenik iz 1995. 19, 172–176
- kao „Srpski Jad Vašem“ 18, 134–135, 140, 156, 160, 202
- Stevanović, Dragomir 49–51
- Stojadinović, Milan 28
- Stojanović, Milan 23
- Stojić, Vojin 118
- SUBNOR videti *Savez boraca narodnooslobodilačkog rata*
- Surčin 56, 84, 90
- Sutjeska 117, 124
- Svet 138–140, 162–164
- Šabac 57
- Šefer, Emanuel (Schäfer) 41–42, 59
- Šener, Josip 97
- Šešelj, Vojislav 164–165
- Škodin toranj 28
- Šonfajn, Hedviga 39, 61
- Šper, Albert (Speer, Albert) 30
- Štefan, Ljubica 147, 150–151
- Šumarice 117
- Tadić, Boris 200–201, 215–216
- Tanjug 181, 183–185, 217

- Tatić, Darko 9, 25, 28, 195, 207, 210
 Tatić, Rajko 24, 195
 Tepavac, Milorad 107
 Terazije 178
 Tišma, Smilja 200
 Tito, Josip Broz 18, 51, 70, 74, 80, 86, 97, 112, 121, 123
 Tomović, Rajko 97, 115
 Topčiderska zvezda 23
 Topovske šupe 34–35, 100–101, 149, 177, 217–218
 Tošić, Desimir 188, 191, 194
 Tot (Todt, građevinska firma) 35, 47, 152
 Tričković, Milivoj 24
 Trostruki Surduk 57–58, 60, 90–91
 Trst 218
 Tuđman, Franjo 138, 150, 168, 181
 Turner, Harald 42, 59, 179
 Turski paviljon 37, 69, 80, 111, 196, 205

 Udruženje bivših zatočenika Jasenovca 200
 Udruženje likovnih umetnika Srbije (ULUS) 80, 82
 Udruženje memorijal Sajmište 190–191, 194
 Ugrinov, Pavle 80, 82–84
 Ugrinovci 122
 Unković, Milorad 164–166
 Urbanistički zavod Beograda 9, 25, 141, 194–196, 212–213

 Vajs, Albert 61
 „Varoš na vodi“ (1991) 133–134
 vazduhoplovna izložba 27–28
 Veličković – Nikolić, Olga 50, 97–98
 Vermaht 34
 Vinkovci 52
 Vojvodina 55–56, 101
 Vučenović, Svetislav 207–210
 Vučetić, Milenko 123–124
 Vukomanović, Mladen 99–101
 Vuković, Tomislav 147, 149

 Zagreb 22, 35, 67, 136, 144, 147, 201
 Zakon o restituciji 202
 Zasavica 34, 57, 155
 Zatezalo, Đura 137
 Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda 9, 81, 127, 130, 156, 159, 205
 Zečević, Vlado 74
 Zemun 13, 21–23, 28, 30–31, 34–35, 40, 48, 50, 52, 54, 56, 60–61, 67, 73, 79, 89–91, 98, 122–123, 143, 170
 Zurof, Efraim (Zuroff, Ephraim) 201

 Železnička stanica Beograd 133
 Žerjavić, Vladimir 64, 168
 Živanović, Srboľjub 137, 200

Jovan Bajford
STARO SAJMIŠTE
Mesto sećanja, zaborava i sporenja

Izdavač
Beogradski centar za ljudska prava

Tiraž
1.000 primeraka

ISBN 978-86-7202-131-8

Priprema i štampa
Dosije studio, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.11)“1941/1945”

711.57(497.11)“1937/...”

БАЈФОРД, Јован, 1973–

Staro sajmište : mesto sećanja, zaborava i sporenja /
Jovan Bajford ; [autor fotografije Armin Linke]. – Beograd :
Beogradski centar za ljudska prava, 2011 (Beograd : Dosije
studio). – 230 str. : fotogr. ; 20 cm

Tiraž 1.000. – Predgovor izdavača: str. 7–8. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. – Registar.

ISBN 978-86-7202-131-8

a) Старо сајмиште (концентрациони логор ; Београд) –
1941–1945 b) Београд – Старо сајмиште – 1937–

COBISS.SR-ID 187661836

IZBOR IZ IZDANJA
BEOGRADSKOG CENTRA ZA LJUDSKA PRAVA

Biblioteka LJUDSKA PRAVA

Andraž Zidar, *Lustracija*, 2001.

Konstantin Obradović – Milan Šahović – Milivoj Despot, *Međunarodno humanitarno pravo*, 2002.

Kristijan Tomušat, *Ljudska prava između idealizma i realizma*, 2006.

Jelena Subotić, *Otimanje pravde – suočavanje s prošlošću na Balkanu*, 2010.

Biblioteka UDŽBENICI

Antonio Kaseze, *Međunarodno krivično pravo*, 2005.

Vojin Dimitrijević – Dragoljub Popović – Tatjana Papić – Vesna Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, prvo izdanje 2006, drugo izdanje 2007.

POSEBNA IZDANJA

T. C. Hartley, *Osnovi prava Evropske zajednice*, 1998.

Konstantin Obradović, *Opšta načela odgovornosti država za međunarodne protivpravne čine*, 2000.

Igor Bandović (ur.), *Rad Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i domaćih sudova za ratne zločine*, 2005.

Jovan Bajford, *Teorija zavere: Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, 2006.

Gari Simpson, *Velike sile i odmetničke države*, 2006.

Tomas Burgental, *Dete sreće – sećanja dečaka koji je preživeo Aušvic*, 2010.

Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti - znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 2010.

Vojin Dimitrijević, Vidan Hadži-Vidanović, Ivan Jovanović, Žarko Marković, Marko Milanović, Haške nedoumice, 2010.